

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΧΕΙΜΕΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ 2019-2020
(Ε' και Ζ' ΕΞΑΜΗΝΟ, Μάθημα Επ. Υπ.)

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ
ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ Ι:
(15ος – ΤΕΛΗ ΠΕΡΙΠΟΥ 17ου ΑΙ.)

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΔΙΔΑΣΚΩΝ : ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Γ. Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2019

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι παραδόσεις του μαθήματος «Ο ελληνικός χώρος την περίοδο της οθωμανικής και της βενετικής κυριαρχίας, Ι (15ος–τέλη περ. 17ου αι.)» δεν γράφτηκαν για να υποκαταστήσουν τα προτεινόμενα στο πρόγραμμα "Εύδοξος" βιβλία, από τα οποία θα επιλέξουν ένα όσοι φοιτητές ή φοιτήτριες δήλωσαν αυτό το κατ' επιλογή μάθημα. Ο σκοπός τους είναι διπλός: αφενός να υποβοηθήσουν την κατανόηση και την εμπέδωση των ζητημάτων που θίχτηκαν στις παραδόσεις του Χειμερινού εξαμήνου και την εμβάθυνση -μαζί με τις πηγές που δίνονται και σχολιάζονται σε κάθε μάθημα- των ιστορικών γνώσεων πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα (αυτόν άλλωστε το σκοπό εξυπηρετεί η γενική όσο και η ειδική σε κάθε μάθημα βιβλιογραφία) και αφετέρου να αποτελέσουν τη βάση για την επιτυχή εξέταση του μαθήματος.

Καταβάλαμε προσπάθεια για μία, κατά το δυνατό, πληρέστερη ενημέρωση των φοιτητών και φοιτητριών πάνω στις νεότερες έρευνες και τη βιβλιογραφική παραγωγή που αφορούν τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, ώστε η παρεχόμενη στα μαθήματα γνώση να είναι επικαιροποιημένη και να δίνει κίνητρα για περαιτέρω μελέτη. Ρίξαμε το βάρος στις περιοχές του ελλαδικού χώρου που βρίσκονταν κατά την εν λόγω περίοδο υπό οθωμανική κυριαρχία, δεδομένου ότι αυτή είναι ευρύτερη –τόσο χρονικά όσο και τοπικά- σε σύγκριση με την παράλληλη βενετική κυριαρχία. Δυστυχώς, δεν υπήρχε η δυνατότητα παράδοσης και άλλων σημαντικών θεμάτων που αφορούν τον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο.

Είναι, κατά τη γνώμη μου, έντονη η αναγκαιότητα της συγγραφής μιας μονογραφίας ή, καλύτερα, ενός συλλογικού έργου, επί τη βάσει των πιο πρόσφατων πορισμάτων της ιστορικής επιστήμης, το οποίο θα διανέμεται δωρεάν και θα προσφέρει στους φοιτητές μία σφαιρική ανάπτυξη όλων των θεμάτων που αφορούν την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο, δεδομένου ότι οι σημαντικές μελέτες ή οι συλλογικοί τόμοι που προτείνουμε στους φοιτητές έχουν γραφτεί εδώ και 40 περίπου χρόνια. Για τη βενετοκρατία η ανάγκη αυτή έχει καλυφθεί από την πρόσφατη έκδοση ενός εξαιρετικού δίτομου συλλογικού έργου.

ΓΙΩΡΓΟΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ιωάννινα
Νοέμβριος 2019

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

Μάθημα 1ο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1453-1669

- α. Μεθοδολογικά ζητήματα: Ορισμός της περιόδου. - Πηγές - Χρονικά και τοπικά όρια
- β. Παλαιότερες και σύγχρονες προσεγγίσεις των ζητημάτων που αφορούν στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας
- γ. Κοινωνική - οικονομική κατάσταση του ελληνικού λαού πριν από την Άλωση
- δ. Η κατάκτηση του ελληνικού χώρου: χρονολόγιο και συνθήκες κατάκτησης

Μάθημα 2ο

Η ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

- α. Ο αντίκτυπος της Άλωσης: Θρύλοι, χρησμοί, παραδόσεις
- β. Ιδεολογικά ρεύματα. - Στάση των χριστιανών έναντι των Οθωμανών κατακτητών

Μάθημα 3ο

ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ

- α. Ο χαρακτήρας του οθωμανικού διοικητικού συστήματος. - Παράγοντες διαμόρφωσής του
- β. Η οργάνωση του κράτους (κεντρική και περιφερειακή διοίκηση)

Μάθημα 4ο

Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

- α. Τα θεωρητικά πλαίσια της υπόστασης των *τζιμμήδων* κατά τον ιερό Νόμο
- β. Η θέση των χριστιανών υπηκόων και ιδιαίτερα των Ελλήνων
- γ. Φορολογία και οικονομική – κοινωνική συγκρότηση των κατακτημένων

Μάθημα 5ο

ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ – Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑΤΟΣ

- 1. Εξισλαμισμοί: α. Εισαγωγικά (γενικά για τους εξισλαμισμούς)
 - β. Τυπολογία των εξισλαμισμών: Αίτια – μορφές εξισλαμισμών
 - γ. Γεωγραφική διασπορά των εξισλαμισμών: Μ. Ασία, Κρήτη, Κύπρος κ. α.
 - δ. Συνέπειες των εξισλαμισμών
 - ε. Τα φαινόμενα του κρυπτοχριστιανισμού και των νεομαρτύρων
- 2. Ο θεσμός του παιδομαζώματος: Ορισμός, σκοπός, διαδικασία, διάρκεια, συνέπειες

Μάθημα 6ο

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ

- α. Η καταγωγή του θεσμού των κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας
- β. Οργάνωση των κοινοτήτων στην ηπειρωτική και στη νησιωτική Ελλάδα
- γ. Προνόμια των κοινοτήτων της Πίνδου και των οθωμανοκρατούμενων νησιών του Αιγαίου

Μάθημα 7ο

ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

- α. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κων/πόλεως & τα προνόμια –Εκκλησία & τουρκική εξουσία
- β. Τα οικονομικά του Πατριαρχείου. – Εκκλησιαστικά «δοσίματα»
- γ. Οι μονές και ο ρόλος τους στις τουρκοκρατούμενες περιοχές
- δ. Εκκλησία και ελληνική κοινωνία

Μάθημα 8ο

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΙΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

- α. Η πτώση της πνευματικής στάθμης μετά την Άλωση
- β. Τα πρώτα σχολεία και οι πρώτοι δάσκαλοι
- γ. Σχολεία και πνευματική κίνηση στην Κωνσταντινούπολη
- δ. Άλλα εκπαιδευτικά και πνευματικά κέντρα: Χίος, Γιάννενα, Αθήνα κ. α.
- ε. Σκοποί, διδακτικά προγράμματα και μέθοδοι

Μάθημα 9ο

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ – ΕΜΠΟΡΙΟ

- α. Το οθωμανικό σύστημα γαιοκτησίας
- β. Η σύνθεση των καλλιεργειών και το «αγροτικό πλεόνασμα»
- γ. Το εξωτερικό εμπόριο μέσα στο πλαίσιο της διεθνούς συγκυρίας
- δ. Εσωτερικό εμπόριο: εμπορικά κέντρα, διακινούμενα προϊόντα. – Ο ρόλος των εμποροπανηγύρεων.

Μάθημα 10ο

ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

- α. Φυγή προς τη Δύση
- β. Μετακινήσεις στο εσωτερικό του ελλαδικού χώρου
- γ. Πειρατεία και μετακινήσεις

Μάθημα 11ο

ΔΥΟ ΑΠΟ ΤΑ ΠΟΛΛΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

- α. Ιστοριογραφία αυτών των επαναστάσεων. - Γιατί επαναστατεί ο ελληνικός λαός;
- β. Τυπολογία των επαναστατικών κινημάτων που ξέσπασαν στον ελληνικό χώρο.
- γ. Ο αντίκτυπος της ναυμαχίας της Ναυπάκτου (1571) στον ελλαδικό χώρο. - Τα επαναστατικά κινήματα στη ΒΔ Πελοπόννησο και στη ΝΑ Στερεά Ελλάδα
- δ. Τα επαναστατικά κινήματα του Διονυσίου του «Φιλοσόφου» (1600 και 1611)

Μάθημα 12ο

ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (Α')

- α. Μεθοδολογικά ζητήματα: Αρχειακές πηγές– Χρονικά όρια - βενετοκρατούμενες περιοχές
- β. Η διείσδυση της Βενετίας στον ελληνικό χώρο. – Βενετοτουρκικοί πόλεμοι
- γ. Η διοίκηση βενετοκρατούμενων περιοχών
- δ. Κοινωνική διαστρωμάτωση στις πόλεις και στην ύπαιθρο

Μάθημα 13ο

ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (Β')

- α. Οικονομία, φορολογία και εμπόριο των βενετοκρατούμενων περιοχών
- β. Η παιδεία
- γ. Εκκλησιαστική πολιτική των Ενετών στις κτήσεις τους

Σημ. Στη διάρκεια των μαθημάτων ίσως γίνουν ορισμένες επουσιώδεις αλλαγές. - Στα μαθήματα θα δοθούν και θα σχολιασθούν σχετικές μ' αυτά πηγές.

Επιλεγμένη γενική βιβλιογραφία (κυρίως ελληνόγλωσση)

A. Συλλογικά έργα

- Ασδραχάς Σπύρος κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε'-ιθ' αι*, τ. Α'-Β', Αθήνα 2003 (πολύ βασικό έργο για την οθωμανική κυριαρχία και τη βενετοκρατία στον ελλαδικό χώρο, που μεταφράστηκε και στα αγγλικά).
- Ασδραχάς Σπ. (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Μέλισσα, Αθήνα 1979 (μεταφράσεις ξένων σημαντικών μελετών).
- Encyclopédie de l'Islam*, Leiden 1960 κ. εξ. (και στα αγγλικά. Πολύ σημαντικά άρθρα για ζητήματα του Ισλάμ και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας).
- Γκαρά Ελένη – Τχεδόπουλος Γιώργος, *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυναμικές*, 2015, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αποθετήριο «Κάλλιπος», www.kallipos.gr
- Ιστορία της Κύπρου* (επιστημονική διεύθυνση Θ. Παπαδόπουλος, τ. Δ' - Ε', *Μεσαιωνικόν Βασίλειον – Ενετοκρατία - Τουρκοκρατία*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, Λευκωσία 1996).
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Γ', Αθήνα 1974. (βασικό έργο για τα ζητήματα που θα μας απασχολήσουν).
- Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821*, εκδ. Δομή, χ. χ. (βασικό) Λαΐου Αγγελική (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. 1-3. Αθήνα 2006 (βασικό έργο για την οικονομική κατάσταση του ελλαδικού χώρου πριν την κατάκτηση από τους Οθωμανούς).
- Μαλτέζου Χρύσα (επιστημονική διεύθυνση), *Veneriae quasi alterum Byzantium. Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1999.
- Μαλτέζου Χρύσα (επιστημονική διεύθυνση), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α' - Β', Αθήνα – Βενετία 2010 (εξαιρετικό συλλογικό έργο, όπου εξετάζονται όλες οι πτυχές της βενετοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, και πλούσια θεματική βιβλιογραφία).
- Mantran Robert (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, éd. Fayard, Paris 1989.
- Παπασταματίου Δημήτριος - Κοτζαγεώργης Φωκίων, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, 2015, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αποθετήριο «Κάλλιπος», www.kallipos.gr

A. Ελληνικές ή μεταφρασμένες στα ελληνικά μονογραφίες

- Ασδραχάς Σπύρος, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ιε' ιθ' αιώνας)*, εκδ. Θεμέλιο, 2η έκδ. Αθήνα 1978 (πολύ βασική μελέτη)
- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Α'-Γ', Θεσσαλονίκη 1968-1974 (ανατύπωση εκδ. Ηρόδοτος). (αν και κάπως παλαιό, παραμένει ακόμη βασικό).
- Barkey Karen, *Αυτοκρατορίες και διαφορετικότητα. Οι Οθωμανοί σε συγκριτικό πλαίσιο*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013 (πολύ σημαντικό έργο για μία σφαιρική εικόνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας).
- Βογιατζίδης Γιώργος, *Από το Μαντζικέρτ στη Βιέννη Αναγνώσεις της Ιστορίας των Τούρκων από το 1071 έως το 1529*, εκδ. Σπανίδη, Ξάνθη 2007 (σημαντική μελέτη για την εξάπλωση των Οθωμανών).
- Braudel F., *Η Μεσόγειος θάλασσα και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή Φιλίππου Β' της Ισπανίας: Γεγονότα, πολιτική και άνθρωποι*, μτφρ. Κλαίρη Μητσοτάκη, τ. 1-2, έκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1998 (ένα κλασικό έργο ενός μεγάλου ιστορικού).
- Braudel F., *Η Μεσόγειος*, τ. 1-2, έκδοση ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002 (πολύ βασικό έργο)
- Βρυώνης Σπύρος, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας)*, μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008. (κλασικό πλέον έργο για την πτώση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας)
- Faroqhi Suraiya, *Προσεγγίζοντας την Οθωμανική Ιστορία. Εισαγωγή στις πηγές*, μτφρ. Κων. Καμπουρίδης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006 (σημαντικό βιβλίο μιας από τις καλύτερες εν ζωή οθωμανολόγους).
- Faroqhi Suraiya, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, μτφρ. Γ. Καραχρήστος εισαγωγή Ελένη Γκαρά, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2009 (αγγλική έκδ. 2005 (πολύ σημαντικό βιβλίο)).
- Inalcik Halil, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995. (σημαντική μελέτη του πιο γνωστού εν ζωή Τούρκου ιστορικού).
- Inalcik Halil - Quataert Donald, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Α' 1300-1600, τ. Β' 1600-1914, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια 2008, 2011, [αγγλική έκδ. Καίμπριτζ 1994] (πολύ βασικό έργο).
- Itzkowitz Norman, *Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ισλαμική Παράδοση*, πρόλογος - μετάφραση - σχολιασμός Στεφ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008.
- Κιτσίκης Δημήτρης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1280-1924*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1988.

- Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος-αρχές 20ού αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- Κοντογιώργης Γιώργος, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982.
- Körpülü Mehmed, *Οι απαρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Στ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2001.
- Κούκου Ελένη, *Θεσμοί και προνόμια του Ελληνισμού μετά την Άλωση. Διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας κατά την Τουρκοκρατία Α'*, Αθήνα και Κομοτηνή 1984.
- Kunt Ibrahim, *Οι υπηρέτες του σουλτάνου. Ο μετασχηματισμός της οθωμανικής επαρχιακής διακυβέρνησης, 1550-1650*, μτφρ.-σχόλια Στεφ. Παπαγεωργίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2001.
- Λαΐου – Θωμαδάκη Αγγελική, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, Αθήνα 1987 (βασικό έργο μιας μεγάλης Βυζαντινολόγου για να κατανοήσουμε την κατάσταση των αγροτών κατά την μεταβατική περίοδο από το ύστερο Βυζάντιο στην τουρκοκρατία).
- Lane Fr., *Βενετία, η θαλασσικράτειρα. Ναυτιλία, Εμπόριο, Οικονομία*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007.
- Lowry Heath, *Η φύση του πρώιμου οθωμανικού κράτους*, μτφρ. Στ. Παπαγεωργίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2004.
- Μαλτέζου Χρύσα, *Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)*, Ηράκλειο 1990.
- Nikol D., *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261-1453*, μτφρ. Σ. Κομνηνός, Αθήνα 1996.
- Πανταζόπουλος Ν., *Εκκλησία και δίκαιον εις την Χερσόνησον του Αίμου κατά την Τουρκοκρατίαν*, Θεσ/νίκη 1960
- Παπαδόπουλος Στ., *Απελευθερωτικοί αγώνες των Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας, τ. 1 (1453-1669)*, Θεσ/νίκη 1969.
- Παπούλια Βασιλική, *Καταγωγή και υφή του παιδομαζώματος στο οθωμανικό κράτος*, εκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 2010 (α' έκδ. στα γερμανικά, Μόναχο 1963).
- Πατρινέλης Χρήστος, *Συμβιβασμοί και προσδοκίες. Οι ηγετικές ομάδες του ελληνισμού της Τουρκοκρατίας απέναντι στο εθνικό πρόβλημα*, Θεσσαλονίκη 1990-1991.
- Πλουμίδης Γ., *Ο βενετοκρατούμενος ελληνικός χώρος μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974.
- Ράνσιμαν Στήβεν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, μτφρ. Ν. Παπαρρόδος, Αθήνα 1979.
- Σαρρής Νεοκλής, *Οσμανική πραγματικότητα*, τόμοι Ι-ΙΙ, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα χ. χ. (σημαντικό έργο)
- Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος*, προλεγόμενα Σπ. Ι. Ασδραχάς, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004.
- Τοντόροφ Νικολάϊ, *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αιώνα*, τόμ. Α'-Β', μτφρ. Έφη Αβδελά - Γεωργία Παπαχρήστου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Πιζάνιας Θ. Πέτρος, *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων από το 1400ς έως το 1820*, εκδ. Εστίας, Αθήνα 2014.
- Slot B. J., *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonization latine et occupation ottomane, c. 1500-1718*, τ. 1-2, Λέυντεν – Κωνσταντινούπολη 1982.
- Sugar Peter, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, 1354-1804*, τόμ. 1-2, μτφρ. Π. Χ. Μπαλουξή, Αθήνα 1994.
- Χασιώτης Ιωάννης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001.
- Χατζόπουλος Κων/νος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, εκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 1991.
- Wittek Paul, *Η γένεση της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, μτφρ. Ευαγγελία Μπαλτά, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1988.

B. Ξενόγλωσσες μονογραφίες

- Bayerle Gustav, *Pashas, Begs and Effendis: A historical dictionary of titles and terms in the Ottoman Empire*, The Isis Press, Istanbul 1997 (το πιο ολοκληρωμένο -αν και με ορισμένα λάθη- βιβλίο που διαθέτουμε για τους σχετικούς με τίτλους αξιωματούχων και την κοινωνική-οικονομική ιστορία της Οθ. Αυτοκρατορίας όρους).
- Cessi Roberto, *Storia della Repubblica di Venezia*, Φλωρεντία 1981 (κλασικό έργο).
- Fattal Antoine, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth 1958 (παλαιό έργο που παραμένει όμως πολύ βασικό για τη θέση των μη μουσουλμάνων στο Ισλάμ).
- Gibb H. & Bowen H. *Islamic Society and the West. Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in thw Near East*, Ι-ΙΙ, London - New York 1957 (ο πρώτος τόμος κυκλοφορεί και σε ελληνική μετάφραση με τον τίτλο *Η ισλαμική κοινωνία και η Δύση. Η διοικητική ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ.-σχόλια Ηλίας Κολοβός, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2005 (βασικό έργο).
- Mc Gowan B., *Economic Life in the Ottoman Empire. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, 1981

Μάθημα 1ο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1453-1669

Α. Μεθοδολογικά ζητήματα:

1. Σχετικά με τους όρους που χρησιμοποιούμε για να ορίσουμε αυτή την περίοδο

Στο παρελθόν έγινε -και εξακολουθεί να γίνεται ακόμη και σήμερα- πολύς λόγος από τους ιστορικούς που ασχολούνται μ' αυτή την περίοδο για το ποιος είναι ο καταλληλότερος όρος για τον ορισμό της. Το ζήτημα αυτό αποτέλεσε πεδίο έντονης επιστημονικής διαμάχης. Παραδοσιακά στην ελληνική ιστοριογραφία και στην εκπαίδευση επικρατούσε η χρήση του όρου **Τουρκοκρατία** (κατ' αντιστοιχία με τους όρους *Φραγκοκρατία*, *Βενετοκρατία*, ή *Λατινοκρατία*). Ο όρος αυτός, που δεν είναι αδόκιμος δεδομένου ότι οι Οθωμανοί ήταν Τούρκοι, εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ευρέως και σήμερα. Οι Τούρκοι ιστορικοί τον θεωρούν εντελώς λαθεμένο, με το επιχείρημα ότι άλλο ήταν οι Οθωμανοί και άλλο οι σημερινοί Τούρκοι. Να σημειώσουμε εδώ ότι η επίσημη τουρκική ιστορία, υπό την επίδραση της κεμαλικής ιδεολογίας ήρθε σε ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν της Τουρκίας και μόλις τις τελευταίες δεκαετίες άρχισε να ενσωματώνει πλήρως στην εθνική ιστορία το οθωμανικό παρελθόν και να αποκαθιστά την τουρκική κληρονομιά. Έτσι στη δεκαετία του 1980 υιοθετήθηκε επίσημα η θέση περί «τουρκοϊσλαμικού πολιτισμού». Η «αποκατάσταση αυτή κορυφώθηκε το 1999 με τις επετειακές εκδηλώσεις για τα 700 χρόνια από την ίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οι Οθωμανοί ήταν, φυσικά, Τούρκοι, τουρκική ήταν η γλώσσα που μιλούσαν και έγραφαν στο παλάτι του σουλτάνου και στις κρατικές υπηρεσίες. Τούρκοι στρατιώτες στελέχωναν το στρατό κατά τις επιδρομές στα Βαλκάνια. Στα κυρίαρχα ιδίως κοινωνικά στρώματα, αλλά και στους απλούς μουσουλμάνους της οθωμανικής επικράτειας, η λέξη «Τούρκος» πήρε, με τον καιρό, σημασία αόριστη και συνήθως περιφρονητική. Ανάλογα με το περιβάλλον ονόμαζαν Τούρκους τους χωριάτες της Μικρασίας ή τους νομάδες Γιουρούκους. Για τους χριστιανούς όμως διακρίσεις σε Τούρκους ή Οθωμανούς ήταν άγνωστες ή και αδιάφορες. Έβλεπαν μπροστά τους μία «μάζα» Τούρκων. Το κριτήριό τους ήταν κυρίως θρησκευτικό. Γι' αυτό άλλωστε, αν γινόταν κάποιος μουσουλμάνος, ονομαζόταν «Τούρκος», άσχετα με το αν κρατούσε ή όχι τη μητρική του γλώσσα. Πάντως η οθωμανική επικράτεια δεν περιλάμβανε μόνο μία χώρα ή μόνο ένα συγκεκριμένο λαό. Οι ίδιοι οι Οθωμανοί χρησιμοποιούσαν για να την ονομάσουν διάφορους όρους (*ντεβλέτ-αλιγιέ* = υψηλό κράτος, κ. ά).

Σήμερα όλο και περισσότερο, χρησιμοποιείται ο όρος **Περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας** ή **Οθωμανοκρατία**, που οπωσδήποτε είναι ορθότερος εφόσον προσδιορίζει με ακρίβεια το τουρκικό φύλο που δημιούργησε αυτή την Αυτοκρατορία (πρόκειται για τους Οθωμανούς Τούρκους και όχι για τους Σελτζούκους που προηγήθηκαν, κατακτώντας τη Μικρά Ασία). Άλλοι ιστορικοί προτείνουν ως ορθότερο τον όρο **Οθωμανική περίοδος** ο οποίος από καθαρά χρονολογική σκοπιά δεν είναι λαθεμένος. Όμως χρησιμοποιώντας τον είναι σαν να

αγνοούμε ένα σημαντικό γεγονός· το ότι επρόκειτο για μία κατάκτηση, με άλλα λόγια, ότι είχαμε (όπως επισημαίνει εύστοχα ο καθηγητής Σπύρος Ασδραχάς) **δύο κοινωνίες**: την **κατακτητική** και την **κατακτημένη**. Για να «περάσει» δε ένας κατακτημένος μη μουσουλμάνος υπήκοος στην κατακτητική / κυρίαρχη κοινωνία (και να γίνει π. χ. βεζίρης) απαραίτητη προϋπόθεση ήταν ο εξισλαμισμός, αν και δεν υπήρχαν απόλυτα στεγανά· (δηλαδή υπήρχε όχι μόνο οριζόντια, αλλά και κάθετη κινητικότητα, όχι όμως απεριόριστη).

2. Πηγές

Οι πηγές για τη μελέτη των ζητημάτων που θα μας απασχολήσουν είναι πολλές. Θα αναφερθούμε, σύντομα, σ' αυτές εντάσσοντάς τις σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

α. Ο θ ω μ α ν ι κ έ ς π η γ έ ς

Οι οθωμανικές αρχειακές πηγές είναι φυσικά οι πιο βασικές. Οι πιο σημαντικές βρίσκονται στην **Τουρκία**. Πρόκειται για τα Basbakanlik Osmanli Arşivi (Αρχεία της Πρωθυπουργίας) στην Κωνσταντινούπολη και το Tapu ve Kadastro στην Άγκυρα. Επίσης σημαντικά οθωμανικά Αρχεία σώζονται στη **Σόφια** με πολλές πληροφορίες (π. χ. για εξισλαμισμούς στα Βαλκάνια κλπ.), σε άλλες βαλκανικές χώρες, στη Βενετία, Παρίσι κ. αλ. Επίσης στην **Ελλάδα**, αν και πολλά καταστράφηκαν από αμέλεια, στην επανάσταση του 1821). Έχουμε τα Οθωμανικά Αρχεία Ηρακλείου (πολλά έγγραφα μεταφράστηκαν από τον Νικ. Σταυρινίδη και εκδόθηκαν σε 5 τόμους, 1975-1985· καλύπτουν την περίοδο 1657-1765)· Μακεδονίας (καλύπτουν την περίοδο 1694-1912) και Βέρροιας-Νάουσας (μεταφράσεις επιλεγμένων εγγράφων από τον Ιωάννη Βασδραβέλλη), Μουσείου Μπενάκη, οθωμανικά έγγραφα μονών Αγίου Όρους, Μετεώρων, Αγίας Λαύρας κ. ά). (βλ. Evangelia Balta, *Ottoman Studies and Archives in Greece*, Istanbul 2003). Εκτός από αυτές τις πρωτογενείς αρχειακές πηγές, όπως τις ονομάζουμε, υπάρχουν και οι δευτερογενείς αφηγηματικές, όπως είναι τα έργα Οθωμανών ιστοριογράφων Vassif Effendi και Penah Effendi, που εξιστορούν την εξέγερση του 1770 στην Πελοπόννησο, και πολλές άλλες.

β. Ε λ λ η ν ι κ έ ς π η γ έ ς

Είναι φυσικά πολλές, ιδίως για την περίοδο μετά τον 18ο αι., αν και ευάριθμες καταστράφηκαν από αμέλεια. Ευτυχώς πολλές **πρωτογενείς (αρχειακές) πηγές**, που βρίσκονται τώρα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), διασώθηκαν από τον ακάματο ιστοριοδίφη Γιάννη Βλαχογιάννη. Σημαντικές ελληνικές αρχειακές πηγές αυτής της περιόδου σώζονται και στα Αρχεία της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, στα Αρχεία Μπενάκη, σε μεγάλα μοναστήρια, σε τοπικά αρχεία (Ιωάννινα, Τρίπολη κ. α) και σε άλλες αρχειακές μονάδες. Έχουμε, επίσης, τις **δευτερογενείς αφηγηματικές πηγές**, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζουν τα **Απομνημονεύματα των αγωνιστών του Εικοσιένα**, που μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για πολλά ζητήματα (συνθήκες ζωής των υπόδουλων κλπ.) πριν και κατά την Επανάσταση του '21. Οι **χρονογραφικές** επίσης **πηγές**, όπως το χρονικό του Παπασυναδινού των Σερρών (πρώτο μισό 17ου αι.) είναι πολύ μεγάλης αξίας. Δυστυχώς είναι πολύ λίγες. Τέλος, σημαντικές πληροφορίες μας δίνουν και οι σύντομες *ενθυμήσεις* ή *χαράγματα* για πολέμους, φυσικές καταστροφές, γραμμένες σε παλαιά εκκλησιαστικά βιβλία ή

στους τοίχους εκκλησιών (πιο γνωστή είναι η συλλογή του Σπ. Λάμπρου). Ειδικά για γεγονότα για τα οποία δεν έχουμε άλλες μαρτυρίες οι *ενθυμήσεις* είναι πολύτιμες.

γ. Ξένες πηγές

Στην κατηγορία αυτή υπάγονται κυρίως οι **εκθέσεις των προξένων** ή των πρεσβευτών διαφόρων χωρών (Γαλλίας, Βενετίας, Αγγλίας, Ολλανδίας κ. ά.) που ήταν εγκατεστημένοι σε διάφορες *σκάλες* (λιμάνια) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή στην Κωνσταντινούπολη. Οι πρόξενοι ή υποπρόξενοι, εκτός από τα καθαρά εμπορικής φύσεως στοιχεία, μας δίνουν πολλές πληροφορίες για διάφορα γεγονότα στις περιοχές της προξενικής τους αρμοδιότητας (από τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα και μετά) οι οποίες, σε πολλές περιπτώσεις, αναπληρώνουν την έλλειψη άλλων πηγών. Πολύ σημαντική επίσης (δευτερογενής) πηγή είναι τα **ταξιδιωτικά έργα**, ιδίως αυτών που έζησαν αρκετά στον ελλαδικό χώρο και διακρίνονται για την αξιοπιστία τους (Leake, Scrofanì, Pouqueville {το δεύτερο έργο του} κ.ά.). Αρκεί, φυσικά, να διασταυρώνονται οι πληροφορίες που μας δίνουν με άλλες πηγές, γιατί συχνά περιέχουν ανακρίβειες και διαστρεβλωμένες ή φορτισμένες αρνητικά στερεότυπες εικόνες για την οθωμανική διοίκηση, για τους Τούρκους ή για τους Έλληνες (μελέτη του Ε. Σαϊντ, *Οριενταλισμός* στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου).

Δ. Τα μνημεία

Τέλος, σημαντική ιστορική πηγή είναι για την περίοδο που μελετάμε τα διάφορα **μνημεία** (εκκλησίες, τζαμιά, χαμάμ, συναγωγές, βρύσες, κλπ.). Όλα αυτά τα έργα του πολιτισμού -πέρα από την αρχιτεκτονική ή αισθητική τους αξία- είναι μάρτυρες νοοτροπιών, τρόπου ζωής και του πιστεύω αυτών που τα δημιούργησαν, «μιλούν» με άλλο τρόπο και εν ολίγοις συμπληρώνουν τις γραπτές μαρτυρίες. Για παράδειγμα, τι μπορεί να σημαίνει το ότι σε μία πόλη, όπως η Θεσσαλονίκη ή τα Γιάννενα, σώζονται πολλά τζαμιά -ορισμένα ήταν πριν ναοί- ή βρύσες με οθωμανικές επιγραφές. Είναι κρίμα, όπως γράφει ένας απομνημονευτής του '21, ο Φωτάκος, το ότι τα περισσότερα οθωμανικά κτίσματα στον ελλαδικό χώρο, που αποτελούν μέρος της ιστορίας μας, καταστράφηκαν κατά τις πολεμικές συρράξεις ή αργότερα.

Όλες οι πηγές πρέπει να αξιοποιούνται από έναν ιστορικό. Αρκεί να διαθέτει κριτική ικανότητα και επιστημονική εντιμότητα. Οπωσδήποτε οι οθωμανικές πηγές είναι πολύ σημαντικές και εντελώς απαραίτητες, αλλά εξίσου σημαντικές είναι και οι ελληνικές πηγές. Γιατί μπορεί, για παράδειγμα, ένα σουλτανικό φερμάνι να διατάσσει να φορολογούνται δίκαια οι υπήκοοί του -ιδίως οι μη μουσουλμάνοι, αλλά το ερώτημα είναι αν τούτο εφαρμοζόταν σε κάθε γωνιά της Αυτοκρατορίας. Γι' αυτό, εκτός από τις επίσημες, **«από τα πάνω πηγές»** έχουμε ανάγκη από τις πιο ταπεινές **«από τα κάτω»**, τις λαϊκές πηγές που μας βοηθούν να μελετήσουμε τις συνθήκες της καθημερινής ζωής αυτών που έζησαν εκείνα τα δύσκολα χρόνια, να νοιώσουμε τους φόβους και τις αγωνίες τους, να «μπούμε στην ψυχή τους» (κάτι το δύσκολο), ώστε να αποφύγουμε αναχρονισμούς ή ωραιοποιήσεις της βιωμένης πραγματικότητας, κρίνοντας επί τη βάσει σημερινών -πολύ διαφορετικών- γεγονότων και καταστάσεων. Ένας ιστορικός πρέπει να αξιοποιεί κάθε είδους πηγή, αρκεί να την αξιολογεί ορθά.

3. Χρονολογικά και τοπικά όρια

Στην ελληνική ιστοριογραφία χρησιμοποιούμε ως **συμβατικά όρια** για την περίοδο που αποκαλούμε *Τουρκοκρατία* ή *Περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας* δύο χρονολογίες ορόσημα: το 1453 και το 1821. Πολύ σημαντικές βέβαια χρονολογίες, που δεν ανταποκρίνονται όμως απόλυτα στην πραγματικότητα γιατί οι κατακτήσεις αυτού που αποκαλούμε ελληνικό ή ελλαδικό χώρο άρχισαν πολύ προ του 1453 και, αντίθετα, σε πολλές περιοχές (Θεσσαλία, Μακεδονία, Ήπειρο, Κρήτη) η οθωμανική κυριαρχία τελείωσε αργότερα από ό,τι στις περιοχές εκείνες (Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα, Εύβοια, Κυκλάδες) που συγκρότησαν το νεοελληνικό κράτος, το 1830. Όπως τονίζει και ο ιστορικός Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «ακόμη και τα πιο σημαντικά χρονολογικά γεγονότα, π. χ. η Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) ή Γαλλική Επανάσταση (1789) ή έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης (1821) είναι τομές που αφορούν πλευρές μόνο της ιστορικής διαδικασίας, στιγμές μοναδικές στη ροή του ιστορικού χρόνου, που δίπλα τους άλλες πλευρές της πολιτικής και κοινωνικής ζωής μένουν ανεπηρέαστες και συνεχίζουν το δικό τους δρόμο». Το ερώτημα όμως που τίθεται είναι αν ισχύει απόλυτα αυτή η άποψη. Δεν επηρεάζονται δηλαδή, λίγο πολύ, όλες οι πλευρές της ζωής από τα μεγάλα γεγονότα; Σίγουρα, η αλλαγή κυριαρχίας (από το Βυζάντιο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία) συνεπέφερε μεταβολές σε πολλά επίπεδα: οικονομία, πληθυσμό, κλπ.

Ας μην ξεχνάμε πως αυτό που αποκαλούμε *Νέος Ελληνισμός* -όρος που χρησιμοποιείται π.χ. από τον Απόστολο Βακαλόπουλο στην οκτάτομη ιστορία του *Νέου Ελληνισμού* ή στην πρόσφατη πολύτομη *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* υπό τη διεύθυνση του Παναγιωτόπουλου δεν ενσωματώθηκε ταυτόχρονα στο κράτος που δημιουργήθηκε με την επανάσταση του '21.

Όσον αφορά στο **τοπικό πλαίσιο**, μιλώντας για ελληνικό χώρο την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας εννοούμε πρωτίστως τις περιοχές που αποτελούν το σημερινό ελληνικό κράτος· δεν αποκλείουμε όμως από το πεδίο μελέτης μας και περιοχές όπου κατοικούσαν ή κατοικούν ακόμη συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί (Μ. Ασία, Πόντος, Κύπρο κ. α.). Στα δύο τελευταία μαθήματα θα μας απασχολήσουν οι περιοχές εκείνες οι οποίες κατά την εξεταζόμενη περίοδο βρίσκονταν υπό βενετική κυριαρχία: κυρίως η Κρήτη, που υποτάχθηκε στους Οθωμανούς το 1669, η Τήνος, που παρέμεινε υπό βενετική κυριαρχία ως το 1715, και τα Επτάνησα (η Κέρκυρα το 1386, η Ζάκυνθος, η Ιθάκη, η Κεφαλλονιά και τα Κύθηρα, που εντάχθηκαν οριστικά στο κράτος της Βενετίας στα 1485-1500. *Εξαίρεση αποτελεί η Λευκάδα (Αγία Μαύρα τότε), όπου η βενετοκρατία αρχίζει με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699). Είναι το μόνο νησί του Ιονίου που γνώρισε μακρά τουρκική κατοχή δύο περίπου αιώνων (1479-1684). Η προσοχή μας λοιπόν στα έντεκα πρώτα μαθήματα θα επικεντρωθεί στους *ραγιάδες*, δηλαδή στους χριστιανούς -με τη έννοια που πήρε ο όρος ραγιάς από τον 18ο αι.- εφόσον εκεί εντάσσονταν οι κατακτημένοι βάσει της θεολογικής αντίληψης που καθόριζε την οργάνωση του οθωμανικού κράτους και λιγότερο στην κυρίαρχη τουρκική κοινωνία. Αναφερόμαστε λοιπόν στον διάχυτο Ελληνισμό ως πολιτιστική οντότητα με κοινή γλώσσα, θρησκεία, παιδεία, κλπ.

Β. Παλαιότερες και σύγχρονες προσεγγίσεις των ζητημάτων που αφορούν στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

Ένα άλλο πολύ σημαντικό ζήτημα είναι ο τρόπος με τον οποίο μελετάμε τα γεγονότα της εν λόγω περιόδου. Ασυζητητί, πρέπει να **αποκλείσουμε τις μονόπλευρες προσεγγίσεις ιστορικών, που θεωρούσαν ή θεωρούν ακόμη, συλλήβδην, όλη αυτή την περίοδο ως «μαύρη» και όλους τους Τούρκους ως «βαρβάρους»** (ασφαλώς υπήρξαν και τέτοιοι) και της προσδίδουν, γενικεύοντας τα πράγματα και αγνοώντας τα πορίσματα των ερευνών, μόνο αρνητικούς χαρακτηρισμούς. Τέτοιες προσεγγίσεις είναι σίγουρα αντιεπιστημονικές και αντιϊστορικές. **Από την άλλη όμως πλευρά, πιστεύω ότι πρέπει να αποκλείσουμε και τις αναχρονιστικές ωραιοποιήσεις του παρελθόντος** που παρατηρούνται σήμερα σε ορισμένους ιστορικούς -τη στιγμή που οι πηγές μας μάς πείθουν για το αντίθετο- στο όνομα των καλών σχέσεων -που όλοι μας θέλουμε να έχουμε- με τη σημερινή Τουρκία ή λόγω διαφόρων άλλων σκοπιμοτήτων. Κανείς δεν μπορεί, για παράδειγμα, να αρνηθεί τις ποικίλες και δυσβάσταχτες διακρίσεις που υπήρχαν την περίοδο αυτή σε βάρος των χριστιανών. Η ιστορία γράφεται άπαξ δια παντός και, κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να την «κόβουμε και να την ράβουμε στα μέτρα μας». Νομίζω ότι επιβάλλεται, ιδίως σήμερα να προχωρήσουμε σε μία νηφάλια, ψυχραιμη και **αντικειμενική, μελέτη όλων των πηγών** που διαθέτουμε ώστε να διαμορφώσουμε μια «αντικειμενική» και όσο γίνεται πιο κοντά στην αλήθεια εικόνα για το ιστορικό μας παρελθόν. Για να το πετύχουμε χρειάζεται να εξειδικεύσουμε τη μελέτη μας ερευνώντας τις συνθήκες που επικρατούσαν σε ένα συγκεκριμένο τόπο και σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή και όχι ισοπεδώνοντας τον τόπο και το χρόνο, τη στιγμή μάλιστα που ο χρόνος αυτός ήταν μακρύς. Οι απλουστευτικές γενικεύσεις δεν είναι ίδιον του (καλού) ιστορικού.

Όπως τονίζει η ιστορικός Ελένη Γκαρά στην ελληνική έκδοση του βιβλίου μίας από τις μεγαλύτερες οθωμανολόγους του καιρού μας, της Soraiya Faroqhi, με τον τίτλο *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*. 2009, παρατηρείται σήμερα μία τάση αναθεώρησης της εικόνας που είχε σχηματιστεί παλαιότερα για την Οθ. Αυτοκρατορία, υπό το φως νέων μελετών. Κεντρικό μέλημα των συγγραφέων που ασχολούνται με την οθωμανική ιστορία είναι η αναθεώρηση των ευρωκεντρικών και οριενταλιστικών προσεγγίσεων, που συνεχίζουν ν' αναπαράγονται σε βιβλία για το ευρύ κοινό. Οι αναθεωρήσεις αυτές αφορούν όλες τις πλευρές οργάνωσής της: πολιτική ιδεολογία, νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας, σχέσεις μουσουλμάνων και αλλόθρησκων, σύνδεση του κέντρου με τις επαρχίες, σχέσεις της με τα ευρωπαϊκά κράτη, κοινωνικούς-οικονομικούς μετασχηματισμούς κλπ. Το στερεότυπο του «βάρβαρου έθνους» των Τούρκων έχει αναθεωρηθεί, τονίζει η ίδια, από τη σύγχρονη ιστοριογραφία.

Στο επίκεντρο των αναθεωρήσεων βρίσκεται η αμφισβήτηση του σχήματος παρακμής, που θεωρούσε την οθωμανική περίοδο ως περίοδο παρακμής, σε σύγκριση με την προηγούμενη βυζαντινή. Στην καθιερωμένη προσέγγιση ως περίοδος ακμής θεωρείται η περίοδος από τον 13ο ως τον 16ο αι., που κορυφώνεται κατά τη «χρυσή εποχή» της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566) και οι επόμενοι αιώνες ως παρακμή, η οποία δεν ανακόπηκε παρά τις εκσυγχρονιστικές

προσπάθειες του 19ου αι. Πρόκειται για ένα μεγάλο ζήτημα στο οποίο δεν μπορούμε να υπεισέλθουμε εδώ. Πρέπει όμως, κατά τη γνώμη μου, να δεχθούμε πως ο τουρκικός λαός έχει να επιδείξει και έργα πολιτισμού (ποίηση, ωραία οικοδομήματα κλπ.) και όχι μόνο πολεμικές κατακτήσεις. Αλλά από την άλλη πλευρά βλέπουμε πως με την κατάκτηση των ελληνικών περιοχών, εκτός από τις υλικές καταστροφές και τις απώλειες ζώων, σταμάτησε απότομα η πολιτιστική δημιουργία (π. χ. η αναγέννηση στο Δεσποτάτο του Μυστρά ή η ακμή στις τέχνες και στα γράμματα τον 16ο-17ο αι. στην Κρήτη). Άρα, πρέπει να δεχόμαστε την αναθεώρηση παρωχημένων απόψεων, αρκεί να μη γίνεται άκριτα και σε βάρος της ιστορικής αλήθειας.

Με την κατάληψη της Κρήτης ολοκληρώθηκε η κατάκτηση όλου σχεδόν του ελληνικού χώρου (με εξαίρεση τα Επτάνησα) από τους Οθωμανούς και γι' αυτό θεωρείται ως συμβατικό τέλος της πρώτης περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας.

Γ. Η κοινωνική-οικονομική κατάσταση στον ελληνικό χώρο πριν από την Άλωση

Η μελέτη της κοινωνικής-οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε σε διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου πριν από την Άλωση ή πριν από την κατάκτησή τους από τους Οθωμανούς Τούρκους δείχνει ότι οι συνθήκες ζωής της μεγάλης μάζας του λαού (ιδίως των δουλοπάροικων που ήταν δεμένοι με τη γη που καλλιεργούσαν) κάθε άλλο παρά ιδανικές ήταν. Στη Μ. Ασία, στην Πελοπόννησο και αλλού οι φτωχοί αγρότες και τα κατώτερα στρώματα των πόλεων υπέφεραν από βαρείες φορολογίες, αρπαγές γαιών τους από πλούσιους γαιοκτήμονες (*προνοιάριους*) κλπ, γεγονότα που τα καταγγέλει ο μεγάλος φιλόσοφος Γεμιστός Πλήθων, που μιλούσε για αναγκαίες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στο Δεσποτάτο του Μυστρά λίγο πριν την κατάλυσή του. Καταπιέσεις υφίσταντο, επίσης, και οι ορθόδοξοι χριστιανοί στις βενετοκρατούμενες (Κρήτη, Κύπρο κ. α.) περιοχές. Γι' αυτό πολλοί κάτοικοι αυτών των περιοχών κατέφευγαν σε τουρκοκρατούμενα εδάφη αναζητώντας εκεί μια καλύτερη μοίρα και απαλλαγή από τα δεινά τους.

Αν τα έχουμε αυτά υπόψη μας μπορούμε νομίζω να καταλάβουμε καλύτερα γιατί, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι χριστιανοί δεν πρόβαλαν αντίσταση στον τουρκικό στρατό. Άλλωστε ο ίδιος ο σουλτάνος Μωάμεθ ή Μεχμέτ Β' ο Πορθητής, ορθά σκεπτόμενος με τα δικά του «διπλωματικά» κριτήρια, δεν επέβαλε -στην αρχή τουλάχιστον- βαριά φορολογία σε περιοχές υποτάσσονταν χωρίς αντίσταση ή παραχωρούσε προνόμια (π.χ. στην Πάτρα) προκειμένου να προσεταιριστεί τον ντόπιο πληθυσμό, πράγμα που το πέτυχε. Αλλού οι Οθωμανοί χρησιμοποιούσαν το φόβο του σπαθιού και αλλού το όπλο της διπλωματίας. Επομένως σε αρκετές περιπτώσεις η θέση των ακτημόνων γεωργών βελτιώθηκε ή τουλάχιστον δεν επιδεινώθηκε. Από το σημείο όμως αυτό ως το σημείο του να υποστηρίζεται από Τούρκους ή άλλους ιστορικούς ότι οι Οθωμανοί Τούρκοι όχι μόνο δεν κατέλαβαν με τη βία τις περιοχές που ανήκαν πριν στο Βυζάντιο, αλλά, αντίθετα, ότι τις απελευθέρωσαν από τον βυζαντινό ζυγό ή απόσταση είναι πολύ μεγάλη! Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τις πολλές καταστροφές πόλεων και χωριών, τις σφαγές και αιχμαλωτίσεις χιλιάδων αμάχων, για τις οποίες έχουμε ατράνταχτες μαρτυρίες, κλπ.

Δ. Η κατάκτηση του ελληνικού χώρου: (χρονολόγιο-συνθήκες κατακτήσεων)

1. Κατακτήσεις των Οθωμανών προ του 1453

Η είσοδος Σελτζούκων Τούρκων στη Μικρά Ασία έγινε με τη νίκη τους στη μάχη του **Ματζικέρτ (1071)** και η εδραίωσή τους με τη νίκη στο **Μυριοκέφαλο (1175)**. Οι πολεμιστές της πίστης (γαζήδες) είχαν δικό τους κώδικα πολέμου και η εξασφάλιση των μέσων διαβίωσης επιτυγχανόταν μέσω του πολέμου και της λεηλασίας. Το σημαντικότερο από τα τουρκικά εμιράτα ή σουλτανάτα ήταν αυτό των Οθωμανών, με ιδρυτή τον **Οσμάν (1299/1300)**, που θεωρείται ιδρυτής της Οθωμ. Αυτοκρατορίας. Ο πατέρας του Οσμάν, ο Ερτογούλ, υπηρετούσε τον τελευταίο σουλτάνο του Ικονίου. Στα **1326** η **Προύσα** πέρασε στην κυριαρχία του διαδόχου του, του Ορχάν, και έγινε η πρώτη πρωτεύουσα των Οθωμανών.

Στις 2 Μαρτίου **1354** ένας τρομερός σεισμός κατέστρεψε το φρούριο της **Καλλίπολης** (στην ευρωπαϊκή πλευρά των Δαρδανελίων). Οι κάτοικοί της τρομοκρατημένοι εγκατέλειψαν τις εστίες τους και οι Οθωμανοί εκμεταλλεύτηκαν αυτό το γεγονός, πέρασαν τα στενά και την κατέλαβαν. Έτσι πάτησαν το πόδι τους στην Ευρώπη. Πρόκειται για πολύ σημαντικό ως προς τις συνέπειές του γεγονός. Στα επόμενα χρόνια κατακτιέται η Θράκη. Το **1369** κατελήφθη η **Αδριανούπολη** και έγινε πρωτεύουσα των ευρωπαϊκών κτήσεων των Οθωμανών. Στις μάχες της **Μαρίτσας (1371)** και του **Κοσσυφοπεδίου (1389)** εξουδετερώθηκε η αντίσταση των Βουλγάρων και των Σέρβων, αντίστοιχα. Όσον αφορά στις κατακτήσεις ελληνικών περιοχών, πριν από την Άλωση, πρέπει να σημειώσουμε την **κατάληψη, το 1430 της Θεσσαλονίκης** και την ίδια χρονιά την παράδοση των **Ιωαννίνων** στον Σινάν πασά.

2. Οι σπουδαιότερες κατακτήσεις στον ελληνικό χώρο από το 1453 ως το 1669

1460: Κατάληψη της Αθήνας και της Πελοποννήσου. (*εκτός από κάποιες βενετοκρατούμενες πόλεις).

1461: Κατάλυση του κράτους της Τραπεζούντας.

1470: Οι Οθωμανοί κατακτούν την Εύβοια.

1499: Κατάληψη της Ναυπάκτου.

1500: Κατάληψη της Μεθώνης και της Κορώνης.

1522: Κατάληψη της Ρόδου που την κατείχαν οι Ιωαννίτες ιππότες.

1529: Οι Οθωμανοί πολιορκούν για πρώτη φορά τη Βιέννη (27 Σεπτ. -15 Οκτ.).

1540: Κατάληψη Ναυπλίου, Μονεμβασιάς. (*Ολοκληρώνεται η κατάκτηση της Πελοποννήσου).

1566: Η Χίος περνάει από τη γενουατική στην οθωμανική κυριαρχία.

1571: Κατάκτηση της Κύπρου.

1669: Κατάκτησης της Κρήτης ύστερα από έναν εικοσιπενταετή πόλεμο (1645-1669).

Να σημειώσουμε εδώ ότι ο οθωμανικός στρατός κατέλαβε, για τρεις μήνες (το καλοκαίρι του 1480) την περιοχή του Οτράντο στην νότια Ιταλία (απέναντι από την Αλβανία). Στην κεντρική Ευρώπη οι Τούρκοι έφθασαν ως την Ουγγαρία και κατέλαβαν τη Βούδα, ύστερα από τη νίκη που πέτυχαν εναντίον των αψβουργικών δυνάμεων στην ονομαστή **μάχη του Μόχατς (29 Αυγούστου 1526)**. Στη **δεύτερη**

απόπειρά τους να καταλάβουν τη Βιέννη (Σεπτέμβριος 1683) η πόλη σώθηκε χάρη στην βοήθεια του βασιλιά της Πολωνίας Sobieski και του αρχιστρατήγου των αψβουργικών δυνάμεων δούκα Καρόλου της Λωραίνης. Ποια θα ήταν, άραγε, η τύχη της δυτικής Ευρώπης αν οι Οθωμανοί κατόρθωναν να κατακτήσουν τη Βιέννη; Θα ήταν αρνητικές οι συνέπειες, όπως υποστηρίζουν πολλοί ιστορικοί; Ίσως ναι, αλλά στην ιστορία δεν μπορούμε να απαντάμε εύκολα σε υποθέσεις.

3. Η μέθοδος και η σημασία του τρόπου κατάκτησης

Οι γρήγορες κατακτήσεις των Τούρκων στα Βαλκάνια βασίστηκαν στον πολύ καλά οργανωμένο στρατό τους και ιδίως στον ιερό φανατισμό με τον οποίο πολεμούσαν οι *γαζήδες* και οι γενίτσαροι, οι οποίοι προσδοκούσαν ανταμοιβή από τη λεηλασία των περιοχών που καταλάμβαναν. Πρέπει να υπογραμμίσουμε το ότι, σύμφωνα και με την ισλαμική/αραβική παράδοση, όσες πόλεις ή περιοχές αμύνονταν στα οθωμανικά στρατεύματα υφίσταντο, λεηλασίες, σφαγές, αιχμαλωτίσεις του άμαχου πληθυσμού κλπ. Τούτο συνέβη σε πολλές περιπτώσεις, όπως, στην άλωση της Χαλκίδας (1470), του Ναυπλίου (1715) κ. αλ. Αντίθετα, όσες υποτάσσονταν χωρίς αντίσταση δεν κινδύνευαν από αντίποινα, συχνά δε τους παραχωρούνταν προνόμια (φοροαπαλλαγές ή απαλλαγή από το παιδομάζωμα), όπως συνέβη στα Γιάννενα (Οκτ. 1430), στα οποία παραχωρήθηκαν προνόμια με τον ορισμό του Οθωμανού στρατηγού Σινάν πασά (*Ορισμός του Σινάν Πασά*, βλ. *Πηγές*, 1]. Ας σημειωθεί ότι αυτά τα προνόμια καταργήθηκαν μετά το 1611, ύστερα από την κατάπνιξη της εξέγερσης του Διονυσίου του «Φιλοσόφου». Για να κατανοήσουμε αυτή τη στάση των κατοίκων των Ιωαννίνων πρέπει να έχουμε υπόψη μας: α) ότι είχε προηγηθεί (Μάρτιος 1430) η βίαιη κατάληψη της Θεσσαλονίκης, με σκληρά αντίποινα σε βάρος των κατοίκων της, β) ότι στα Γιάννενα είχαν παραχωρηθεί και παλαιότερα (1319, 1321) προνόμια από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο και γ) ότι οι άρχοντες της πόλης ήθελαν να αποφύγουν τις σφαγές, αρπαγές των περιουσιών τους κλπ. Ήταν πραγματιστές;

Αλλού, δόθηκαν προνόμια σε ορισμένες μόνο οικογένειες, όπως στη Βέρροια [βλ. *Πηγές*, 1α] Πρόκειται για μία πολύ σημαντική και καθοριστική παράμετρο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο, που πρέπει να την έχουμε υπόψη μας θα εξετάζουμε τα διάφορα γεγονότα στα μαθήματα που θα ακολουθήσουν.

Μάθημα 2ο

Η ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

Α. Πώς βίωσε ο ελληνικός λαός το γεγονός της Άλωσης - Θρύλοι, χρησμοί, προφητείες για την άλωση και τη μελλοντική αποκατάσταση του Γένους.

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης βιώθηκε ως ένα βαρυσήμαντο και **κοσμοϊστορικό γεγονός** που άσκησε πολύ μεγάλη συναισθηματική επίδραση στους χριστιανούς εκείνης της εποχής, γιατί η Πόλη δεν εθεωρείτο μόνο πρωτεύουσα του Βυζαντινού κράτους, αλλά και κοινό κτήμα του χριστιανικού κόσμου και του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η Άλωση συγκίνησε τότε και για αιώνες αργότερα όλους τους ευρωπαϊκούς λαούς, ιδίως τους Ορθόδοξους χριστιανούς, προκαλώντας βαθιά θλίψη και μια λαϊκή αντίδραση, η οποία δεν μπόρεσε να πάρει τη μορφή οργανωμένης αντιτουρκικής σταυροφορίας κυρίως λόγω των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων των ευρωπαϊκών κρατών.

Στη συνείδηση των ανθρώπων της εποχής η Κωνσταντινούπολη φαινόταν απώρευτη γιατί οι χριστιανοί απολάμβαναν τη θεϊκή προστασία. Οι αντιλήψεις αυτές συνέχισαν να διατηρούνται και μετά την πρώτη άλωση της Πόλης από τους Σταυροφόρους (το 1204). Κατά τη λαϊκή πίστη, το τέλος της Κωνσταντινούπολης, ταυτιζόταν συνήθως με την άλωσή της από κάποιον αλοεθνή λαό ή την καταστροφή από μεγάλο σεισμό, ή άλλες φυσικές αιτίες. Σε κάθε περίπτωση, όπως φαίνεται σε πολλά κείμενα, το τέλος της Πόλης ταυτιζόταν με το τέλος του κόσμου. Οι εσχατολογικές αυτές αντιλήψεις οδήγησαν τους Βυζαντινούς, των τελευταίων ιδίως χρόνων της Αυτοκρατορίας, σε μία αγωνιώδη προσπάθεια αναζήτησης σημείων που θα προμήνυαν το τέλος της. Αναφέρεται χαρακτηριστικά η περίπτωση της πτώσης του τρούλλου της Αγίας Σοφίας (το 1346) η οποία θεωρήθηκε ως προμήνυμα μεγάλων δεινών. Άλλωστε το ηθικό του λαού το είχαν υποσκάψει όχι μόνο η εξαθλίωση της αγροτικής τάξης, που χαρακτηρίζει την περίοδο των Παλαιολόγων, αλλά και ολόκληρος κύκλος «προφητειών» που θεωρούσαν την επικράτηση των Τούρκων ως αναπόφευκτη.

Μετά την Άλωση του 1453 έγιναν πολλές συζητήσεις για τα **αίτια** αυτού του γεγονότος, ιδιαίτερα στους θρησκευτικούς κύκλους Ανατολής και Δύσης και επαναλήφθηκαν οι γνωστές **θεολογικές ερμηνείες**: οι Δυτικοί θεώρησαν ως αιτία κατάλυσης του βυζαντινού κράτους τις αμαρτίες των Ορθόδοξων και ειδικά το σχίσμα, ενώ οι Ορθόδοξοι δεν δέχονταν ότι η νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε με την πτώση θα ήταν μόνιμη, αλλά ότι ο Θεός την επέτρεψε για να τους «παιδεύσει», δηλαδή για να τους σωφρονίσει λόγω των αμαρτιών τους και ότι ύστερα από χρόνια θα 'ρχόταν η απελευθέρωση της Πόλης και η αποκατάσταση του μεγαλείου της Αυτοκρατορίας. [βλ. Πηγές, 2] Η πίστη στη μελλοντική απελευθέρωση δεν χάνεται ούτε στις πιο δύσκολες ώρες. Είναι τόσο δυνατή ώστε ο λαϊκός ποιητής του Πόντου, διερμηνεύοντας, ασφαλώς, τους μύχιους πόθους των συμπατριωτών του, αισθάνεται την ανάγκη να παρηγορήσει τους θλιμμένους αγίους με τους παρακάτω στίχους:

*Μη κλαις, μη κλαις αι-Γιάννη μου και δερνοκοπιάσκα,
Η Ρωμανία πέρασεν, η Ρωμανία επάρθεν.
Η Ρωμανία κι αν πέρασεν ανθεί και φέρει κι άλλο.*

Αυτοί οι στίχοι θυμίζουν το πολυθρύλητο δημοτικό τραγούδι της *Αγιά-Σοφιάς*, που αναφέρεται στην άλωση της Κων/πόλης και το οποίο εκφράζει την ίδια ακλόνητη πεποίθηση των υπόδουλων Ελλήνων για τη μελλοντική απελευθέρωση:

*Σώπασε κυρά Δέσποινα και μην πολυδακρίζεις,
πάλι με χρόνια με καιρούς, πάλι δικά μας θά'ναι.*

Αλλά, πάλι, δημοτικά τραγούδια *ενθυμήσεις*, αλλά και κείμενα επώνυμων ανδρών εκφράζουν τον αβάσταχτο πόνο του λαού για το πάρσιμο της Πόλης και μας μεταφέρουν στο κλίμα της ζοφερής εκείνης περιόδου. [βλ. *Πηγές*, 3].

Ας έλθουμε τώρα στους **θρύλους και τους χρησμούς** που κυκλοφορούν στον χριστιανικό κόσμο της Ανατολής μετά την Άλωση. Ήδη από τις αρχές του 15ου αι. με τη ραγδαία πρόοδο των οθωμανικών κατακτήσεων, η πτώση της Βασιλεύουσας φαινόταν αναπόφευκτη. Οι χριστιανοί όμως δεν έπαψαν να ελπίζουν ότι κάτι θα μεσολαβούσε που θα μετέβαλλε την πορεία των γεγονότων και θα άλλαζε τελικά τον ρου της ιστορίας υπέρ αυτών. Ήταν αδύνατο να πιστέψουν ότι ο Θεός θα τους εγκατέλειπε στα χέρια των μουσουλμάνων. Οι ελπίδες αυτές για θεϊκή επέμβαση έδωσαν λαβή για τη **δημιουργία προφητικών χρησμών και παραδόσεων** οι οποίοι, με την πάροδο του χρόνου, πήραν τη μορφή θρύλου και διαδόθηκαν σε κάθε γωνιά του ορθόδοξου κόσμου, ιδίως του ελληνικού.

Ένας από τους πιο χαρακτηριστικούς **θρύλους** που κυκλοφόρησε αρκετά χρόνια πριν από την Άλωση και είχε ευρύτατη λαϊκή απήχηση, ανέφερε ότι οι Τούρκοι θα πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη και όταν θα εξουδετέρωναν την άμυνα των Ελλήνων θα εισορμούσαν στο κέντρο της πόλης, ως τον «κίονα του Μεγάλου Κωνσταντίνου», καταδιώκοντας και σφάζοντας τους "Ρωμαίους/Ρωμιούς". Η χρονική αυτή στιγμή θα ήταν η πιο κρίσιμη και οδυνηρή για τους χριστιανούς. Αμέσως μετά θα κατέβαινε άγγελος από τον ουρανό, θα έδινε τη ρομφαία του σε κάποιο άγνωστο και φτωχοντυμένο άτομο, που θα βρισκόταν εκεί κοντά, και θα έλεγε «*Λάβε τη ρομφαία αυτή και εκδικήσου το λαό του Κυρίου*». Από εκείνη τη στιγμή θα άλλαζε άρδην η πορεία των γεγονότων. Οι *Ρωμιοί*, με επικεφαλής τον άγνωστο, θα έτρεπαν σε άτακτη φυγή τους Τούρκους και θα τους καταδίωκαν ως τα σύνορα της Περσίας στη θέση Μονοδένδρι ή Κ ό κ κ ι ν η Μ η λ ι ά (Kizil Elma), όπως επικράτησε να ονομάζεται στις μεταγενέστερες παραδόσεις της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι μία παράδοση για *Κόκκινη Μηλιά*, με αντίθετη όμως ερμηνεία, υπήρχε και στους Τούρκους (εννοούσαν μια μεγάλη και ισχυρή πόλη που θα την κυρίευαν κάποτε, την Κωνσταντινούπολη). Η **προφητεία** αυτή ήταν τόσο διαδεδομένη μεταξύ των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, ώστε κατά την πολιορκία της οι φρουροί των παραλιακών τειχών, περιμένοντας τη θεϊκή λύση, κλείδωσαν την πύλη και έριξαν τα κλειδιά στη θάλασσα παραδίδοντας έτσι πλήθη Ελλήνων στη σφαγή. Ο «*πένης (ο φτωχός) βασιλιάς*» ταυτίστηκε με τον Κων/ντίνο Παλαιολόγο στον οποίο οι Έλληνες είχαν εναποθέσει όλες τις ελπίδες τους. Όμως τα τραγικά γεγονότα που ακολούθησαν τις διέψευσαν τις ελπίδες.

Η νέα κατάσταση που επιβλήθηκε από τον κατακτητή προκαλούσε αβάσταχτη θλίψη στις ψυχές των χριστιανών. Η συμφορά της Άλωσης φαινόταν τόσο τρομερή ώστε τα πρώτα χρόνια πολλοί Έλληνες, ιδιαίτερα οι εκπρόσωποι των ανώτερων

τάξεων, είχαν χάσει κάθε ελπίδα ότι η Αυτοκρατορία έμελλε να αποκατασταθεί. Με την πάροδο δε των χρόνων οι έντονες ανησυχίες τους για το μέλλον συνδυάστηκαν με όσα ήταν γνωστά από την **χρησιμοποιολογική γραμματεία** για τον «π έ ν η β α σ ι λ ι ά». Έτσι πλάστηκε η πιο ποιητική και επιβλητική -αλλά συνάμα και η πιο απατηλή και μεγαλοϊδεϊστική- παράδοση του νεώτερου Ελληνισμού, η οποία κυριάρχησε επί αιώνες από την εποχή εκείνη ως τη μικρασιατική καταστροφή του 1922, ο γνωστός θρύλος για τον «μ α ρ μ α ρ ω μ έ ν ο β α σ ι λ ι ά», που ταυτίστηκε με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, ο οποίος, κατά την παράδοση, δεν πέθανε, αλλά μαρμαρώθηκε και θα έμπαινε κάποτε στην Πόλη από τη Χρυσόπορτα για να καταδιώξει τους Τούρκους ως την *Κόκκινη Μηλιά*. Πραγματικά ο Κων/νος ΙΑ' έγινε σύμβολο των πόθων και των ελπίδων των Ελλήνων για την ελευθερία. Οι χρησιμοί αυτοί και οι προφητείες διαδόθηκαν σ' όλο τον ελληνικό χώρο και πέρα απ' αυτόν σε όλους τους χριστιανικούς λαούς της Ευρώπης, ιδίως στη Ρωσία. Μάλιστα, σύμφωνα με ένα παλαιό χρησμό, το «ξ α ν θ ό γ έ ν ο ς», που στην αρχή ταυτίστηκε με τους Φράγκους και μετά τον 16ο αι. με τους Ρώσους, θα επενέβαινε για να σώσει τους Έλληνες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο τσάρος της Ρωσίας Ιβάν Γ', ο οποίος ανήλθε στο θρόνο το 1462, οικειοποιήθηκε τον βυζαντινό δικέφαλο αετό που κοσμούσε έκτοτε τον θρόνο του. Μ' αυτή την ενέργεια ήθελε να δείξει ότι η Ρωσία γινόταν πλέον κληρονόμος και διάδοχος του βυζαντινού κράτους και η Μόσχα η τρίτη Ρώμη.

Ολοκληρώνοντας αυτό το ζήτημα πρέπει να τονίσουμε ότι αυτές οι παραδόσεις και οι θρύλοι παρηγορούσαν και στήριζαν τον ελληνικό λαό σ' όλη τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και χρησιμοποιήθηκαν από τους αρχηγούς επαναστατών στις διάφορες εξεγέρσεις. Με τέτοιους, π. χ., χρησμούς ο επίσκοπος Τρίκης Διονύσιος Β' (ο επονομαζόμενος «Φιλόσοφος» και από τους Οθωμανούς «Σκυλόσοφος») ξεσήκωνε στις αρχές του 17ου αι. τους υπόδουλους σε επανάσταση. Όμως η τραγική διάψευση αυτών των ελπίδων προκάλεσε την αντίδραση ορισμένων λογίων και την αποδοκιμασία αυτών των χρησμών.

Β. Ιδεολογικά ρεύματα και στάση των υπόδουλων Ελλήνων έναντι των Οθωμανών κατακτητών.

Ένα σημαντικό ζήτημα ήταν το ποια στάση τήρησαν οι υπόδουλοι Έλληνες -ιδίως οι ηγετικές ομάδες- έναντι των Οθωμανών κατακτητών. Πρόκειται για ένα ζήτημα που δεν έχει μελετηθεί όσο θα έπρεπε. Όπως έδειξαν σχετικές μελέτες, μετά την Άλωση διαμορφώθηκαν **τρεις στάσεις** που αντιπροσωπεύουν αντίστοιχες ιδεολογικές θέσεις του Ελληνισμού έναντι των ξένων κυριάρχων: **1η**. Η παθητική, με στήριγμα τις διάφορες «προφητείες», αναμονή της ημέρας του λυτρωμού, **2η**. Ο συμβιβασμός με τη νέα κατάσταση και **3η**. Η δυναμική αντιμετώπιση του προβλήματος της εθνικής ανεξαρτησίας με προσπάθειες Ελλήνων λογίων ή κληρικών για την πρόκληση «σταυροφοριών» από τη Δύση ή από τη Ρωσία, σε συνδυασμό με την εκδήλωση επαναστατικών κινημάτων στον ελληνικό χώρο. Αυτές οι ιδεολογίες και οι στάσεις επικρατούν, λίγο πολύ, σε όλη τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

α. Παθητική αναμονή της ημέρας του λυτρωμού.

Γι' αυτή την ιδεολογία/στάση μιλήσαμε παραπάνω. Ας δούμε τις δύο άλλες.

β. Συνεργασία Ελλήνων και Οθωμανών

Ήδη από τις παραμονές της Άλωσης οι πολέμιοι της θρησκευτικής και πολιτικής προσέγγισης με την Καθολική Δύση είχαν αρχίσει να προσανατολίζονται προς την προσωρινή, όπως τουλάχιστον ήλπιζαν, λύση της συνεργασίας με τους Οθωμανούς. Ένα μεγάλο μέρος της θρησκευτικοπολιτικής ηγεσίας του ελληνικού κόσμου αναζήτησε αυτό το δρόμο ως τη μόνη δυνατή διέξοδο για την αποσόβηση άμεσων εθνικών καταστροφών, με την ελπίδα ότι αυτή η στάση θα περιέσωζε τον Ελληνισμό, ώστε να αγωνιστεί για την ελευθερία όταν θα δημιουργούνταν οι κατάλληλες συνθήκες. Την προσέγγιση αυτή την επιδίωκαν στην αρχή και οι ίδιοι οι Οθωμανοί. Μάλιστα ο Μωάμεθ ή Μεχμέτ Β', ο Πορθητής, προσπάθησε να αξιοποιήσει τη λαμπρή βυζαντινή παράδοση, υιοθέτησε την ελληνική γλώσσα στη διπλωματία και χρησιμοποίησε τον τίτλο «*αμιράς Τουρκορωμαίων*». Οι πιο ένθερμοι εκπρόσωποι αυτής της τάσης ήταν οι ανθενωτικοί, οι δύσπιστοι σε επέμβαση από τη Δύση υπέρ της Ελλάδας και όσοι ήταν αντίθετοι σε κάθε επαναστατική ενέργεια. Ο πρώτος μετά την Άλωση πατριάρχης, ο **Γεννάδιος Σχολάριος**, είναι ένας από τους πιο επιφανείς θιασιώτες της ελληνοτουρκικής συνεργασίας, με πατριωτικά όμως κίνητρα, στοχεύοντας στη διάσωση του Γένους μέσω (και) της εξασφάλισης εκκλησιαστικών και άλλων προνομίων. Την προσέγγιση με τους Οθωμανούς την επεδίωξαν και οι περισσότεροι διάδοχοί του στον πατριαρχικό θρόνο της Κων/πολης. Υπήρξαν όμως και εξαιρέσεις πατριαρχών ή επισκόπων οι οποίοι, υπό την επήρεια της δυτικής προπαγάνδας αναζήτησαν (τον 16ο και τον 17ο αι.) άλλες λύσεις στο εθνικό πρόβλημα, έξω από κάθε συνεργασία με τους Οθωμανούς. Κατά τη διάρκεια δε της τουρκοκρατίας ορισμένοι επίσκοποι πρωτοστάτησαν σε απελευθερωτικά κινήματα. Τους σκοπούς της ελληνοτουρκικής προσέγγισης υπηρέτησαν συχνά και Έλληνες που κατείχαν εμπιστευτικές θέσεις στην οθωμανική διοίκηση (οι Φαναριώτες κ. άλ.).

Οι προσπάθειες αυτές είχαν ενίοτε θετικές επιπτώσεις. Δεν ήταν όμως σπάνιες οι περιπτώσεις που η τακτική της συνεργασίας με τον κατακτητή κατέληγε στη δημιουργία δυσμενών καταστάσεων τόσο για την Εκκλησία όσο και για τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα των Ελλήνων και των άλλων Ορθόδοξων βαλκανικών λαών. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της στάσης θα μπορούσαν να αναφερθούν ο δουλοπρεπής ιστορικός της Άλωσης **Κριτόβουλος ο Ύμβριος** και ο καιροσκόπος **Γεώργιος Αμιρούτζης** από την Τραπεζούντα (μέσα 15ου αιώνα). Περισσότερο ειλικρινής, αλλά χιμαιρική ήταν η στάση του ουμανιστή **Γεωργίου Τραπεζούντιου**, ο οποίος πίστεψε για ένα διάστημα στην αρμονική σύζευξη του ελληνικού και του μουσουλμανικού στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έστειλε μάλιστα σχετική πραγματεία στον σουλτάνο Μεχμέτ Β'. Η κίνηση αυτή, που βρήκε αργότερα μιμητές στο πολιτικό πεδίο, στηριζόταν στην πεποίθηση ότι υπήρχε δυνατότητα να αφομοιώσει, βαθμιαία, πολιτιστικά ο Ελληνισμός τον Οθωμανό κατακτητή (όπως παλαιότερα άλλους λαούς) ή τουλάχιστον να επιβιώσει ισότιμα σ' ένα ενδεχόμενο ελληνοτουρκικό κράτος.

Προθέσεις συνεργασίας με τους Τούρκους εκδηλώθηκαν από τα μέσα του 15ου αι. και μεταξύ δυτικοευρωπαίων λογίων, κληρικών και ηγεμόνων (όπως από τον Ιταλό ουμανιστή **Φραγκίσκο Filelfo** ο οποίος μάλιστα ήλπιζε να μεταστρέψει τον

Πορθητή στο χριστιανισμό). Κάποτε ο φιλοτουρκισμός των Δυτικών ξεκινούσε από μισελληνισμό. Ήδη πριν από την Άλωση κυκλοφορούσαν στη Δύση (ανώνυμα ή επώνυμα) μισελληνικά φυλλάδια που δικαιολογούσαν τις τουρκικές κατακτήσεις και καταδίκαιζαν τους «σχισματικούς» Ορθόδοξους. Σε ορισμένα μάλιστα εμφανίζονταν οι Οθωμανοί ως απόγονοι των Τρώων που έρχονταν να εκδικηθούν την καταστροφή της Τροίας με την υποδούλωση της Ελλάδας! Τα επιχειρήματα αυτά εξυπηρετούσαν, κατά κανόνα, έναν πολιτικό καιροσκοπισμό. Ο προσεταιρισμός δηλαδή των Οθωμανών χρησιμοποιούνταν ως μία πολιτική διέξοδος στα προβλήματα που προκαλούσαν οι πολιτικοστρατιωτικοί ανταγωνισμοί στη δυτική Ευρώπη. Μάλιστα για τη Γαλλία των μέσων του 16ου αι. η σταθεροποίηση της τουρκικής παρουσίας στην Μεσόγειο ήταν ένα αντίβαρο μπρος στον κίνδυνο παγίωσης της αψβουργικής ηγεμονίας στην Ευρώπη.

γ. Δυναμική αντιμετώπιση του προβλήματος της εθνικής ανεξαρτησίας - Εκκλήσεις Ελλήνων λογίων η κληρικών προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης προκειμένου να ηγηθούν σταυροφοριών για την απελευθέρωση της Ελλάδας.

Οι λαϊκές παραδόσεις και οι θρύλοι συγκινούσαν κυρίως τις λαϊκές μάζες. Παράλληλα όμως εμφανίζονταν και έργα φιλολογικού περιεχομένου που εξέφραζαν τις ελπίδες και τις προσδοκίες των Ελλήνων για βοήθεια από τους ξένους. Βασικό στοιχείο αυτών των κειμένων είναι η έκκληση προς ηγεμόνες της δυτικής Ευρώπης ή τον πάπα -αργότερα και προς τη Ρωσία- να αναλάβουν ένοπλη δράση για να εκδιώξουν τους Οθωμανούς από την Ελλάδα. Η αντίληψη ότι ο οθωμανικός επεκτατισμός θα μπορούσε να αναχαιτισθεί με συσπείρωση των δυτικοευρωπαϊκών χριστιανικών δυνάμεων, με την επέμβασή τους στην Ελλάδα και με παράλληλη πολεμική δράση των λαών της Βαλκανικής είχε αρχίσει να καλλιεργείται ήδη από την εποχή των Παλαιολόγων. Μετά την Άλωση η πρωτοβουλία για την προώθηση τέτοιων σχεδίων πέρασε στους Έλληνες λογίους που είχαν καταφύγει στη Δύση και ήταν σε θέση να γνωρίζουν καλά τα ευρωπαϊκά πράγματα και να διαβιβάζουν προς τις ευρωπαϊκές Αυλές εκκλήσεις και σχέδια επεμβάσεων στην Ανατολή. Όμως οι κινητοποιήσεις αυτές δε φαίνονταν πραγματοποιήσιμες παρά μόνο κατά τον πρώτο τουρκοβενετικό πόλεμο (1463-1479).

Κύριο χαρακτηριστικό των εκκλήσεων ήταν η υπερβολική αισιοδοξία για την εκδίωξη των Τούρκων από τα Βαλκάνια. Ωστόσο, κάποτε πρωτοστατούσαν σ' αυτές προσωπικότητες πανευρωπαϊκού κύρους (λόγιοι, πολιτικοί κ. ά). Η εφαρμογή αυτών των σχεδίων αντιμετώπιζε πολλές δυσκολίες, για λόγους θρησκευτικούς, στρατιωτικούς και άλλους. Δεν διευκρινιζόταν π.χ. το ζήτημα του δόγματος των Ελλήνων και της μελλοντικής θέσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας ύστερα από την εκδίωξη των Τούρκων. Επίσης δεν διευκρινιζόταν ποια θα ήταν η κοινωνική θέση των Ελλήνων που θα περνούσαν από την οθωμανική κυριαρχία στη χριστιανική. Γι' αυτό υπήρχε μια δυσπιστία και προκατάληψη που την βλέπουμε κυρίως στους Μανιάτες, οι οποίοι ζητούσαν πάντα εγγυήσεις για σεβασμό της ορθόδοξης πίστης τους. Παρόλες αυτές τις αντικειμενικές δυσκολίες, **με τις εκκλήσεις τους** οι μορφωμένοι αυτοί άνδρες **κατόρθωσαν:** **α.** Να υπενθυμίζουν διαρκώς την ύπαρξη ενός ιστορικού έθνους που κινδύνευε να ξεχαστεί εντελώς από τον υπόλοιπο χριστιανικό κόσμο, **β.** Να συνδέουν το ένδοξο παρελθόν των Ελλήνων με την τωρινή

οικτρή κατάστασή τους και γ. Να συνδυάζεται ο κίνδυνος που διέτρεχε η Δύση από τον οθωμανικό επεκτατισμό με τις ελληνικές εκκλήσεις για εθνική αποκατάσταση.

Ο συνηθέστερος τρόπος για να προωθούν οι Έλληνες (λόγιοι ή κληρικοί) τις προτάσεις τους στους ηγεμόνες ήταν η υποβολή υπομνημάτων στη λατινική ή σε λόγια ελληνική γλώσσα. Τα κείμενα αυτά έχουν, κυρίως, φιλολογικό περιεχόμενο· μας δίνουν όμως και πολύτιμες πληροφορίες για την γενικότερη κατάσταση του υπόδουλου Ελληνισμού. Αρχικά πολλές εκκλήσεις στάλθηκαν **στη Βενετία** με τις πολλές κτήσεις στην Ανατολή, η οποία ενθάρρυνε επαναστατικές κινήσεις στον ελλαδικό χώρο, όταν βρισκόταν σε πόλεμο με τον σουλτάνο. Άλλες εκκλήσεις στάλθηκαν **σε ηγεμόνες της Γαλλίας και της Γερμανίας** (τέλη του 16ου και πρώτο μισό του 17ου αι.). Από την εποχή όμως του Καρόλου Ε' οι ελπίδες για εκδίωξη των Οθωμανών από τη Βαλκανική στράφηκαν κυρίως στην **Ισπανία**, μεγάλο αντίπαλο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως τα τέλη περ. του 17ου αι. Τέλος από τις αρχές του 18ου αι. άρχισε να καλλιεργείται μεταξύ των Ελλήνων η ιδέα για επέμβαση της ομόδοξης **Ρωσίας**.

Από αυτούς που απηύθυναν εκκλήσεις **αναφέρουμε τους πιο σημαντικούς**: Τον άλλοτε Ορθόδοξο μητροπολίτη Κιέβου **Ισίδωρο** που πέρασε, αργότερα, στην ενωτική παράταξη. Τον πρώην Ορθόδοξο μητροπολίτη Νικαίας **Βησσαρίωνα** (1403-1472), ο οποίος θεωρείτο ως ο πλέον μορφωμένος Έλληνας του καιρού του, επιδέξιος πολιτικός και ακατάβλητος εκπρόσωπος των Ελλήνων στη Δύση. Ο Βησσαρίων έκανε επανηλειμμένες προσπάθειες για την απελευθέρωση της πατρίδας του υποβάλλοντας εκκλήσεις και σχέδια που κυκλοφορούσαν στα σπουδαιότερα κέντρα της δυτικής Ευρώπης. Δυστυχώς τα αλληλοσυγκρουόμενα τότε συμφέροντα των ηγεμόνων της Ευρώπης δεν επέτρεπαν την ανάληψη μιας σταυροφορίας εναντίον των Οθωμανών που προέλαυναν ανενόχλητοι νέες εκστρατείες στα Βαλκάνια. Γι' αυτό ο Βησσαρίων και άλλοι στράφηκαν προς το παπικό κράτος. Ο θάνατος όμως του πάπα Πίου (1464) είχε ως συνέπεια τη ματαίωση μιας σταυροφορίας που είχε ετοιμασθεί. Η πτώση της Χαλκίδας (το 1470) αναζωπύρωσε τις ανησυχίες του χριστιανικού κόσμου της Δύσης και ο Βησσαρίων άρχισε πάλι να ελπίζει στην δυναμική επέμβαση των ηγεμόνων της. Πέθανε απογοητευμένος γιατί καμία από τις προσπάθειές του δεν καρποφόρησε. Γύρω στα 1468-1469 ο επιφανής λόγιος **Μιχαήλ Αποστόλης** από την Κων/πολη, απηύθυνε έκκληση στον αυτοκράτορα της Γερμανίας Φρειδερίκο Γ'. Στο γεμάτο ρητορικές εκφράσεις αυτό κείμενο ο Αποστόλης προσπαθεί να πείσει τον Φρειδερίκο να επιχειρήσει εκδίωξη των Οθωμανών από τις ελληνικές χώρες, να επαναφέρει το καταφρονεμένο ελληνικό έθνος («*τό ποτέ μέν ύψηλότετον νῦν δ' ἐξουθενωμένον καί ταπεινότετον*») στην παλαιά τιμητική του θέση, εξασφαλίζοντας έτσι τον βυζαντινό θρόνο στο γιό του Μαξιμιλιανό. Ο Φρειδερίκος όμως δεν είχε καμία διάθεση να αναλάβει μία τέτοια «σταυροφορία». Αφήνοντας άλλες εκκλήσεις κατά μέρος, αξίζει να αναφερθούμε ιδιαίτερα στην έκκληση του μεγάλου κρητικού φιλόλογου **Μάρκου Μουσούρου** (1470-1517) στον πάπα Λέοντα Γ' (το 1513) με μορφή ποιήματος στα αρχαία ελληνικά, την έκκληση προς τον πάπα Λέοντα Γ' του **Ιωάννη Γεμιστού** (1516) με μορφή ποιήματος στα λατινικά, και αυτή του απεσταλμένου του ονομαστού φιλόλογου **Ιανού Λάσκαρη**, στον αυτοκράτορα

της δυναστείας των Αψβούργων Κάρολο Ε' (το 1525), τον καταλληλότερο τότε δυτικό ηγεμόνα για να αναλάβει μια «σταυροφορία». Σ' αυτήν, αφού προηγουμένως μιλάει για την αρχαία Ελλάδα και την προσφορά της στον πολιτισμό, εκθέτει την κατάσταση που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο. [βλ. *Πηγές*, 4]. Να αναφέρουμε, επίσης, τις εκκλήσεις του λογίου **Αρσένιου Αποστόλη** (1533) και του **Αντωνίου Έπαρχου** προς τον μεγάλο Ολλανδό λόγιο και οπαδό της προσέγγισης Προτεσταντών - Ορθοδόξων Μελάχθωνα.

Δυστυχώς οι ενδοευρωπαϊκές πολεμικές συγκρούσεις, τον 16^ο-17^ο αι., δεν επέτρεψαν την υλοποίηση «σταυροφοριών» υπέρ των Ελλήνων. Έτσι, το βάρος των προσπαθειών για υλοποίηση αντιτουρκικών σχεδίων μετατοπίστηκε από τη δυτική Ευρώπη στον ελλαδικό χώρο. Με την έναρξη των τουρκοβενετικών πολέμων (1463) δημιουργούνταν ευνοϊκές προϋποθέσεις για τα απελευθερωτικά οράματα των Ελλήνων. Δεν είναι διόλου τυχαίο το ότι οι περισσότερες επαναστατικές κινήσεις στον ελλαδικό χώρο εκδηλώθηκαν στο πλαίσιο πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ ευρωπαϊκών Δυνάμεων και Οθωμανών.

Ειδική βιβλιογραφία

Αργυρίου Αστέριος, *Ιδεολογικά ρεύματα στους κόλπους του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, έκδ. Λαογραφικής Εταιρείας Λαρίσης, Λάρισα 1980.

Βακαλόπουλος Απ. - Χασιώτης Ιωάννης, *«Η στάση των Ελλήνων απέναντι στους ξένους κυριάρχους»*, *ΙΕΕ*, τ. Ι (1974), σ. 249-257.

-*Η Άλωση της Πόλης* (επιστημονική επιμέλεια Ευάγγελος Χρυσός), Αθήνα 1994.

-Καρυότωγλου Αλέξανδρος, *Ισλάμ και χριστιανική χρησιμολογία. Από τον μύθο στην πραγματικότητα*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2000.

Μανούσακας Μανούσος, *Εκκλήσεις Ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1985.

Πατρινέλης Χρ., *Συμβιβασμοί και προσδοκίες, Οι ηγετικές ομάδες του Ελληνισμού της Τουρκοκρατίας απέναντι στο εθνικό πρόβλημα*, έκδ. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1988.

Μάθημα 3^ο

ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Στο σημερινό μάθημα θα μιλήσουμε τη διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συγκεκριμένα, θα δούμε τον χαρακτήρα και τους **παράγοντες διαμόρφωσής της**, την **κεντρική και την περιφερειακή διοίκηση** και, τέλος, θα κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις για τα αίτια παρακμής του οθωμανικού διοικητικού συστήματος τον 17ο αι. Είναι αυτονόητο ότι το ζήτημα αυτό είναι πολύ βασικό για την κατανόηση μιας σειράς επιμέρους ζητημάτων που θα μας απασχολήσουν στα επόμενα μαθήματα.

Α. Ο χαρακτήρας του οθωμανικού διοικητικού συστήματος και οι παράγοντες διαμόρφωσής του.

Η δυναμική διεξόδου των νομαδικών τουρκομανικών φυλών στο χώρο της Εγγύς Ανατολής (τον 10ο αι.) και η επαφή τους με την διαμορφωμένη ήδη ισλαμική κοινωνία σφράγισε οριστικά την ιστορική τους πορεία. Η θρησκεία των Τούρκων, η θεσμοί τους, η πολιτική και κοινωνική τους οργάνωση, ακόμη και η μορφή του πολιτισμού τους, προσαρμόστηκαν σταδιακά ή υποκαταστάθηκαν από όσα ίσχυαν στον πολιτιστικά ανώτερο ισλαμικό κόσμο, του οποίου θα γίνουν οι νέοι δυναμικοί φορείς. Σε μία εποχή που το ισλάμ σπαρασσόταν από θρησκευτικές έριδες ανάμεσα στους Ορθόδοξους μουσουλμάνους (**Σουνίτες/Sunni**) [= πιστούς στο κήρυγμα του Προφήτη Μωάμεθ (= *sunna*)] και τους θεωρούμενους ως αιρετικούς **Σιίτες** (*Sîi*), οι Σελτζούκοι Τούρκοι και αργότερα οι Οθωμανοί έγιναν για λόγους πολιτικούς οι υπέρμαχοι της ισλαμικής ορθοδοξίας, από την οποία αντλούσαν αίγλη και κύρος. Ωστόσο μία μεγάλη μάζα Τουρκομάνων παρέμειναν προσηλωμένοι στις παλιές παγανιστικές (*σαμανιστικές*) τους αντιλήψεις. Η οθωμανική εξουσία, θεωρώντας τον εαυτό της ως θεματοφύλακα του ορθόδοξου ισλάμ και φοβούμενη κοινωνικές αναταραχές, αντιμετώπισε με αμείλικτο τρόπο την ετεροδοξία στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα στις αρχές του 16ου αιώνα όταν ιδρύθηκε στην Περσία ένα «σχισματικό» σιιτικό κράτος.

Ο **πρώτος πυλώνας του θεοκρατικού οθωμανικού κράτους** και, κατ' επέκταση του οθωμανικού διοικητικού συστήματος, **ήταν ο ιερός νόμος** (τουρκικά *seriat* / αραβικά *sharia*), που συντάχθηκε στη διάρκεια των πρώτων αιώνων της ιστορίας του ισλάμ από θεολόγους και νομομαθείς με βάση τις **εντολές του Κορανίου**, τις **παραδόσεις** (*hadîth*) για τις πράξεις του προφήτη Μωάμεθ και των συντρόφων του και τους εθιμικούς κανόνες δικαίου. Μάλιστα οι Σελτζούκοι Τούρκοι και ύστερα οι Οθωμανοί είχαν εξαρχής αποδεχθεί και εφαρμόζαν στην Αυτοκρατορία την χανεφίτικη ερμηνεία του ισλαμικού νόμου. Η «**σχολή**» **χανεφί** (*hanefi*) είναι μία από τις τέσσερες «σχολές» ή ερμηνείες του ισλαμικού νόμου και θεωρείται ως η πλέον φιλελεύθερη. Η **σαρία** είχε θεωρητικά απόλυτη εφαρμογή, δηλαδή μπορούσε να επιλύσει κάθε νομικό ζήτημα, σύμφωνα τουλάχιστον με πολλούς νομομαθείς. Δεν ήταν μόνο θρησκευτικός νόμος. Στηριζόταν όμως σε μία κοινωνία πολύ διαφορετική από αυτήν που προέκυψε από τη μεγάλη επέκταση του ισλάμ τους πρώτους αιώνες.

Οι νέες πολιτικές καταστάσεις επέβαλαν την ανάγκη δημιουργίας και μιας νέας νομοθεσίας που δεν προβλεπόταν από τον ιερό Νόμο. Έτσι δημιουργήθηκε ο **δεύτερος πυλώνας του οθωμανικού κράτους**, γνωστός ως **κανούν** (*Kânûn*) από την ελληνική λέξη *κανών*, που δεν ήταν αντίθετος με τη *σαρία*. Ήταν απλά κανονισμοί και νομοθεσία που αφορούσε ζητήματα που δεν τα προέβλεπε η *σαρία*. Συμπλήρωναν τον ιερό νόμο και σε πολλές περιπτώσεις περιέβαλαν με επίσημη ισχύ κανόνες εθιμικού δικαίου που ίσχυαν σε διάφορα μέρη πριν από την κατάκτησή τους από τους Οθωμανούς. Ας σημειωθεί ότι και έθιμα που δεν είχαν καθιερωθεί με επίσημα διατάγματα επηρέαζαν την απόδοση της δικαιοσύνης, εφόσον βέβαια δεν έρχονταν σε αντίθεση με τον ιερό νόμο.

Τα **σουλτανικά διατάγματα** (*κανουνναμέδες/kanûnnâme*), που σε αντίθεση με τον θεωρούμενο ως αναλλοίωτο ιερό Νόμο μπορούσαν ν' αλλάξουν, **διακρινόταν:** **α.** Σ' αυτά που εκδίδονταν για συγκεκριμένα ζητήματα. **β.** Στα διατάγματα που αφορούσαν μία συγκεκριμένη περιφέρεια (π. χ. το *σαντζάκι* των Ιωαννίνων) και **γ.** Στους γενικούς κανουνναμέδες για όλη την Αυτοκρατορία. Οι *κανουνναμέδες* συντάσσονταν από γραμματείς σε μορφή *φιρμανιών* (*fîrman*), ελέγχονταν από τον μεγάλο βεζίρη και γίνονταν νόμοι του κράτους με γραπτή ή προφορική έγκριση του σουλτάνου. Προτάσεις για θέσπιση νέων νόμων ανέκυπταν ιδίως όταν οι Οθωμανοί κατακτούσαν μία περιοχή. Τότε δεν καταργούσαν όλους τους θεσμούς της, αλλά προτιμούσαν να διατηρήσουν ορισμένους ελπίζοντας έτσι ότι θα απέφυγαν την αναταραχή που μπορούσε να φέρει η απότομη επιβολή μιας νέας νομοθεσίας.

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι ο **πρώτος βασικός παράγοντας διαμόρφωσης** της οθωμανικής νομοθεσίας και **του οθωμανικού διοικητικού συστήματος ήταν ο ιερός μουσουλμανικός νόμος. Υπέρτατος εγγυητής του**, από τον οποίο απέρρεε άλλωστε και η εξουσία του, ήταν ο **σουλτάνος**. Οι Οθωμανοί σουλτάνοι [βλ. *Πηγές* 5] ήταν κληρονόμοι μιας μακράς παράδοσης που είχε τις ρίζες της στον ίδιο των ιδρυτή της μουσουλμανικής θρησκείας. Οι διάδοχοι του Μωάμεθ πήραν τον τίτλο του *χαλίφη* (*halife*) που είχε την υποχρέωση πιστής τήρησης της εφαρμογής και επιβολής του ιερού νόμου. Το **χαλιφάτο** ήταν μία περιορισμένη απολυταρχία, εφόσον ο χαλίφης δεν υπόκειτο σε κανένα έλεγχο, όσο ασκούσε πιστά τα καθήκοντά του. Οι Σελτζούκοι και αργότερα οι Οθωμανοί εμίρηδες και σουλτάνοι προσπάθησαν να περιβάλουν την εξουσία τους με το κύρος του ιερού Νόμου και να συνδέσουν την κοσμική τους εξουσία με την ισλαμική νομιμότητα. Αντίθετα με ό,τι υποστηριζόταν παλαιότερα, για πολιτικούς λόγους, νεότερες έρευνες έδειξαν ότι η κατάλυση του κράτους των Μαμελούκων της Αιγύπτου από το σουλτάνο Σελίμ Α' (1517) και ο θάνατος του τελευταίου χαλίφη της Βαγδάτης δεν οδήγησαν στην ανασύσταση του θεσμού αυτού στην αρχική του μορφή, μολοντί τα σύμβολα της χαλιφικής εξουσίας (το σπαθί του Προφήτη Μωάμεθ και τα κλειδιά της Μέκας) μεταφέρθηκαν στην Κων/πολη. Ο ίδιος άλλωστε ο Σελίμ δεν φαίνεται να είχε τέτοιες φιλοδοξίες, ούτε χρησιμοποίησε αυτό τον τίτλο.

Σημαντική επίδραση άσκησε επίσης στο οθωμανικό σύστημα διοίκησης **η περσική παράδοση**. Οι Τούρκοι πήραν από την Περσία -όπως και από τους Άραβες - όχι μόνο πολλά γλωσσικά και πολιτισμικά στοιχεία, αλλά και στοιχεία πολιτειακής

υφής. Τα σημαντικότερα ήταν η παράδοση της παλιάς Περσικής Αυτοκρατορίας, η οποία θεσμοθετούσε ένα ανυπέρβλητο χάσμα μεταξύ του ηγεμόνα (*παντισάχ/ῥâdisah* στα περσικά) και των υπηκόων και διακήρυττε το «θείο δίκαιο των βασιλέων» στην απόλυτη μορφή του. Από τους μουσουλμάνους συγγραφείς του 17ου και 18ου αι. η Κων/πολη αποκαλείται *οίκος του χαλιφάτου* και ο σουλτάνος με τον περσικό τίτλο *παντισάχ* του ισλάμ). Στον τομέα της γλώσσας η επίδραση των περσικών είναι πολύ έντονη. Η οθωμανική γλώσσα διαμορφώθηκε, με βάση δάνεια από τα περσικά και τα αραβικά. Ένα από τα πιο γνωστά γλωσσικά δάνεια της περσικής γλώσσας στην οθωμανική είναι ο όρος *τιμάριο* (*timar*), αντίστοιχος του βυζαντινού *πρόνοια*.

Το ζήτημα για το οποίο έγινε στο παρελθόν πολύς λόγος και προκάλεσε έντονες διαμάχες μεταξύ των ιστορικών είναι το αν και σε ποιο βαθμό η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ιδίως το διοικητικό της σύστημα, δέχτηκαν **βυζαντινές επιδράσεις** ή οι δομές του ήταν μόνο τουρκικές. Εκτός από τον Άγγλο ιστορικό Gibbons, τη μεγάλη επιρροή των Οθωμανών από τους θεσμούς του Βυζαντίου υποστήριξαν ο Ρουμάνος ιστορικός Nikolai Jorga στη μελέτη *Byzance après Byzance* [*Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*], το 1935, όπου γράφει ότι το Βυζάντιο επιβίωσε υπό οθωμανικό μανδύα, και ο Ελληνοαμερικανός ιστορικός Σπύρος Βρυώνης [στη σπουδαία μελέτη του *Η παρακμή του μεσαιωνικού του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας...*], ο Απ. Βακαλόπουλος κ. ά. Αντικρούοντας τις θέσεις του Γκίμπονς ο Τούρκος ιστορικός Mehmed Köprülü υποστήριξε στη μελέτη του *Les origines de l' Empire Ottoman* [*Οι αρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*], που εκδόθηκε το 1959 στο Παρίσι, πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία δημιουργήθηκε μόνο από το τουρκικό στοιχείο της Ανατολίας και πως η συμβολή των εξισλαμισμένων χριστιανών στη διοικητική, στρατιωτική και πολιτισμική ανάπτυξή της υπήρξε περιθωριακή. Την ίδια θέση υποστήριξαν αργότερα ο Paul Wittek στη μελέτη του *Η γένεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* και άλλοι ιστορικοί. Συνήθως η αλήθεια βρίσκεται στη μέση. Κανείς σοβαρός ιστορικός δεν μπορεί σήμερα να αρνηθεί τις βαθιές τουρκικές καταβολές της πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από την άλλη όμως πλευρά δεν μπορεί να παραβλέψει και τις βυζαντινές επιδράσεις που δέχτηκε σε διάφορους τομείς (π. χ. στην οικονομία, στη διοίκηση και γενικά στον πολιτισμό). Όπως τονίζει ένας από τους μεγαλύτερους οθωμανολόγους του 20ού αιώνα, ο Κόλιν Ίμπερ, η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ήταν ούτε αποκλειστικά ισλαμική ούτε αποκλειστικά τουρκική.

Ας δούμε σύντομα ορισμένες **βυζαντινές επιδράσεις**. Είναι γεγονός ότι όταν οι Οθωμανοί Τούρκοι κατέλαβαν την Κων/πολη, οι βασικοί θεσμοί τους είχαν ήδη διαμορφωθεί με την επιρροή του αραβικού και του περσικού ισλαμισμού, ώστε ελάχιστα περιθώρια έμεναν για τη διείσδυση νέων βυζαντινών-ελληνικών στοιχείων. Όπως παρατηρεί εύστοχα η Αμερικανίδα ιστορικός Karen Barkey, «*Η κατάκτηση της Κων/πολης ήρθε σε μια κρίσιμη φάση, όταν οι κατακτητικές ελίτ συναντιόνταν με τις κατακτημένες. [...] Η στιγμή της γένεσης των θεσμών δημιουργούσε τόσο συνέχεια με το παρελθόν όσο και καινοτομία για το μέλλον*». Είδαμε ότι ο Μωάμεθ ο Πορθητής αυτοαποκαλούταν «*αμνράς Τουρκορωμαίων*» και χρησιμοποιούσε την ελληνική γλώσσα στη διπλωματία, κάτι που δεν το συνέχισαν οι διάδοχοί του, οι οποίοι στράφηκαν στην ισλαμική παράδοση. Οι περισσότερες ομοιότητες οφείλονται στο ότι

οι και δύο Αυτοκρατορίες κυριάρχησαν, διαδοχικά, πάνω στους ίδιους λαούς. Ο **θεοκρατικός χαρακτήρας** και των δύο ήταν απότοκος των μοναρχικών παραδόσεων της Μέσης Ανατολής. Το γεγονός ότι επί τέσσερις σχεδόν αιώνες τα τουρκικά φύλα συνόρευαν με το Βυζαντινό κράτος δεν ήταν δυνατό να μην έχει συνέπειες και στην πολιτική τους οργάνωση. Σύμφωνα με τη γνώμη πολλών μελετητών, η οθωμανική εξουσία αναπτύχθηκε κατά απομίμηση της θεοκρατικής εξουσίας των βυζαντινών αυτοκρατόρων, παρά τις πολλές περσικές επιδράσεις στο συγκεκριμένο σημείο. Βυζαντινές επιδράσεις εντοπίζονται στην Αυλή και στην **εθιμοτυπία**, καθώς και στο **φορολογικό σύστημα**.

Οι γάμοι Τούρκων αξιωματούχων με πριγκίπισσες του Βυζαντίου, η ανάδειξη εξισλαμισμένων χριστιανών ή παιδιών που προέρχονταν από παιδομάζωμα σε ανώτερα αξιώματα κλπ., ήταν φυσικό να συντελέσουν στην εισαγωγή βυζαντινών στοιχείων στην Αυλή των Τούρκων ηγεμόνων. Σημαντικότερη επιρροή άσκησε η ενσωμάτωση στο οθωμανικό στρατιωτικό σύστημα μεγάλου μέρους της βυζαντινής στρατιωτικής τάξης. Κατά τα τέλη του 15ου αι. - αρχές 16ου πολλοί χριστιανοί τιμαριώτες που, τελικά αφομοιώθηκαν στο οθωμανικό τιμαριωτικό σύστημα, ήταν Έλληνες ή Σλάβοι «*προνιάριοι*». Αν και ο όρος **τιμάριο** είναι περσικής προελεύσεως, το ότι οι Οθωμανοί υιοθέτησαν τον όρο και το βυζαντινό τιμαριωτικό σύστημα της **πρόνοιας**, μας οδηγεί στο να δεχτούμε ότι οι βυζαντινές επιδράσεις στο οθωμανικό τιμαριωτικό σύστημα γαιοκτησίας υπήρξαν έντονες.

Οι επιδράσεις ήταν πιο έντονες στο ζήτημα της **φορολογίας**. Κυριότεροι λόγοι ήταν η ανάγκη των Οθωμανών να οργανώσουν γρήγορα την εκμετάλλευση των κατακτημένων εδαφών και η ανυπαρξία τουρκικού γραφειοκρατικού μηχανισμού. Ο έντονα γραφειοκρατικός χαρακτήρας της οθωμανικής διοίκησης αντανακλά τη βυζαντινή γραφειοκρατία. Οι Οθωμανοί ηγεμόνες, ακολουθώντας στο σημείο αυτό μία συντηρητική πολιτική για να διαταράξουν όσο το δυνατό λιγότερο τις συνήθειες των νέων τους υπηκόων υιοθέτησαν αρκετά βυζαντινά φορολογικά στοιχεία: π.χ. ο κυριότερος έγγιος φόρος, ο *ispence* (*σπέτζα*) για τους μη μουσουλμάνους αντιγράφει βυζαντινά πρότυπα. Ωστόσο, όπως τονίζουν πολλοί ιστορικοί, η βυζαντινή επίδραση στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα δεν πρέπει να μεγαλοποιείται.

Οι ιδιοτυπίες που παρουσιάζει η πολιτική και κοινωνική οργάνωση των Οθωμανών σε σχέση με εκείνη άλλων ισλαμικών κρατών δεν οφείλεται τόσο στις βυζαντινές επιρροές όσο στην **επιβίωση προϊσλαμικών τουρκομανικών στοιχείων**. Όταν τα τουρκικά φύλα εισέβαλαν στη Μ. Ασία ήταν ήδη φορείς μιας παράδοσης τόσο ισλαμικής όσο και νομαδικής. Η **νομαδική ζωή** επηρέαζε όλες τις εκφάνσεις της ζωής τους. Το ισλάμ όχι μόνο δεν περιόρισε το νομαδικό επεκτατισμό, αλλά του έδωσε μεγαλύτερη ορμή, προσδίδοντας ιερό χαρακτήρα στις κατακτητικές επιδρομές των Οθωμανών. Όπως φαίνεται, η **σχέση ποιμένα και ποιμνίου** που ήταν έντονη σ' αυτά τα φύλα, επηρέασε, ως ένα βαθμό, τις σχέσεις τους με τους λαούς που κατακτούσαν, που τους έβλεπαν ως «ποιμνιο/κοπάδι» προς εκμετάλλευση. Δεν είναι τυχαίο το ότι κατά λέξη ο όρος **ραγιάς** (*reaya*) σημαίνει «**προστατευόμενο ποίμνιο**». Η άρχουσα τουρκική τάξη συντηρείται από την φορολογική εκμετάλλευση των υπηκόων της· ιδίως των χριστιανών. Επρόκειτο, κατά τον Απόστολο Βακαλόπουλο,

για μία «νοσηρή κατάσταση» κύρια έκφανση της οποίας υπήρξε το παιδομάζωμα. Ενδιαφέρουσα, αλλά απολυτοποιημένη και συζητήσιμη, κατά τη γνώμη μου, άποψη.

Πάντως είναι γεγονός ότι η αρχή της χρησιμοποίησης των παιδιών που προέρχονταν από παιδομάζωμα ως «δούλων του σουλτάνου» στο στρατό και στη διοίκηση (στο μεταίχμιο του 14ου και του 15ου αι.) συμπίπτει με την εποχή μεγάλων κατακτήσεων. Οι συνεχείς πόλεμοι και η ενσωμάτωση πολλών αλλόθρησκων υπηκόων, δημιουργούσαν όλο και περισσότερο την ανάγκη σύμπτυξης οργανωμένου κράτους και ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας, που την εκπροσωπούσε ο σουλτάνος, με καλή κεντρική και περιφερειακή οργάνωση. Το βασικό χαρακτηριστικό αυτού του διοικητικού συστήματος (που διαμορφώθηκε τον 14ο-15ο αι.) ήταν ένας άρτια οργανωμένος στρατός και μία εξουσία που πήγαζε από τον σουλτάνο και βασιζόταν σε εκτελεστικά όργανα της απόλυτης εμπιστοσύνης του· τους *Kapı Kulları* («δούλοι της Πύλης»).

B. Η οργάνωση του κράτους

1. Η κεντρική διοίκηση

Ανώτερος πολιτικο-στρατιωτικός και θρησκευτικός ηγέτης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν ο **σουλτάνος**, αλλά η εξουσία του θα παρέμενε θεωρητική χωρίς τους *δούλους της Πύλης* που ήταν οι πιστοί εκτελεστές της θέλησής του σε όλα τα σημεία της κρατικής ιεραρχίας. Ένας ολόκληρος στρατός αξιωματούχων με αυστηρά καθορισμένες αρμοδιότητες υπηρετούσε τον σουλτάνο στο **παλάτι**, που ως το 1356 βρισκόταν στη Μ. Ασία (στην Προύσα), αργότερα, ως το 1458, στην Αδριανούπολη και μετά στην Κωνσταντινούπολη. Ο σουλτάνος -αν δεν βρισκόταν σε εκστρατεία- περνούσε την ιδιωτική του ζωή στο παλάτι (*σεράι*), το οποίο ήταν η καρδιά του κράτους. Άκουγε τα παράπονα των υπηκόων του στο παλάτι ή όταν έβγαινε από αυτό -μερικές φορές μάλιστα μεταμφιεζόταν και ανακατευόταν με το ανώνυμο πλήθος για να ακούει τα παράπονα του λαού ο ίδιος. Όλοι, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση, μπορούσαν να προσφύγουν απευθείας στο σουλτάνο για την απόδοση δικαιοσύνης. Μάλιστα για τα σημαντικότερα ζητήματα που τους απασχολούσαν οι *ραγιάδες* (δηλ. όλοι όσοι δεν ανήκαν στα στρατιωτικά σώματα και στα όργανα της κρατικής εξουσίας, ανεξαρτήτως του θρησκευμάτος τους την περίοδο αυτή) έστελναν αντιπροσώπους τους στην Κων/πολη. Ο έλεγχος των καταγγελιών ήταν ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα του αυτοκρατορικού συμβουλίου.

Παρά τη μεγάλη εξουσία τους, οι σουλτάνοι ήταν ευάλωτοι στις **λαϊκές εξεγέρσεις** (όπως αυτές που οδήγησαν στην καθαίρεση του σουλτάνου Ιμπραήμ, το 1648, και του Μεχμέτ Δ', το 1687), καθώς και στις επιβουλές των αδελφών τους. (Αναφέρονται πολλές περιπτώσεις εξόντωσης Οθωμανών πριγκήπων από τους αδελφούς τους ή η εφ' όρου ζωής φυλάκισή τους για να μη διεκδικήσουν το θρόνο). Η επιθυμία των σουλτάνων να κερδίσουν τη συμπάθεια του λαού τους ανάγκαζε να φέρονται -ή να φαίνονται ότι ενεργούν- δίκαια. Για τον ίδιο λόγο ήθελαν να παρουσιάζονται ως πιστοί τηρητές των μουσουλμανικών διατάξεων (απαγόρευαν την οινοποσία, τιμωρούσαν όσους δεν έκαναν τις δημόσιες προσευχές κλπ., ή έστελναν κάθε χρόνο ένα δώρο μεγάλης αξίας στη Μέκκα και στη Μεδίνα, στη γιορτή του

Μπαϊραμιού, μοίραζαν στους φτωχούς χιλιάδες σφαγμένα πρόβατα κλπ). Μεγάλη επιρροή ασκούσαν στους σουλτάνους οι μητέρες τους (οι *βαλιδέ σουλτάν*) ή, ενίοτε, οι γυναίκες τους. Άλλο πρόσωπο που επηρέαζε πολύ τις αποφάσεις του σουλτάνου ήταν και ο *σεΐχης τους*, που ήταν ο πνευματικός τους καθοδηγητής.

Αμέσως μετά το σουλτάνο στην πυραμίδα της εξουσίας ήταν ο **μεγάλος βεζίρης** (*vezir*), ο απόλυτος εκπρόσωπος του σουλτάνου. Αρχικά, ο τίτλος αυτός δινόταν στον ανώτατο διοικητή του στρατού. Εκτός από τα στρατιωτικά καθήκοντα, είχε υπό τον έλεγχό του τους διορισμούς των αξιωματούχων της κεντρικής και της περιφερειακής διοίκησης. Επίσης ήταν ο αντιπρόσωπος του σουλτάνου σε ζητήματα απονομής του δικαίου και αρμόδιος για την τήρηση της τάξης στην πρωτεύουσα. Οι ευρείες αυτές αρμοδιότητές του ήταν μερικές φορές επικίνδυνες και για τον ίδιο τον σουλτάνο, γι' αυτό μαζί με τις δικαιοδοσίες του υπήρχαν και ορισμένοι περιορισμοί.

Γι' αυτό, πριν από κάθε σημαντική απόφαση ο βεζίρης ήταν υποχρεωμένος να συμβουλευθεί και τα άλλα **μέλη του αυτοκρατορικού συμβουλίου** (*Divan Hûmayûn*), η απλά *Ντιβάν* (*Divan*). Μέλη του, εκτός από τον ίδιο, ήταν ο υπεύθυνος για τα οικονομικά του κράτους (*δεφτερδάρης/Defterdâr*), δύο εντεταλμένοι από τον σουλτάνο **καζασκέρηδες** (*Kadi asker*) που αντιπροσώπευαν τη δικαστική εξουσία και ο **νισαντζής** που εκπροσωπούσε τη σημαντική υπηρεσία του πρωτοκόλλου, γνωστοί και ως «στύλοι του κράτους». Μπορούσαν να γίνουν δεκτοί από το σουλτάνο σε ιδιαίτερη ακρόαση και έδιναν λογαριασμό των πράξεών τους μόνο σ' αυτόν. Ο *δεφτερδάρης* ήταν ο μόνος αξιωματούχος -εκτός βέβαια από τον μεγάλο βεζίρη- που μπορούσε να υποβάλει κατευθείαν αιτήματα στον ίδιο τον σουλτάνο. Κεντρικό ρόλο στην κεντρική οθωμανική διοίκηση έπαιζαν επίσης ο **αρχηγός των γενιτσάρων**, που διοριζόταν απευθείας από το σουλτάνο, και ο **αρχηγός του στόλου** (ο *Καπουδάν πασάς*), που συμμετείχαν στο αυτοκρατορικό συμβούλιο όταν συζητιούνταν θέματα της αρμοδιότητάς τους. Επίσης, σε έκτακτες περιπτώσεις (π. χ. πολέμους) συμμετείχε και ο θρησκευτικός αρχηγός του ισλάμ, ο **σεΐχουλισλάμης** (*seyhülislâm*), που βαθμιαία έφθασε να ασκεί μεγάλη επιρροή στις κρατικές υποθέσεις. Στο συμβούλιο αυτό είχε ανέκαθεν το προνόμιο να συμμετέχει και ο *μπεηλέρμπεης* της Ρούμελης που ήταν αρχηγός όλων των σπαχήδων των επαρχιών της. Σημαντικό ήταν και το αξίωμα του **καπού αγά** που επέβλεπε τη λειτουργία του παλατιού.

Παρά τους όποιους περιορισμούς, ο **μεγάλος βεζίρης** είχε την τελευταία λέξη στις αποφάσεις της κυβέρνησης και στο συντονισμό των ενεργειών των μελών της. Με δυο λόγια ο μεγάλος βεζίρης ήταν ο εγκέφαλος της κρατικής μηχανής και της λειτουργίας της. Το δαχτυλίδι με την σφραγίδα του, που του ενεχείριζε ο σουλτάνος κατά την τελετή απονομής του αξιώματός του, ήταν κάτι πολύ περισσότερο από απλό σύμβολο ισχύος. Καμία διαταγή, διορισμός ή απόλυση δεν μπορούσε να εκτελεστεί χωρίς επικύρωση από τον μεγάλο βεζίρη. Έτσι επιτυγχανόταν η ομαλή λειτουργία της κυβέρνησης, ενώ οι περιορισμοί της εξουσίας του διασφάλιζαν και τη θέση του σουλτάνου, ο οποίος βρισκόταν στην κορυφή της διοικητικής πυραμίδας. Αλλά και ο σουλτάνος δεσμευόταν, κατά κάποιο τρόπο, αφού δεν μπορούσε ή δεν έπρεπε να απορρίπτει τις αποφάσεις του αυτοκρατορικού συμβουλίου.

2. Η επαρχιακή διοίκηση και το τιμαριωτικό σύστημα

Η επαρχιακή διοίκηση ήταν αποτέλεσμα της προόδου των κατακτήσεων και προσδιοριζόταν από στρατιωτικούς, πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Πυρήνας της ήταν το **σαντζάκι** (*sancak*), μία μεγάλη περιφέρεια με διοικητή τον **σαντζάκμπεη** (*Sancak Bey*). (*Sancak* στα τουρκικά σημαίνει σημαία/φλάμπουρο), ετυμολογία που φανερώνει και την προέλευση της ονομασίας αυτών των διοικητικών περιφερειών που ήταν κατά βάση στρατιωτικές. Με την κατάκτηση μιας περιοχής, ο σουλτάνος ανέθετε τη διοίκησή της σε ένα ικανό αξιωματούχο (π. χ. στον Ζαγανός πασά με την κατάκτηση της Πελοποννήσου, το 1460). Άλλοι όροι που χρησιμοποιούνταν αντί για το σαντζάκ, ήταν οι όροι **εγιαλέτι** (*eyâlet*) και **λιβά** (*liva*), στους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. Ως την Άλωση τα σαντζάκια εντάσσονταν σε δύο μεγάλα γεωγραφικά -διοικητικά διαμερίσματα, τα **μπεηλερμπεηλίκια** (*beylerbeylik*): ένα στο ευρωπαϊκό (Ρούμελη) και άλλο στο ασιατικό τμήμα του Κράτους, με διοικητές δύο **μπεηλερμπεήδες** (*beylerbey*), οι οποίοι είχαν μεγάλες εξουσίες. Το **μπεηλερμπεηλίκι** της Μ. Ασίας (Anadolû/Ανατολή) είχε ως έδρα την Κιουτάχεια. Ο Βαγιαζήτ (1389-1402) δημιούργησε και ένα τρίτο με έδρα την Αμάσεια. Αυτά τα τρία μπεηλερμπεηλίκια θα αποτελέσουν ως το τέλος της ύπαρξης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την σπονδυλική της στήλη.

Τον 15ο-16ο αι. η εξουσία έθετε, συνήθως, τις νεοκατακτημένες περιοχές υπό τη διοίκηση ενός **μπεηλέρμπεη**. Έτσι, σχηματίστηκαν καινούργια **μπεηλερμπεηλίκια**, για στρατιωτικούς, κυρίως, λόγους. Το **1520** η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε **6 μπεηλερμπεηλίκια**. Το **1566** **16** και το **1610** **32: μπεηλερμπεηλίκια ή εγιαλέτια** Βοσνίας, Ρούμελης, Αιγύπτου, Τρίπολης της Λιβύης κ. ά.). Οι **μπεηλερμπεήδες** είχαν εισοδήματα από τα **τιμάρια** τους ύψους 600.000 έως 1.000.000 *άσπρων* (*akçe*) και οι **σαντζακμπεήδες** από 200.000 έως 600.000.

Ο αντιπροσωπευτικός τύπος της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν εκείνος όπου ίσχυε το **τιμαριωτικό σύστημα**, το οποίο προέκυψε από την ανάγκη συντήρησης ενός πολυάριθμου στρατού με τους πόρους μιας αγροτικής οικονομίας, ασιατικού τύπου. Ο τιμαριωτισμός καθόρισε και το πλαίσιο της επαρχιακής διοίκησης της Αυτοκρατορίας αλλά και της αγροτικής της πολιτικής, στόχος των οποίων ήταν η αντιμετώπιση των στρατιωτικών αναγκών του κράτους. Οι στρατιώτες αμείβονταν με μέρος των αγροτικών εισοδημάτων, πράγμα συνηθισμένο στα ισλαμικά κράτη. Όπως είπαμε και παραπάνω, τα φέουδα αυτού του τύπου ήταν γνωστά και στο Βυζάντιο με τον όρο «*πρόνοια*», που αντιστοιχεί στον περσικό όρο **timar**. Το σύστημα αυτό υποχρέωνε τον κάθε *ιπέα* (*σπαχή / sipahi*) να κατοικεί στην περιοχή από όπου εισέπραττε τους φόρους, μέσω της *δεκάτης* επί των γεωργικών προϊόντων. Το τιμαριωτικό σύστημα δεν ίσχυε σε περιοχές που είχαν κάποια αυτονομία (όπως η πόλη - εμπορικό λιμάνι Ραγούσα (το σημερινό Ντουμπρόβνικ στην Κροατία). Στον ελλαδικό χώρο σημαντική αυτονομία (ιδίως από τα τέλη του 18ου αι.) είχαν η Μάνη και ορισμένες άλλες περιοχές. Θα επανέλθουμε όμως στο τιμαριωτικό σύστημα όμως σε ένα από τα επόμενα μαθήματα, όταν θα μιλήσουμε για τη γαιοκτησία.

Η κύρια διοικητική μονάδα της αυτοκρατορίας ήταν το **σαντζάκι**, που σχηματιζόταν από μικρότερες διοικητικές περιφέρειες, τους **καζάδες** (*kaza*). Το

μπεηλερμπεηλίκι αποτελούταν από ορισμένα *σαντζάκια*. Σε μικρότερες πόλεις ήταν υπεύθυνοι για τη συλλογή των φόρων οι *σουμπασήδες*. Μετά τον 18ο αι. τον ρόλο αυτό τον ανέλαβε ο *βοεβόδας* (voynoda). Ο όρος *καζάς* ή *καδηλίκι* δηλώνει μία δικαστική περιφέρεια. Ο *καδής* (kadi) ήταν ο δικαστής που εκδίκασε ποικίλες υποθέσεις (γάμου, κληρονομιάς, αλλαγής θρησκευματος κ.ά.) τις οποίες κατέγραψε σε ειδικούς κώδικες, που αποτελούν -όπου σώζονται- πολύτιμη ιστορική πηγή. Ταυτόχρονα, είχε καθήκον να επιβλέπει και την εφαρμογή των αποφάσεων του σουλτάνου και να εποπτεύει τις οικονομικές υπηρεσίες σε επίπεδο επαρχίας. Με δυο λόγια, ήταν το «μάτι» του μονάρχη σε κάθε γωνιά της Αυτοκρατορίας. Υποδιαίρεση του καζά ήταν ο *ναχιγιές* (nahiye) με επικεφαλής ένα *ναϊμπη* (naib) που έδρευε σε μια μικρή πόλη ή σε ένα κεφαλοχώρι και ασκούσε την εξουσία, με περιορισμένες όμως αρμοδιότητες, πάνω σε μερικά χωριά.

Το *σχήμα της πυραμίδας* είναι το καταλληλότερο για να απεικονίσει την κάθετη *διοικητική οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* σε κεντρικό και σε περιφερειακό επίπεδο, από τον σουλτάνο, ως το κατώτερο εκτελεστικό του όργανο.

ΣΟΥΛΤΑΝΟΣ

Μεγάλος βεζίρης

2 καζακασκέρηδες
δεφτερδάρης
νισαντζής

MONIMA ΜΕΛΗ ΑΥΤΟΚΡΑ-
ΤΟΡΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Αρχηγός γενιτσάρων
Σειχουλισλάμης
Καπουδάν πασάς

ΜΗ MONIMA ΜΕΛΗ ΑΥΤ.
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

Καπού αγάσι, κ. ά.
ανώτατοι αξιωματούχοι

Μπεηλερμπέηδες
ΜΠΕΗΛΕΡΜΠΕΗΛΙΚΙ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Σαντζακμπέηδες
ΣΑΝΤΖΑΚΙ

Καδήδες
ΚΑΖΑΣ

Ναήμπηδες
ΝΑΧΙΓΕΣ

Ολοκληρώνοντας αυτή την ενότητα πρέπει να τονίσουμε ότι παρά τα πολλά σουλτανικά διατάγματα και τη σημασία που έδινε το κράτος στην επικράτηση της δικαιοσύνης, ήταν συχνές οι αυθαιρεσίες σε βάρος κυρίως των φτωχών ραγιάδων. Οι γενιτσαρικές φρουρές των πόλεων ήταν οι φύλακες της ηρεμίας και υπεύθυνες για την πάταξη των αυθαιρεσιών και των κοινωνικών αναστατώσεων· αλλά συχνά ήταν οι ίδιοι οι γενίτσαροι (ιδίως από τον 18ο αι.) πηγή αναταραχών και αυθαιρεσιών. Το οθωμανικό διοικητικό σύστημα λειτούργησε καλά για ενάμισι περίπου αιώνες (από τα μέσα του 15ου ως τα τέλη περίπου του 16ου αι.) Μετά το θάνατο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1566) αρχίζει η αργή, αλλά σταθερή, παρακμή της αυτοκρατορίας.

Τα αίτια παρακμής του οθωμανικού κράτους πρέπει να αναζητηθούν αφενός στην ίδια τη δομή του και αφετέρου στις διεθνείς εξελίξεις. Με τον τερματισμό των κατακτητικών πολέμων έπαυσαν να εισρέουν στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο λάφυρα και να αποκτιούνται νέες γαίες για τη συντήρηση του κρατικού μηχανισμού, των τιμαριούχων και γενικά της άρχουσας τάξης. Η αναδίπλωση του κράτους μπρος στις αντεπιθέσεις των δυτικών δυνάμεων και, αργότερα, της Ρωσίας επέφερε σταδιακά την αποδιοργάνωσή του. Στους παραπάνω ενδογενείς παράγοντες πρέπει να συνυπολογισθούν και οι νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν από την κάμψη του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο και από την αύξηση της κυκλοφορίας των ευγενών μετάλλων -και επομένως και του πληθωρισμού- ύστερα από τη διάνοιξη νέων εμπορικών δρόμων από τους Ευρωπαίους θαλασσοπόρους, ιδίως μετά την ανακάλυψη της Αμερικής. Έτσι, ενώ οι Ευρωπαίοι έκαναν μεγάλα οικονομικά άλματα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία παρέμενε στάσιμη και ανίκανη να παρακολουθήσει τις κοσμοϊστορικές αλλαγές. Πριν τα τουρκικά στρατεύματα ηττηθούν στα πεδία των μαχών, οι οικονομικές και οι τεχνικές εξελίξεις, η πολιτική των σουλτάνων (ορισμένοι από τους οποίους ήταν ολοφάνερα ανίκανοι ή φρενοβλαβείς), η κατάρρευση του τιμαριωτικού συστήματος, που αντικαταστάθηκε από τα ιδιωτικά τσιφλίκια, ο εκφυλισμός του θεσμού των «δούλων της Πύλης», η άνοδος της ισχύος των μουσουλμάνων επαρχιακών προεστών (των *αγιάνηδων*) και η εξαγορά των αξιωμάτων -για να αναφερθούμε στις κυριότερες μόνο αιτίες- υπέσκαψαν τα θεμέλια της Αυτοκρατορίας. Αλλά γι' αυτά τα ζητήματα θα μιλήσουμε στο εαρινό εξάμηνο.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Inalcik Halil, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.
- Kunt Ibrahim Metin, *Οι υπηρέτες του Σουλτάνου. Ο μετασχηματισμός της επαρχιακής διακυβέρνησης 1550-1650*, μτφρ. Στεφ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2001
- Lwry W., *Η φύση του πρώιμου οθωμανικού κράτους*, μτφρ. Στ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004
- Veinstein G., «Les origines du califat ottoman», *Les Annales de l'Autre Islam*, 2 (1994), σ. 25-36.

Μάθημα 4ο

Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΚΤΗΜΕΝΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Ένα πολύ σημαντικό ζήτημα είναι αυτό της θέσης των κατακτημένων Ελλήνων μέσα στο οθωμανικό σύστημα διοίκησης. Συγκεκριμένα, **α.** Ποια ήταν τα θεωρητικά πλαίσια της θέσης στο οθωμανικό κράτος των μη μουσουλμάνων «προστατευόμενων» υπηκόων (τζιμμήδων/*zimmi*), σύμφωνα με τον ιερό μουσουλμανικό Νόμο, **β.** Ποια ήταν η θέση των χριστιανών υπηκόων και ιδιαίτερα των Ελλήνων και η στάση των Οθωμανών απέναντί τους και, **γ.** Τη φορολογία και την «οικονομική φυσιολογία» των κατακτημένων. Ζητήματα πολύ βασικά, για να κατανοήσουμε μια σειρά άλλων ζητημάτων που θα μας απασχολήσουν στα επόμενα μαθήματα (π. χ. το ζήτημα των εξισλαμισμών).

Α. Τα θεωρητικά πλαίσια της υπόστασης των τζιμμήδων κατά τον ιερό μουσουλμανικό Νόμο

Σύμφωνα με μία βασική αρχή του Ισλάμ, ο κόσμος διαιρείται σε δύο μέρη:

α. στον κόσμο/ή επικράτεια του Ισλάμ (*dâr al Islam*).

β. στον κόσμο/ή επικράτεια του πολέμου ή των απίστων (*dâr al harb*).

Η δεύτερη κατηγορία, περιλαμβάνει: **α.** τους *zimmi/dhimmi* (τζιμμήδες)= δηλαδή τους **προστατευόμενους** λαούς της Βίβλου, Χριστιανούς και Εβραίους (αργότερα και τους Ζωροάστρες) και **β.** τους πολυθεϊστές. Στους τζιμμήδες επιφυλάσσεται καλύτερη μοίρα, δίδεται προστασία και αρκετά δικαιώματα. Οι «λαοί της Βίβλου» μπορούσαν να ζήσουν ειρηνικά υπό ορισμένες προϋποθέσεις, που συμπυκνώνονται στην έννοια **συμβόλαιο της dhimma** (προστασίας). Σε κάθε όμως περίπτωση, οι μη μουσουλμάνοι θεωρούνται στο ισλαμικό και οθωμανικό, εν συνεχεία, δίκαιο ως κατώτερα όντα. (Σύμφωνα με την ισλαμική νομοθεσία τρεις ομάδες ανθρώπινων όντων θεωρούνται κατώτερες: οι μη μουσουλμάνοι, οι γυναίκες και οι σκλάβοι). Ακόμη και ο πιο φτωχός και ασήμαντος μουσουλμάνος, ακριβώς γιατί θεωρείται ότι είναι φορέας της αληθινής πίστης, θεωρητικά τουλάχιστον, ήταν ανώτερος από κάθε μη μουσουλμάνο. Αυτή η διάκριση είναι πολύ βασική και καθορίζει με ένα σωρό νομικές υποχρεώσεις, στάσεις και συμπεριφορές ή ιδεολογίες που επικρατούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ως ανταπόδοση της υποταγής το οθωμανικό κράτος δεσμευόταν: **α.** Να απέχει από κάθε εχθρική ενέργεια εναντίον των «απίστων», με την προϋπόθεση ότι αυτοί δεν θα επαναστατούσαν και. **β.** Να τους προστατεύει σε περίπτωση εξωτερικής επιβουλής. [Εχθρός στην ισλαμική παράδοση είναι: ο άπιστος, ο ληστής, ο επαναστάτης και ο αποστάτης από τη θρησκεία του ισλάμ].

Εδώ πρέπει να πούμε δυο λόγια σχετικά με τον «**ιερό πόλεμο**» (*Jihâd*). Πρόκειται για ένα πολυσυζητημένο ζήτημα, για το οποίο έχουν διατυπωθεί συχνά διαμετρικά αντίθετες απόψεις. Το ίδιο το Κοράνιο, το οποίο σύμφωνα με τους μουσουλμάνους, είναι η αποκάλυψη που πήρε ο Μωάμεθ από τον Αλλάχ δια μέσου του αρχάγγελου Γαβριήλ, τηρεί στο σημείο αυτό μία επαμφοτερίζουσα στάση. Αλλού δίνει καθαρά την εντολή του πολέμου κατά των «απίστων» μη μουσουλμάνων -στο

σημείο αυτό οι ερμηνευτές του Κορανίου βλέπουν προϊσλαμικές επιδράσεις από τις διαμάχες και τους πολέμους των Αράβων φυλάρχων- και αλλού μιλάει με συμπάθεια για τους Χριστιανούς και τους Εβραίους. [βλ. Πηγές, 7]. Σύμφωνα με την επικρατέστερη ερμηνεία αυτού του όρου και με ό,τι συνέβη στην ιστορική πορεία του Ισλάμ, ο *ιερός πόλεμος* για κατάκτηση εδαφών που κατοικούνταν από αλλόθρησκους λαούς, από «απίστους», ήταν σχεδόν μόνιμη κατάσταση. Από αυτό το πιστεύω εμφορούμενοι οι Άραβες πολεμιστές έφθασαν σε μικρό σχετικά χρονικό διάστημα ως το Πουατιέ της Γαλλίας (732) και με την ίδια ορμή οι φοβεροί *γαζήδες* (*gazi*), Οθωμανοί πολεμιστές κατέκτησαν γρήγορα τα Βαλκάνια φθάνοντας μέχρι τη Βιέννη. Σύμφωνα με τη δεύτερη ερμηνεία που γίνεται δεκτή από μουσουλμάνους θεολόγους, ο όρος «*ιερός πόλεμος*» σημαίνει πόλεμο κατά των εσωτερικών παθών. Συναφές με το παραπάνω ζήτημα είναι και το ερώτημα αν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπήρχε ανεκτικότητα ή όχι. Και εδώ έχουν διατυπωθεί διαμετρικά αντίθετες απόψεις. Υπήρχαν, σίγουρα, περίοδοι μεγάλης καταπίεσης και σκληρών μέτρων σε βάρος των μη μουσουλμάνων (ιδίως κατά των Χριστιανών) και περίοδοι σεβασμού της πίστης τους και των προβλεπόμενων από τον ισλαμικό νόμο δικαιωμάτων τους. Βέβαια, αν εξετάσουμε το ζήτημα έχοντας κατά νου τι συνέβαινε στη δυτική Ευρώπη την ίδια περίοδο (διωγμοί Εβραίων κλπ.), τότε μπορούμε να πούμε ότι η οθωμανική διοίκηση ήταν πιο ανεκτική στα θρησκευτικά ζητήματα.

Για τη νομική θέση των μη μουσουλμάνων (κυρίως Χριστιανών και Εβραίων) στον ισλαμικό κόσμο κλασσική είναι η παλαιότερη μελέτη του Antoine Fattal, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, [Το νομικό καθεστώς των μη μουσουλμάνων στις χώρες του Ισλάμ, Βηρυτός 1958]. Αν και αφορά περισσότερο στο πρώιμο ισλάμ, είναι η καλύτερη που διαθέτουμε για να κατανοήσουμε τις θεωρητικές και τις πρακτικές πλευρές των διακρίσεων που αναφέραμε. Είναι αυτονόητο ότι για να δούμε τη θέση των χριστιανών και των Εβραίων στην Οθ. Αυτοκρατορία πρέπει να παίρνουμε υπόψη μας τα σουλτανικά διατάγματα (**φιρμάνια**/*ferman*= σουλτανικές διαταγές και τα **βεράτια**/*berat* = διπλώματα απονομής αξιώματος στον Πατριάρχη ή στον αρχηγό του εβραϊκού **μιλλέτ**/*millet* που περιλαμβάνουν διατάξεις οι οποίες αφορούσαν τους χριστιανούς ή τους Εβραίους αντίστοιχα [*Από τον 17ο αι. ο όρος *μιλλέτ* δηλώνει τη θρησκευτική κοινότητα (π.χ. Ορθόδοξο μιλλέτ, εβραϊκό μιλλέτ)]).

Οι «άπιστοι» (*kâfir* ή *giaour*) αποκλείονταν από τα κρατικά αξιώματα και τον στρατό, εκτός αν εξισλαμίζονταν. Όσοι κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στο οθωμανικό κράτος ή είχαν εξισλαμισθεί (πολλοί μεγάλοι βεζίρηδες ήταν παιδιά από παιδομάζωμα και είχαν φθάσει ως τα ανώτατα κλιμάκια της οθωμανικής διοίκησης.

Σε ποιες περιπτώσεις «σπάει» δηλαδή παύει να ισχύει η *dhimma*;

- όταν ο προστατευόμενος επαναστατεί.
- όταν αρνείται υποταγή στους νόμους.
- όταν προσπαθεί να μεταστρέψει έναν μουσουλμάνο
- όταν φονεύει εκούσια ένα μουσουλμάνο
- όταν βρίζει τον Αλλάχ, τον Μωάμεθ και το Κοράνιο
(π. χ. στην περίπτωση των νεο μαρτύρων)
- όταν διαπράττει μοιχεία με μουσουλμάνο, κλπ., κλπ.

Με βάση το «**συμβόλαιο**» της **dhimma** (προστασίας) **οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι απολάμβαναν τις εξής ελευθερίες:**

α. Ατομικές ελευθερίες, οι οποίες όμως υφίσταντο σημαντικούς περιορισμούς που αφορούν την εγκατάσταση, τη μετακίνηση και την αμφίεση των *τζιμμήδων*. Οι «άπιστοι» δεν είχαν το δικαίωμα να κατοικούν σε ιερές πόλεις του ισλάμ, ή σε ξεχωριστές συνοικίες. Κατοικούν, κατά κανόνα, σε ξεχωριστές συνοικίες στις πόλεις (π. χ. στα Γιάννενα μετά το 1618), με κέντρο το ναό ή τη συναγωγή (όπως ήταν για τους μουσουλμάνους το τζαμί) ή σε άλλες πόλεις (π. χ. στο Ναύπλιο) έξω από τα τείχη στα *βαρόσια* (*varos*). Στα χωριά με μεικτό πληθυσμό κατοικούσαν, συνήθως, στις ίδιες συνοικίες, ή και σε ξεχωριστές. Απαγορευόταν οι μη μουσουλμάνοι να υψώνουν τη φωνή τους μπροστά σε μωαμεθανούς, να φορούν ενδύματα μπλε ή πράσινου χρώματος (που θεωρούνταν χρώματα μουσουλμανικά), να οπλοφορούν (εκεί όπου υπήρχαν πολλοί μη μουσουλμάνοι ή προκειμένου για άτομα με σημαντική κοινωνική θέση, π. χ. για κοτζαμπάσηδες, ή τους φρουρούς τους, δεν εφαρμοζόταν), να ιππεύουν κλπ. Απαγορευόταν επίσης ένας χριστιανός να έχει ως δούλο μουσουλμάνο ή σπίτι μεγαλύτερο από τον μουσουλμάνο. Οι διακρίσεις αυτές και διάφορες άλλες δεν εφαρμόζονταν παντού και πάντα με την ίδια αυστηρότητα και είχαν ως στόχο την ταπείνωση των μη μουσουλμάνων, ιδίως των Χριστιανών. Τέλος, απαγορευόταν αυστηρά γάμος μουσουλμάνας με χριστιανό, όχι όμως το αντίθετο. Οι γάμοι μουσουλμάνων με χριστιανές ήταν διαδεδομένοι. Πολύ συνηθισμένος, παρά τις απαγορεύσεις της Εκκλησίας, ήταν ο γνωστός στο ισλαμικό δίκαιο γάμος *κεπήνι* (*kerin*), σύμφωνα με τον οποίο ένας μουσουλμάνος μπορούσε να παντρευτεί για ορισμένο μόνο διάστημα μία γυναίκα. Ο γάμος αυτός γινόταν μπροστά στον ιεροδίκη και ενείχε τον κίνδυνο του εξισλαμισμού της χριστιανής. Στο κληρονομικό δίκαιο κυριότερη διάκριση ήταν το ότι η περιουσία των «απίστων» που πέθαιναν χωρίς κληρονόμους πήγαινε στο κράτος· γι' αυτό πολλοί χριστιανοί φρόντιζαν εκ των προτέρων να τις δωρίζουν σε μοναστήρια. Επίσης απαγορευόταν μη μουσουλμάνος να κληρονομήσει μουσουλμάνο. Τέλος κατασχόταν η περιουσία του αποστάτη από το ισλάμ. Αυτές, όμως, οι διακρίσεις δεν εμπόδιζαν πάντα τη σύναψη καλών σχέσεων των δύο εθνοοθηρσκευτικών ομάδων (έχουμε αρκετά σχετικά παραδείγματα). Στη διάρκεια, βέβαια, των επαναστάσεων υπήρχε όξυνση των σχέσεων.

β. Ελευθερίες οικονομικής φύσεως. Οι περιορισμοί σε οικονομικά ζητήματα δεν ήταν σημαντικοί, αν εξαιρέσουμε τη βαρύτερη φορολογία, όπως θα δούμε παρακάτω. Ήταν ένας λόγος της επίδοσης των Χριστιανών (Ελλήνων, Αρμενίων ή Σλάβων) στο εμπόριο. Κυριότερη διάκριση στο σημείο αυτό ήταν η υποχρέωση των τζιμμήδων να πληρώνουν υψηλότερα τέλη εισαγωγής ή εξαγωγής προϊόντων.

γ. Θρησκευτικές ελευθερίες. Παρά την αντίθετη γνώμη, η χριστιανική ή η εβραϊκή θρησκεία μέσα στο θεοκρατικό μουσουλμανικό κράτος ήταν απλά ανεκτές και όχι ελεύθερες. Οι πρακτικές συνέπειες αυτής της διαπίστωσης ήταν πολλές. Θεωρητικά απαγορεύονταν οι εξισλαμισμοί, αλλά στην πράξη γίνονταν πολλοί, συχνά μάλιστα με τη άσκηση άμεσης ή έμμεσης βίας. Η ανέγερση εκκλησιών θεωρητικά επιτρεπόταν στην πράξη όμως ήταν δύσκολη ακόμη και η επισκευή τους.

Σε κάθε περίπτωση οι ναοί έπρεπε να ήταν πιο χαμηλοί από τα τζαμιά. Πολλοί ναοί στη διάρκεια της τουρκοκρατίας μετατράπηκαν σε τζαμιά. Απαγορευόταν η δημόσια τέλεση της λατρείας, οι λιτανείες, χρήση καμπάνας και η περιφορά επιταφίου, εκεί που κατοικούσαν πολλοί μουσουλμάνοι ή στις αγορές όπου σύχναζαν. Βέβαια, η τήρηση αυτών των απαγορεύσεων εξαρτιόταν από τη συγκεκριμένη συγκυρία, από την ανεκτικότητα ενός Οθωμανού αξιωματούχου, από την αναλογία Τούρκων – Χριστιανών που ζούσαν σε μία πόλη ή περιοχή και από άλλους παράγοντες.

Β. Η θέση των χριστιανών υπηκόων, ιδιαίτερα των Ελλήνων, και η στάση των Οθωμανών απέναντί τους

Στο ερώτημα αν και κατά πόσο οι Οθωμανοί εφάρμοσαν πιστά τις παραπάνω διατάξεις του ιερού νόμου δεν μπορεί να δοθεί μονολιθική απάντηση. Η ποικιλία των κατά τύπους και χρονικές περιόδους συνθηκών καθιστά αντιεπιστημονική τη διατύπωση γενικών αρχών ή την απομόνωση μεμονωμένων γεγονότων, που θα ήταν δυνατό να θεωρηθούν ως χαρακτηριστικά της θέσης των υποδούλων. Η στάση των Οθωμανών δεν έμεινε αμετάβλητη στη διάρκεια των εφτά αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας. Η εξέλιξη του οθωμανικού καθεστώτος ήταν φυσικό να έχει επιπτώσεις και στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Η ανεκτικότητα της οθωμανικής εξουσίας έναντι των αλλόθρησκων, για την οποία κάνουν λόγο Τούρκοι ή άλλοι ιστορικοί εξιδανικεύοντας το καθεστώς που υπήρχε στην Οθωμ. Αυτοκρατορία, προϋπέθετε μια σχέση ανισότητας στα πλαίσια της οποίας ο ισχυρός επιβάλλει τους όρους του στον αδύνατο. Οπωσδήποτε δε, δεν ταυτίζεται με την ανεξιθρησκεία. Όπως τονίζει η Κ. Barkey, εξετάζοντας συγκριτικά το ζήτημα αυτό, διαπιστώνουμε ότι η πρακτική της ανεκτικότητας είχε κομβικό ρόλο στη διαμόρφωση της αυτοκρατορικής τάξης πραγμάτων καθώς χρησίμευε στη διατήρηση της διαφορετικότητας, στην εξασφάλιση της νομιμοφροσύνης των υποτελών και στην επιβολή της δημόσιας τάξης. Ως εκ τούτου, «η ανεκτικότητα ήταν μία από τις πολλές πολιτικές ενσωμάτωσης, όπως ο διωγμός, η αφομοίωση, η ελλαξοπιστία και η εκδίωξη».

Όσον αφορά στη **φορολογία**, οι Οθωμανοί διατήρησαν ορισμένους φόρους των Βυζαντινών· μερικούς μάλιστα τους ελάφρυναν. Στα **θρησκευτικά ζητήματα** τήρησαν μία επαμφοτερίζουσα στάση. Από τη μια έδειχναν ανοχή, ακολουθώντας τις επιταγές του ισλάμ και από την άλλη παραβίαζαν τα θρησκευτικά δικαιώματα των μη μουσουλμάνων (ιδίως των χριστιανών), φθάνοντας ως τους βίαιους εξισλαμισμούς. Άλλωστε, και το **παιδομάζωμα** με τον υποχρεωτικό εξισλαμισμό των παιδιών που αποσπώνταν από τους γονείς τους, τι άλλο ήταν μία έκφανση αυτής της ωμής παραβίασης της θρησκευτικής ελευθερίας; Δεν είναι λοιπόν διόλου τυχαίο το ότι - όπως είδαμε- ένα βασικό επιχείρημα με το οποίο Έλληνες (της διασποράς ή γηγενείς) προσπαθούσαν να πείσουν τους Ευρωπαίους ηγέτες να ηγηθούν μιας εκστρατείας για την απελευθέρωση της Ελλάδας ήταν το ότι δεν μπορούσαν να υποφέρουν τις καταπίεσεις των Τούρκων και ότι κινδύνευαν να αφανιστούν λόγω των εξισλαμισμών και του παιδομαζώματος. Μια συνήθης πρακτική ψυχολογικής βίας ήταν οι σχεδόν καθημερινές χαλκευμένες συκοφαντίες (**αβανίες**) από τις οποίες πολύ υπέφεραν οι Έλληνες, σύμφωνα με μαρτυρίες πολλών πηγών.

Στο **ζήτημα απονομής της δικαιοσύνης** οι χριστιανοί βρίσκονταν σαφώς σε μειονεκτικότερη θέση. Είναι γεγονός ότι η οθωμανική εξουσία είχε παραχωρήσει δικαστικής φύσεως προνόμια στον Πατριάρχη Κων/πόλεως και δια μέσω αυτού στους κατά τόπους επισκόπους, χάρη στα οποία τα εκκλησιαστικά δικαστήρια εκδίκαζαν και υποθέσεις αστικού δικαίου (διαζυγίων, κληρονομιάς κ. ά.), όταν οι αντίδικοι ήταν χριστιανοί, προφυλάσσοντας έτσι το ορθόδοξο ποίμνιο από την προσφυγή στο τουρκικό ιεροδικείο, κάτι που ενείχε τον κίνδυνο του εξισλαμισμού. Έτσι, ο θεσμός αυτός βοήθησε στη διατήρηση της συνοχής της χριστιανικής κοινότητας. Αντίθετα η εκδίκαση υποθέσεων με αντιδίκους μουσουλμάνο και χριστιανό έπρεπε να γίνει, υποχρεωτικά, ενώπιον του καδή. Στις περιπτώσεις αυτές ο χριστιανός βρισκόταν σε μειονεκτική θέση, γιατί η μαρτυρία του δεν λαμβανόταν καθόλου υπόψη. Μάλιστα, αν ένας κατάδικος εξισλαμιζόταν απαλλασσόταν από την ποινή που του είχε επιβληθεί, κάτι που «έσπρωχνε» αρκετά άτομα στην απάρνηση της θρησκείας τους. Η προσέλευση στο ισλάμ ατόμων που είχαν διαπράξει αδικήματα (μοιχεία, κλοπή, κλπ.) για να αποφύγουν την τιμωρία δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο.

Τον πρώτο αιώνα της κατάκτησης, ως το θάνατο περίπου του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1566), οι συνθήκες διαβίωσης των χριστιανών, ήταν σχετικά καλές. Στη συνέχεια όμως επιδεινώθηκαν λόγω δυσλειτουργίας της κρατικής μηχανής, της εξαγοράς αξιωμάτων, με συνέπεια, τον πλουτισμό των κρατικών οργάνων σε βάρος των ραγιάδων (ιδίως των χριστιανών), της ανόδου του μουσουλμανικού φανατισμού.

Και μία τελευταία, αναγκαία επισήμανση. Πρέπει να πούμε μιλώντας γι' αυτό το πολύ σημαντικό ζήτημα ότι παρά την ένταξη των χριστιανών στην κατηγορία των *ραγιάδων*, στα πλαίσια της ελληνικής χριστιανικής κοινότητας διαμορφώθηκαν ομάδες οι οποίες βρίσκονταν σε ανώτερη κοινωνική βαθμίδα, λόγω των αξιωμάτων που κατείχαν. Ο ανώτερος κλήρος, οι ένοπλοι αρματολοί, οι κοτζαμπάσηδες, οι Φαναριώτες, οι έμποροι και οι διανοούμενοι έπαιζαν σημαντικό κοινωνικό - οικονομικό ρόλο στο οθωμανικό κράτος (ανήκαν δηλαδή, για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο της σύγχρονης κοινωνιολογίας, στις *ελίτ*) και για το λόγο αυτό μπορούσαν να ξεχωρίσουν από το στρώμα των *ραγιάδων*. Οι συνθήκες ζωής των ομάδων αυτών ήταν καλύτερες από αυτές των γεωργών, βοσκών και των υπόλοιπων επαγγελματιών της παραγωγικής τάξης. Αυτοί που ένιωθαν μεγαλύτερο το βάρος της οθωμανικής εξουσίας ήταν οι άνθρωποι των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ιδίως οι μη μουσουλμάνοι (χριστιανοί και εβραίοι) και ιδιαίτερα οι χριστιανοί.

Γ. Φορολογία και οικονομική φυσιογνωμία των κατακτημένων (αστοί και γεωργοί)

1. Η φορολογία

Το οθωμανικό φορολογικό σύστημα ήταν περίπλοκο, σε τέτοιο βαθμό που παρατηρείται, μερικές φορές, σύγχυση σε μελετητές αυτής της περιόδου ως προς τα είδη των φόρων και λαθεμένη ταύτιση ενός φόρου με άλλον. Από την άλλη, στη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η φορολογία εξελίχθηκε και επομένως πρέπει να είμαστε προσεκτικοί ώστε να μην εντάσσουμε στο φορολογικό σύστημα αυτής της περιόδου φόρους που εμφανίστηκαν αργότερα. Θα προσπαθήσω να δώσω μία κατά το δυνατό πιο πλήρη εικόνα των κυριότερων

φόρων, αφού είναι αδύνατο να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες. Πρέπει εξ αρχής να υπογραμμίσουμε: **Πρώτον**, ότι στη φορολογία εντοπίζονται οι σημαντικότερες διακρίσεις σε βάρος των μη μουσουλμάνων υπηκόων, σύμφωνα με τη βασική αρχή του ισλάμ ότι οι «άπιστοι» είναι κατώτεροι, και, συνεπώς, πρέπει να πληρώνουν περισσότερους και βαρύτερους φόρους· **δεύτερον** ότι τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας οι φορολογικές υποχρεώσεις των χριστιανών ήταν ελαφρύτερες σε σχέση με τους επόμενους και **τρίτον** ότι μετά την κατάκτηση ή επανακατάκτηση μίας περιοχής συντασσόταν ειδικός κανουνναμές που προέβλεπε αναλυτικά όλους τους οφειλόμενους φόρους και το ύψος τους.

Οι φόροι αυτοί διακρίνονται σε **δύο μεγάλες κατηγορίες**: σε **τακτικούς ή ιερούς φόρους** (*resmi örfiye*) και σε **έκτακτους** (αβαρίζ / τ. *avariz*). Ο κυριότερος φόρος **τακτικός φόρος** ήταν η **τζιζιέ** (τ. *cizye*), γνωστός και ως **κεφαλικός φόρος**. Προοριζόταν για το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο. Τον κατέβαλλαν μόνο οι μη μουσουλμάνοι. Ως τα τέλη του 17ου αι. καταβαλλόταν από κάθε οικογένεια ανάλογα με την οικονομική της κατάσταση. Στη συνείδηση του χριστιανικού λαού είχε μείνει ως *χαράτσι* γιατί ακόμη και σε κανουνναμέδες συχνή είναι η χρήση του όρου **haraç** (*χαράτσι*) για τον **κεφαλικό φόρο**. Ήταν ο φόρος υποτέλειας των μη μουσουλμάνων στα ισλαμικά κράτη. Γι' αυτό, στη συνείδηση των χριστιανών το *χαράτσι* ήταν συνώνυμο της σκλαβιάς. [βλ. *Πηγές*, 8] Απαλλάσσονταν οι απασχολούμενοι σε κρατική υπηρεσία, οι γυναίκες, τα παιδιά, οι κληρικοί και οι ανάπηροι. Η πληρωμή αυτού του φόρου γινόταν ανά *hane* = εστία, δηλ. νοικοκυριό με την ευρύτερη έννοια, που δήλωνε όσους κατοικούσαν κάτω από την ίδια στέγη, αλλά ήταν οικονομικά ανεξάρτητοι. Π. χ. ένας γιος που ζούσε στο σπίτι των γονιών του, έχοντας όμως ανεξάρτητη πηγή εισοδήματος, αποτελούσε έναν *χανέ*. Ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες (όπως οι μεταλλωρύχοι της Χαλκιδικής ή οι φύλακες των δερβενιών) πλήρωναν χαμηλότερο κεφαλικό φόρο. Ενδεικτικά, το 1491 τα νοικοκυριά που υπόκεινταν σε κεφαλικό φόρο στα Βαλκάνια ανέρχονταν σε 674.357 (από αυτά τα 34.970 πλήρωναν χαμηλότερο φόρο). Συνήθως ο φόρος αυτός πληρωνόταν με ένα κατ' αποκοπή συνολικό ποσό (μακτού/*maktu*). Συνήθως όμως δεν λαμβανόταν υπόψη η μείωση του πληθυσμού από θανάτους, μεταναστεύσεις ή άλλες αιτίες με συνέπεια λιγότερα άτομα να πληρώνουν μεγαλύτερο αναλογικά φόρο που έτσι καθίστατο περισσότερο επαχθής. Ο φόρος αυτός καταργήθηκε το 1856 στο πλαίσιο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων. Να πούμε με την ευκαιρία αυτή ότι οι περιοδικές «απογραφές» (ανά 10-20 έτη) που διενεργούνταν στην Οθ. Αυτοκρατορία για φορολογικούς λόγους δεν μπορούν, κατά τους ειδικούς, να μας δώσουν με ακρίβεια τον (μουσουλμανικό ή μη μουσουλμανικό) πληθυσμό μιας περιοχής, εν αντιθέσει με τις βενετικές απογραφές που είναι πολύ πιο αξιόπιστες. Άλλωστε, όπως τονίζει και ο Τούρκος ιστορικός Ömer Lüfti Barkan, που πρώτος μελέτησε αυτά τα κατάστιχα τη δεκαετία 1950-60, ένα ποσοστό του πληθυσμού (γύρω στα 20%) διέφευγε τις απογραφές. Η αξία όμως αυτών των καταστίχων, που καταγράφουν τον πληθυσμό και τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους μιας περιοχής, ως δημογραφικής και οικονομικής συνάμα πηγής -ιδίως των αναλυτικών (*defter-i mufassal*)- δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αμφισβητηθεί. Τα κατάστιχα του κεφαλικού φόρου (*cizye*

defterleri) μας δίνουν με σχετική ακρίβεια πληροφορίες για τον χριστιανικό ή τον εβραϊκό πληθυσμό μιας περιοχής. Όταν βλέπουμε μεγάλη μείωση του χριστιανικού πληθυσμού και ταυτόχρονη άνοδο του μουσουλμανικού και δεν έχουμε στην ίδια περιοχή εγκατάσταση μουσουλμάνων το μυαλό μας πάει στους εξισλαμισμούς. [Πηγές, 9α, 9β και 10].

Άλλος σημαντικός τακτικός φόρος ήταν η **ισπέντζε/σπέτζα** (τ. *ispence*) που υπήρχε παλαιά στο Βυζάντιο. Ήταν έγγειος φόρος (επί της γης). Κατά την οθωμανική περίοδο τον πλήρωναν οι χριστιανοί και οι Εβραίοι που είχαν φθάσει στην εφηβική ηλικία. Ανερχόταν συνήθως στα 25 άσπρα. Η **δεκάτη** (τ. *ösür*) ήταν φόρος επί της παραγωγής αγροτικών προϊόντων (το 1/10). Τον κατέβαλλαν οι παραγωγοί στον τιμαριώτη, συνήθως όμως οι χριστιανοί κατέβαλλαν το 1/8, ή και το 1/5. Επιπλέον, υποχρεώνονταν να μεταφέρουν τα δημητριακά στο αλώνι για το αλώνισμα και μετά τον καρπό στις αποθήκες του τιμαριώτη. Ο **αντεντί αγνάμ** ήταν φόρος επί των προβάτων. Ένα άσπρο για κάθε 3 πρόβατα. Ο **ρεσμί οτλάκ** ήταν φόρος βοσκής. Άλλος κτηνοτροφικός φόρος ήταν ο **αγίλ ρεσμί**· 5 άσπρα για κάθε 30 πρόβατα. Πληρωνόταν από τους κτηνοτρόφους το φθινόπωρο. Άλλοι **τακτικοί φόροι** ήταν οι φόροι για τα αμπέλια και το κρασί, για τα ιχθυοτροφεία, για τους μύλους, ο φόρος γάμου (διπλάσιος για τους χριστιανούς), ο φόρος μεταβίβασης γης (*ταπού*), για τον φόνο Τούρκου (*τζερεμές*), που τον κατέβαλε όλη η κοινότητα ή μία περιοχή, και διάφοροι άλλοι. Επίσης, υπήρχαν οι **τελωνειακοί ασμοί** για τα εισαγόμενα και εξαγόμενα εμπορεύματα.

Οι **έκτακτοι φόροι** (**αβαρίζι(α)**), από το τ. *avariz*) αφορούσαν προσφορά υπηρεσιών ή καταβολή ποσών για τον στρατό ξηράς ή τον στόλο, για εκστρατείες, για την επισκευή του σεραγιού ενός πασά, για την κατασκευή ή επισκευή φρουρίων, γεφυριών κλπ., για τη διατροφή πασάδων ή άλλων αξιωματούχων, «δώρα» σε αξιωματούχους κλπ. Οι φόροι αυτοί -μερικοί από τους οποίους έγιναν αργότερα τακτικοί- ήταν επαχθείς, ιδίως για τους χριστιανούς, και αιτία διαρκών γογγυσμών κατά της εξουσίας. Γλαφυρή εικόνα των φορολογικών καταπίεσεων των χριστιανών στα τέλη του 17ου αι. στην Αθήνα μας δίνει ο Γάλλος πρόξενος Jean Giraud.

2. Κοινωνική διαστρωμάτωση: Αστοί, ελεύθεροι γεωργοί, δουλοπάροικοι, δούλοι

α. Αστοί Λόγω έλλειψης επαρκών πηγών, δεν είναι εύκολο να παρακολουθήσουμε την τύχη των αρχοντικών οικογενειών της Κων/πολης και των άλλων μεγάλων πόλεων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μετά την Άλωση. Αρκετοί χριστιανοί τιμαριώτες εντάχθηκαν στο οθωμανικό σύστημα. Τι απέγιναν όμως οι επιφανείς οικογένειες των Παλαιολόγων, των Κομνηνών, των Νοταράδων και άλλες; Πολλές κατέφυγαν στην Κρήτη, στο Δεσποτάτο του Μοριά, στα Επτάνησα ή στη Δύση διατηρώντας την υπερηφάνεια για την αρχοντική καταγωγή τους, Στην Κων/πολη, που ερημώθηκε από τους ντόπιους άρχοντες, μεταφέρθηκαν το 1461 οι ευγενείς της Τραπεζούντας. Τα νεαρά μέλη αυτών των οικογενειών είτε συγχωνεύτηκαν με την ανερχόμενη αστική τάξη είτε ξενιτεύτηκαν αναζητώντας καλύτερο μέλλον σε πιο ανοιχτούς ορίζοντες, όπως οι Καντακουζηνοί στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Άλλες αρχοντικές οικογένειες κατέφυγαν στην ομόδοξη Ρωσία.

Η ανασυγκρότηση του ελληνικού στοιχείου της Πόλης έγινε μετά την Άλωση με πληθυσμούς που μεταφέρθηκαν εκεί από κατακτηθείσες από τον Μωάμεθ Β' περιοχές (Λέσβο, Μοριά, Τραπεζούντα κ. α.). Στην Κων/πολη μεταφέρθηκαν επίσης ή εγκαταστάθηκαν εργάτες, βιοτέχνες και έμποροι από τον Πόντο, τη Χιο κ. α. Έτσι σχηματίστηκε, σταδιακά, στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας μια ελληνική αστική τάξη αποτελούμενη από εμπόρους, βιοτέχνες κ. ά. Το ίδιο φαινόμενο, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, παρατηρείται και σε άλλα εμπορικά κέντρα της αυτοκρατορίας: στη Θεσσαλονίκη (όπου μετά το 1492 θα διαδραματίσουν πολύ σημαντικό ρόλο οι διωγμένοι από την Ισπανία Εβραίοι), στη Σμύρνη, στα Γιάννενα, στην Αθήνα κ. ά.

β. Η κοινωνία της υπαίθρου. Αποτελούνταν από τους τιμαριώτες, τους καλλιεργητές της γης (ελεύθερους γεωργούς, δουλοπάροικους ή δούλους) και τους κτηνοτρόφους. Οι **ελεύθεροι γεωργοί**, είχαν ως καθήκον να καλλιεργούν τις καλλιεργήσιμες γαίες - δύο χρόνια στα τρία- και να πληρώνουν τους καθορισμένους φόρους. Αν αμελούσαν να τις καλλιεργήσουν για ένα χρονικό διάστημα (π. χ. στη Σάμο ήταν 7 χρόνια) τότε έχαναν το δικαίωμα κατοχής και ο τιμαριούχος μπορούσε να τις διαθέσει σε άλλον. Ο ελεύθερος γεωργός ήταν ουσιαστικά δεμένος με το κτήμα του και δεν μπορούσε να φύγει εύκολα από τον τόπο του, γιατί οι μετακινήσεις των γεωργών από τόπο σε τόπο απαγορεύονταν. Η κεντρική εξουσία προσπαθούσε να περιορίσει, όσο το δυνατό, τις μετακινήσεις τους γιατί μειώνονταν τα εισοδήματα των σπαχήδων και έτσι κατέρρεε το τιμαριωτικό σύστημα, που ήταν η οικονομική βάση της αυτοκρατορίας. Οι σπαχήδες είχαν δικαίωμα, με άδεια του καδή, ακόμη και μετά από 15 χρόνια να υποχρεώσουν έναν χωρικό να γυρίσει στα κτήματά του. Οι **δουλοπάροικοι** (*ορτακσί*) προέρχονταν συνήθως από κατακτημένους και βίαια εκτοπισμένους χριστιανικούς πληθυσμούς (π. χ. Πελοποννήσιοι μεταφέρθηκαν στη Μ. Ασία). Ήταν δηλαδή ένα είδος αιχμαλώτων πολέμου. Η εγκατάστασή τους απέβλεπε, κυρίως, στην πύκνωση του πληθυσμού σε ερημωμένες περιοχές και στην οικονομική ανάπτυξή τους· ήταν «δεμένοι» με τη γη τους κυρίου τους. Ήταν δυνατό να ανέλθουν στην τάξη των ελεύθερων γεωργών κάτι που το ήθελε και το κράτος γιατί η καλλιέργεια της γης γινόταν έτσι καλύτερα. Οι **δούλοι** (γκουλάμ/τ. *gulām*) ήταν αιχμάλωτοι πολέμου και βρίσκονταν στην απόλυτη διάθεση του κυρίου τους. Οι γαιοκτήμονες προτιμούσαν να αγοράζουν μια οικογένεια δούλων γιατί εγγυόταν την απρόσκοπτη καλλιέργεια της γης. Τα παιδιά των δούλων είχαν την ίδια ιδιότητα με τους γονείς τους. Οι δούλοι μπορούσαν να ελευθερωθούν μόνο αν το ήθελε ο κύριός τους. Η απελευθέρωσή τους γινόταν με ιεροδικαστική πράξη μπροστά στον καδή. Θα επανέλθουμε την κοινωνία της υπαίθρου όταν θα μιλήσουμε για τη γαιοκτησία.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 11-51.
- Barkey K., *Αυτοκρατορίες και διαφορετικότητα. Οι Οθωμανοί σε συγκριτικό πλαίσιο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.
- Fattal Antoine, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, [Το νομικό καθεστώς των μη μουσουλμάνων στις χώρες του Ισλάμ, Βηρυτός 1958].
- Lewis Bernard, *Η Πολιτική Γλώσσα του Ισλάμ*, μτφρ. Στ. Παπαγεωργίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2011.
- Μουταφτσίεβα Βέρα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία(15ος-16ος αι.)*, μτφρ. Ουρανία Αστρινάκη -Ευαγγελία Μπαλτά, εκδ. Πορεία. Αθήνα 1990
- Schacht Joseph, *An introduction to Islamic law*, Oxford University Press 1964

Μάθημα 5^ο

ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ – Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑΤΟΣ

1. ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ

A. Εισαγωγικά (γενικά για τους εξισλαμισμούς)

Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό ζήτημα με πολλές παραμέτρους (θρησκευτική, κοινωνική, οικονομική, πολιτική, δημογραφική), γι' αυτό το ερευνούν σήμερα πολλοί ειδικοί: ιστορικοί, θρησκευτολόγοι, ανθρωπολόγοι, ψυχολόγοι κ. ά. Όπως έδειξε η έρευνα, η μεταπήδηση από τη μια θρησκεία στην άλλη δεν είναι εύκολη -ειδικά όταν εξαναγκάζεται κάποιος (άμεσα ή έμμεσα) να προβεί σ' αυτή την ενέργεια- και μία απλή θρησκευτική υπόθεση, αλλά, στις περισσότερες περιπτώσεις, προκαλεί έναν «εσωτερικό σεισμό» στο μεταστρεφόμενο άτομο.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των εξισλαμισμών στη βόρεια Αφρική και στην Εγγύς Ανατολή κατά την εξάπλωση των Αράβων. Η εξάπλωση του ισλάμ στην **ιβηρική χερσόνησο**, μετά τον 8^ο αι., μας βοηθάει να κατανοήσουμε καλύτερα τις μεταστροφές στο ισλάμ στον ελληνικό χώρο, αν και υπάρχουν αρκετές διαφορές του ιδίου φαινομένου στις δύο αυτές περιοχές της Μεσογείου: στην πρώτη περίπτωση οι κατακτητές ήταν Άραβες και στη δεύτερη Οθωμανοί, διαφορετική ήταν στάση της Καθολικής Εκκλησίας κλπ.

Ο μουσουλμανικός πληθυσμός των Βαλκανίων αμέσως μετά την κατάκτησή τους από τους Οθωμανούς (δεύτερο μισό 14ου- μέσα περ.15ου αι.) δεν ήταν μεγάλος, κάτι που δείχνει ότι δεν έγιναν στην αρχή πολλοί εξισλαμισμοί. Τον αποτελούσαν οι στρατιωτικές φρουρές, το ιερατείο και μουσουλμάνοι ή εξισλαμισθέντες (τιμαριώτες κ. ά). Σταδιακά από τα τέλη του 15ου αι. παρατηρείται αύξησή του, που σε ορισμένες περιοχές ήταν σημαντική, με αποτέλεσμα ν' αλλάξει αρκετά η θρησκευτική φυσιογνωμία των Βαλκανίων. Σύμφωνα με οθωμανικά «απογραφικά» κατάστιχα, το ποσοστό των μουσουλμάνων στη Συλίστρια (Αν. Θράκη), το 1520-1533, ανερχόταν στο 72% του πληθυσμού, στη Βιζύη (Αν. Θράκη) στο 56%, στη Βοσνία στο 46% και στην Ερζεγοβίνη στο 42%. [*Σε όλα Βαλκάνια ανερχόταν στο 19%]. Όπως έδειξε η έρευνα, η αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού οφείλεται σε μεταναστεύσεις τουρκογενών πληθυσμών (Γιουρούκων κ. ά), κυρίως όμως σε εξισλαμισμούς χριστιανών και πολύ λιγότερο Εβραίων (κυρίως στη Θεσσαλονίκη), που πήραν μελύτερη έκταση τον 17ο αι. Για παράδειγμα, στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, που κατακτήθηκε τον 15ο αι., έγιναν πολλοί εξισλαμισμοί, τόσο στα χωριά (αγρότες και τιμαριώτες) όσο και σε πολλές πόλεις, των οποίων ο μουσουλμανικός πληθυσμός αυξήθηκε είτε λόγω της μεταστροφής κατοίκων τους στο ισλάμ είτε λόγω της εγκατάστασης εξισλαμισθέντων χωρικών, βιοτεχνών, κ. ά.). [βλ. Πηγές, 9β]. Πολλοί εξισλαμισμοί έγιναν στην Αλβανία και στη Βουλγαρία.

B. Τυπολογία των εξισλαμισμών: Αίτια – μορφές εξισλαμισμών

Οι εξισλαμισμοί στον ελλαδικό δεν πήραν παντού την ίδια έκταση. Σε ορισμένες περιοχές (π. χ. στις Κυκλάδες) δεν εξισλαμίστηκε σχεδόν κανείς, σ' άλλες (π. χ. στη Στερεά Ελλάδα) πήραν μικρή έκταση, ενώ αλλού (Πόντο, Κρήτη κ.ά) έγιναν πολλοί εξισλαμισμοί. Ας δούμε πρώτα τις μορφές, δηλαδή την τυπολογία του εξισλαμισμών

1. Ως προς τις αιτίες που τους προκάλεσαν και τον τρόπο που έγιναν

α) Εκούσιοι εξισλαμισμοί

Για τη μουσουλμανική κοινότητα μιας πόλης ή ενός χωριού η εκούσια προσέλευση ενός χριστιανού στο ισλάμ συνιστούσε γεγονός θρησκευτικής νίκης και γιορταζόταν πανηγυρικά. Ο αιχμάλωτος των Τούρκων Γερμανός ταξιδιώτης Schiltherberg μας

δίνει στις αρχές του 15ου αι. μια πιστή περιγραφή της διαδικασίας εξισλαμισμού ενός ατόμου: ομολογία της ισλαμικής πίστης στον καδή, περιτομή, ένδυση με καινούργια ρούχα και σαρίκι και θριαμβευτική περιφορά του στην πόλη πάνω σε άλογο υπό τις επευφημίες του πλήθους που δοξολογούσε τον Μωάμεθ. Αν ήταν φτωχός του πρόσφεραν χρήματα. Αν ήταν γυναίκα έπρεπε να πατήσει τρεις φορές πάνω σε σταυρό που έφτιαχνε ο καδής με κομμάτια της ζώνης της. Αυτή η διαδικασία δεν ετηρείτο πάντα, ιδίως στους ομαδικούς εξισλαμισμούς, ούτε γινόταν πάντα περιτομή στους εξισλαμιζόμενους άνδρες. Για τη χριστιανική κοινότητα ο εξισλαμισμός ενός μέλους της ήταν γεγονός προκαλούσε μεγάλη θλίψη· γι' αυτό προσπαθούσε, αν μπορούσε, να τον αποτρέψει. Η αλλαξοπιστία εθεωρείτο πράξη αποτρόπαια, μία προδοσία. [απόσπασμα από το *Χρονικό του Παπασυναδινού* των Σερρών, Πηγές 12α].

Αίτια εκούσιων εξισλαμισμών

- *Προπαγάνδα μουσουλμάνων μοναχών (Μπεκτασήδων, Χαλβετήδων, κ. ά.)*

Δρούσαν με κέντρο τα μοναστήρια τους (τεκέδες/ τ. tekke) σε αγροτικές κυρίως περιοχές και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην προπαγάνδωση του ισλάμ· ιδίως οι πρώτοι που ήταν πιο ανεκτικοί έναντι των χριστιανών και η διδασκαλία τους περιείχε αρκετά χριστιανικά στοιχεία (δώδεκα Απόστολοι, τιμή Αγίου Γεωργίου κ. ά.).

- *Δεινή ψυχολογικά θέση των χριστιανών. - Αίσθηση ότι ο Θεός τους είχε εγκαταλείψει.*

Όπως ήταν φυσικό, η τουρκική κατάκτηση έκαμψε την ψυχική αντοχή πολλών χριστιανών, κλόνισε την πίστη τους και προκάλεσε συνειδητή ή προσποιητή προσέλευσή τους στο ισλάμ. Η άλωση της Πόλης ή άλλων πόλεων είχαν ισχυρό ψυχολογικό αντίκτυπο πάνω τους προκαλώντας πολλούς εξισλαμισμούς.

- *Κυρήγματα μουσουλμάνων δερβήσηδων, κ. ά. περί ανωτερότητας του ισλάμ.* Ήταν τόσο πειστικά ώστε κατόρθωσαν να μεταστρέψουν ακόμη και ιερείς (Μ. Ασία κ. α.).

- *Το οικονομικό συμφέρον*

Π.χ. οι τιμαριωτές που εξισλαμίστηκαν για να μη χάσουν τα τιμάρια τους.

- *Σε ορισμένες περιπτώσεις όχι καλό παράδειγμα κληρικών ή αποστασία τους.*

Συχνά ανώτεροι ιδίως κληρικοί έδειχναν αδιάλλακτη και απνυχολόγητη στάση έναντι των χριστιανών. Παραβλέποντας τις ποικίλες δυσκολίες που αντιμετώπιζαν αξίωναν πιστή εφαρμογή των εντολών του χριστιανισμού (π. χ. αυστηρές νηστείες) με αποτέλεσμα να προκαλούν, συχνά, την αγανάκτηση των πιστών και τον εκούσιο εξισλαμισμό τους. Η στάση αυτή γίνεται κατανοητή, ως ένα βαθμό, αν λάβουμε υπόψη μας τον κίνδυνο αφανισμού της Ορθοδοξίας από εξισλαμισμούς και από την προπαγάνδα των Καθολικών. Ο πρώτος μετά την Άλωση Πατριάρχης, Γεννάδιος Σχολάριος, αντιλαμβανόμενος τον κίνδυνο εξισλαμισμού από αυτή την αιτία, προέτρεπε τους κληρικούς να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα και να «θυσιάζουν» ορισμένες θρησκευτικές παραδόσεις ώστε να περισωθεί η ουσία της χριστιανικής πίστης και να μη μπαίνουν οι χριστιανοί στον πειρασμό εξισλαμισμού.

β) *Ακούσιοι ή βίαιοι εξισλαμισμοί*

- *Λόγω χρήσης άμεσης βίας ύστερα από επαναστάσεις*

Το οθωμανικό κράτος δεν εφάρμοσε πολιτική βίαιων εξισλαμισμών. Ύστερα όμως από επαναστάσεις ξεσπούσε η εκδικητική μανία των Τούρκων πάνω στον χριστιανικό

πληθυσμό. Μία από τις συνέπειές της ήταν οι βίαιοι εξισλαμισμοί (π. χ. στην περιοχή της Χειμάρρας μετά την αποτυχημένη εξέγερση του 1596).

-Εξισλαμισμοί αιχμαλώτων (όχι πάντα)

Κατά κανόνα, οι αιχμάλωτοι πολέμου, που ήταν συνήθως γυναικόπαιδα, αργά ή γρήγορα εξισλαμίζονταν. Συχνά όμως τα αφεντικά τους σέβονταν το πιστεύω τους.

-Εξισλαμισμοί παιδιών που προέρχονταν από παιδομαζώματα (πάντα)

Όλα τα παιδιά που έπεφταν θύματα του παιδομαζώματος εξισλαμίζονταν για να αποκτήσουν τουρκική συνείδηση και να γίνουν τυφλά όργανα του σουλτάνου.

-Λόγω χρήσης έμμεσης βίας («ψυχολογική βία»).

Βαρύτερη φορολογία των χριστιανών («οικονομική βία»), χαλκευμένες κατηγορίες (*αβανιές*), εκβιασμοί («ψυχολογική βία»). Οι χριστιανοί υφίσταντο καθημερινές ταπεινώσεις και πιέσεις και γι' αυτό ήθελαν να μεταπηδήσουν από την κοινωνία των κατακτημένων στην κοινωνία των κατακτητών για να γλυτώσουν από τις εις βάρος τους διακρίσεις. Η μεταστροφή στο ισλάμ αποτελούσε, συχνά, τη μόνη διέξοδο.

-Κατώτερη νομικά θέση μη μουσουλμάνων.

Ο εξισλαμιζόμενος ένοιωθε ότι είναι ίσος με έναν μουσουλμάνο, κάτι που τα χρόνια αυτά έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο. Εμείς σήμερα δύσκολα το καταλαβαίνουμε.

2. Ως προς τον αριθμό των εξισλαμισμένων ατόμων

α). **Α τ ο μ ι κ ο ί ε ξ ι σ λ α μ ι σ μ ο ί**

Ήταν οι συχνότεροι. Ο εξισλαμισμός ενός πατέρα προκαλούσε αναταραχή σ' όλη την οικογένεια. Τραγική ήταν η θέση των παιδιών. Αν ήταν κάτω των 12 ετών ακολουθούσαν την επιλογή του πατέρα τους· αν ήταν μεγαλύτερα έπρεπε να πάνε με τη μητέρα τους στον καδή και να βεβαιώσουν ότι δεν θέλουν να ακολουθήσουν το παράδειγμα του πατέρα τους, αλλιώς η σιωπή τους θα ερμηνευόταν ως αποδοχή του ισλάμ. Κατά κανόνα, εξισλαμισμό συνεπαγόταν και ο γάμος χριστιανής με Τούρκο. Τα παιδιά που γεννιούνταν από μεικτούς γάμους ανατρέφονταν σύμφωνα με την θεωρούμενη ως ανώτερη ισλαμική θρησκεία.

β). **Ο μ α δ ι κ ο ί ε ξ ι σ λ α μ ι σ μ ο ί**

Ταυτόχρονος εξισλαμισμός ολόκληρων χωριών ή περιοχών. Συχνά δεν τηρούνταν ούτε οι διατάξεις του Ιερού Νόμου. Γι' αυτό ο Μωάμεθ Β' διέταξε το 1474 με ειδικό φερμάνι την αυστηρή τήρηση των σχετικών διατάξεων.

3. Ως προς την κοινωνική προέλευση των εξισλαμισθέντων

-Εξισλαμίστηκαν αγρότες (ακούσια, λόγω δυσκολιών ζωής) [βλ. *Πηγές*, 10]

-Τιμαριώτες (στην αρχή εκούσια, αλλά αργότερα εξαναγκάστηκαν)

-Στις πόλεις εξισλαμίζονταν τεχνίτες, βιοτέχνες κ. ά. Ίσως να γινόταν διείσδυση σε συντεχνίες μέσω του εξισλαμισμού.

Γ. Γεωγραφική διασπορά των εξισλαμισμών: Μ. Ασία, Κρήτη, Κύπρος κ. α.

Οι εξισλαμισμοί στη **Μικρά Ασία** άρχισαν πριν από την κατάκτησή της από τους Τούρκους. Με την κατάκτηση μεγάλου μέρους της από τους Σελτζούκους Τούρκους, τον 13ο αιώνα, οι χριστιανοί υποβιβάστηκαν στην κατηγορία των *dhimmi*. Το ισλάμ είχε πλέον το αδιαμφισβήτητο πλεονέκτημα ότι ήταν η θρησκεία των κατακτητών, ενώ ο Χριστιανισμός έγινε η θρησκεία των ηττημένων. Με την ίδρυση τζαμιών και

μουσουλμανικών μονών, με την απαγόρευση ανέγερσης ναών ή επισκευής κατεστραμμένων, με την αφομοίωση χριστιανών στο σελτζουκικό κράτος μέσω γάμων σουλτάνων και αξιωματούχων με χριστιανές («μισοβάρβαρους» αποκαλεί τα παιδιά τους η Άννα Κομνηνή), με τη στρατολόγηση νέων (θεσμός του *gulam*), κλπ. η μικρασιατική κοινωνία άρχισε να μεταλλάσσεται βαθμιαία κατά τα ισλαμικά πρότυπα. Η μείωση του χριστιανικού πληθυσμού επέφερε μείωση του αριθμού των επισκοπών (από τις 400 που υπήρχαν πριν είχαν απομείνει τον 15ο αιώνα μόνο 3). Ο χριστιανικός πληθυσμός της Μ. Ασίας συρρικνώθηκε τόσο πολύ ώστε το 1489 αριθμούσε μόνο 4.000 νοικοκυριά (Έλληνες και Αρμένιους). Κάποιοι μαρτύρησαν για την πίστη τους (ο Γαμβράς στην Τραπεζούντα κ. ά.). Θεωρητικά οι Σελτζούκοι και οι Οθωμανοί πρέσβευαν την ανεξιθρησκεία στην πράξη άσκησαν ή επέτρεψαν τον προσηλυτισμό κατά των χριστιανών. Η προπαγάνδα των δερβίσηδων, οι ποικίλες δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι χριστιανοί, η ελπίδα για καλύτερη ζωή, η επιδίωξη Ελλήνων μεγαλογαιοκτημόνων να αποκτήσουν και άλλες γαίες είναι μερικές από τις αιτίες που έκαναν πολλούς ν' ασπαστούν τον ισλάμ. Αρνητικό ρόλο έπαιξαν και οι εξισλαμισμοί ιερέων ή μοναχών, που είχαν μεγάλο αντίκτυπο στους χριστιανικούς. Στον **Πόντο** συνέβησαν αρκετοί εξισλαμισμοί μετά την πτώση της Τραπεζούντας (1461): πολλοί δε «*νεότουρκοι*» -όπως οι Λαζοί που εξισλαμίστηκαν μάλλον τον 17ο αι.- έγιναν πιο φανατικοί από τους Τούρκους, ενώ άλλοι προσπάθησαν να διατηρήσουν κρυφά την πίστη τους (κρυπτοχριστιανοί).

Πολλοί εξισλαμισμοί έγιναν και στη **Θράκη** μετά την κατάκτησή της (δεύτερο μισό 14ου αι.). Ο μουσουλμανικός της πληθυσμός προερχόταν κυρίως από εξισλαμισμούς και λιγότερο από εποικισμούς Τούρκων. Μεγάλο ρόλο έπαιξαν για την προπαγάνδισή του ισλάμ οι μουσουλμάνοι μοναχοί (ιδίως οι Μπεκτασήδες) εκμεταλλευόμενοι την οικονομική εξαθλίωση και την απογοήτευση του πληθυσμού. Το μαρτυρούν τα πολλά μουσουλμανικά μοναστήρια, μερικά από τα οποία σώζονται ακόμη. Οι Μπεκτασήδες, με τις ετερόδοξες θρησκευτικές αντιλήψεις τους, ορισμένες από τις οποίες ήταν κοντά στον Χριστιανισμό, και με την καλύτερη κοινωνική θέση που αναγνώριζαν στις γυναίκες, προσέλκυσαν πολλούς στο ισλάμ. Στη **Μακεδονία** ομαδικοί εξισλαμισμοί εντοπίζονται σε χωριά της περιοχής Γρεβενών-Κοζάνης, τα επονομαζόμενα χωριά των Β α λ α δ ω ν (από τον όρκο τους Βαλλαχί = μα τον Θεό). Ο εξισλαμισμός τους μάλλον άρχισε τον 16ο αι., αλλά οι περισσότεροι πρέπει να τοποθετηθούν μάλλον κατά τα τέλη του 17ου αι.· γι' αυτό θα αναφερθούμε σ' αυτούς στο επόμενο εξάμηνο.

Στην **Κρήτη** έγιναν αρκετοί εξισλαμισμοί αγροτών ήδη από τα χρόνια του Κρητικού πολέμου (1645-1669). Τα κυριότερα αίτια τους ήταν η βαριά φορολογία και η ανέχεια που ανάγκαζε φτωχούς γονείς να δίνουν τα παιδιά τους ως ενέχυρο σε πλούσιους μουσουλμάνους με αποτέλεσμα τον εξισλαμισμό τους. Άλλες αιτίες ήταν η απογοήτευση των χριστιανών από τις νίκες των Οθωμανών και η επιείκεια με την οποία το ετερόδοξο ισλάμ αντιμετώπιζε ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις των χριστιανών. Σε δημοσιευμένα έγγραφα των τουρκικών ιεροδικείων Ηρακλείου και Ρεθύμνου αναφέρονται πολλές πράξεις εξισλαμισμού. Εξαιτίας των εξισλαμισμών, γύρω στα 1821 ο μουσουλμανικός πληθυσμός του νησιού ανερχόταν σε 110.000-

130.000 άτομα, έναντι 200.000-220.000 χριστιανών του τέλους της Βενετοκρατίας (1669). Πρέπει βέβαια να λάβουμε υπόψη μας ότι αρκετοί Κρητικοί μετανάστευσαν τότε στη Βενετία κ. α. [Γι' αυτούς τους εξισλαμισμούς θα κάνουμε εκτενέστερα λόγο στο επόμενο εξάμηνο]. Στην **Κύπρο**, που πέρασε στην τουρκική εξουσία το 1571, εξισλαμίστηκαν ιδίως αγρότες και Ενετοί φεουδάρχες. Την ίδια ασφαλώς τύχη είχαν και οι περισσότεροι αιχμάλωτοι αυτού του πολέμου. Στη **Χίο** εξισλαμίστηκαν λαϊκοί και ιερείς που επηρεάστηκαν από το κήρυγμα του σείχη Μπεντρεντίν.

Στη **Στερεά Ελλάδα**, αν δεχτούμε τη μαρτυρία του Τούρκου περιηγητή Εβλιά Τσελεμπί (1665-1670), απόγονοι εξισλαμισμένων ή παιδιά που γεννήθηκαν από γάμους χριστιανών γυναικών με Τούρκους πρέπει να ήταν οι μουσουλμάνοι της Μενδενίτσας, του Καρπενησίου και του Αγγελόκαστρου. Στο Αιτωλικό συχνόι ήταν οι γάμοι χριστιανών γυναικών με Τούρκους. Οι μουσουλμάνοι του Δομοκού ίσως ήταν απόγονοι χριστιανών γιατί ο Τσελεμπί τους αποδίδει κάποια χαρακτηριστικά εξισλαμισμένων (δεν γνώριζαν ποια ήταν η θρησκεία τους και ήταν επιφανειακά μόνο μουσουλμάνοι). Στην **Εύβοια**, σε οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα του 16ου αι. καταγράφονται πολλοί μουσουλμάνοι στη Χαλκίδα με το όνομα Abdullah (Αβδουλάχ = δούλος Θεού), που έπαιρναν, συνήθως, οι εξισλαμισμένοι. Στην **Ήπειρο** εξισλαμίστηκαν οι χριστιανοί σπαχήδες στα μέσα περίπου του 17ου αι., σύμφωνα με όχι απόλυτα βέβαιη μεταγενέστερη μαρτυρία του Π. Αραβαντινού.

Τέλος στην **Πελοπόννησο** εξισλαμίστηκαν στην αρχή της οθωμανικής κατάκτησης λίγοι τιμαριώτες (*προνιάριοι*) για να μη χάσουν τις μεγάλες γαιοκτησίες. Στα μέσα περίπου του 17ου αι. οι εξισλαμισμοί πήραν ομαδικό χαρακτήρα στην περιοχή της Γαστούνης (ΒΔ Πελοπόννησο) λόγω των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης των χριστιανών. Έτσι εξηγείται η μεγάλη άνοδος του μουσουλμανικού πληθυσμού, σύμφωνα με οθωμανικά κατάστιχα, αφού την περίοδο αυτή δεν μετανάστευσαν Τούρκοι στο Μοριά: από το 6,5% το 1583 οι μουσουλμάνοι έφθασαν το 1639 στο 25%. Η χριστιανική καταγωγή τους επιβεβαιώνεται από βενετικές πηγές και από τα ελληνικά οικογενειακά ονόματα που κράτησαν μετά τον εξισλαμισμό τους. Πολλά από αυτά τα άτομα ή απόγονοί τους θα βρουν την ευκαιρία στη διάρκεια της β' Βενετοκρατίας (1685-1715) να επιστρέψουν στο χριστιανισμό για να εξαναγκασθούν το 1715 -όπως θα δούμε στο επόμενο εξάμηνο- να ξαναγίνουν μουσουλμάνοι.

Δ. Συνέπειες των εξισλαμισμών

Η απόρριψη της προγονικής πίστης και η αποδοχή άλλης δεν είχε μόνο θρησκευτικές συνέπειες. Όπως τονίζει ο διαπρεπής ψυχολόγος της θρησκείας και μελετητής αυτού του φαινομένου L. Rambo, η «μετάβαση» από τη μία θρησκεία στην άλλη «είναι ταυτόχρονα μετάβαση από ένα σύστημα αξιών στο άλλο, μία πολύπλοκη διαδικασία που εντάσσεται σ' ένα πλαίσιο πολιτισμικής συνάντησης, αλλά ταυτόχρονα και σύγκρουσης».

Ποιες ήταν, άραγε, οι συνέπειες του εξισλαμισμού στη συνείδηση των ατόμων εξισλαμίστηκαν; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα, για το οποίο οι πηγές μας μιλούν λίγο, δεν είναι εύκολη. Σίγουρα, δεν ήταν παντού και πάντα ίδιες. Εξαρτιόνταν από πολλούς παράγοντες: από το πότε έγινε, από τις αιτίες που τον προκάλεσαν, από την ηλικία και την ψυχροσύνθεση του εξισλαμιζόμενου κλπ. Πάντως, σταδιακά οι

εξισλαμισμένοι έχαναν όχι μόνο την πίστη τους αλλά και συνείδηση της καταγωγής τους· με άλλα λόγια **εκτουρκίζονταν** (εξισλαμισμός = εκτουρκισμός). Αυτή είναι η διαπίστωση των ιστορικών που ασχολήθηκαν μ' αυτό το ζήτημα. Το ρήμα **τουρκεύω** / **τούρκεψε** που χρησιμοποιούσε ο λαός για να δηλώσει την εξωμοσία δήλωνε ταυτόχρονα την αλλαγή θρησκείας και εθνοτικής συνείδησης. Σίγουρα ο χρόνος και ο βαθμός του εκτουρκισμού δεν ήταν πάντα ίδιος. Η θέση όμως που υποστηρίχθηκε ότι ο εξισλαμισμός δεν συνεπαγόταν και εκτουρκισμό του ατόμου πριν από την ανάπτυξη των εθνικισμών στα Βαλκάνια τον 19ο αι. δεν βρίσκει ερείσματα στις πηγές.

Τόσο οι Τούρκοι όσο και οι Έλληνες θεωρούσαν, ο καθένας από την πλευρά του, τους εξισλαμισμένους ως **μουρτάτες**, δηλαδή αρνητές της πίστης τους και προδότες και, συνεπώς, άτομα αξιοκαταφρόνητα. Η περίπτωση των εξισλαμισμένων μπορεί να χρησιμεύσει ως ένα καλό παράδειγμα για να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο σχηματίζονται και λειτουργούν οι **ετερότητες**· τι σημαίνει «ο Άλλος», ο ξένος. Πώς ένα άτομο που ανήκε μέχρι χθες στη χριστιανική κοινότητα, με την οποία μοιραζόταν ένα κοινό σύστημα αξιών (θρησκεία, ιστορική μνήμη κλπ.), γίνεται προοδευτικά «ο Άλλος», εντασσόμενος σε μια νέα κοινότητα, έστω και αν χριστιανοί και μουσουλμάνοι ζούσαν συχνά στην ίδια γειτονιά.

Οι εξισλαμισμοί (ιδίως οι ομαδικοί) είχαν **και δημογραφικές συνέπειες**. Συχνά οι **νεομουσουλμάνοι** μετακινούνταν, για οικονομικούς ή άλλους λόγους, από τα χωριά στις πόλεις. Με τους εξισλαμισμούς αυξανόταν ο μουσουλμανικός πληθυσμός και μειωνόταν αντίστροφα ο χριστιανικός. Ολόκληρες περιοχές με συμπαγή χριστιανικό πληθυσμό (π. χ. η Μ. Ασία) έγιναν σχεδόν καθαρά μουσουλμανικές. Δεν είναι δε λίγες οι περιπτώσεις όπου πληθυσμοί αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν για να γλυτώσουν από καταπιέσεις που θα μπορούσαν, όπως έλεγαν, να τους οδηγήσουν στον εξισλαμισμό (π. χ. οι Χειμαριώτες στα τέλη του 16^{ου} αιώνα).

Ε. Τα φαινόμενα του κρυπτοχριστιανισμού και των νεομαρτύρων

Την περίοδο αυτή η Ορθόδοξη Εκκλησία αντιμετωπίζει έναν πολύ σοβαρό διπλό κίνδυνο: από τη μια τον εξισλαμισμό πολλών χριστιανών και από την άλλη την προπαγάνδα των Καθολικών μισσιονάριων στα νησιά του Αιγαίου. Οπωσδήποτε, ο κίνδυνος του εξισλαμισμού ήταν πιο σοβαρός, παρά την αντίθετη άποψη ορισμένων. Οι ταγοί της Ορθόδοξης Εκκλησίας (λ.χ. ο πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος) θρηνούν για τη μείωση του ορθόδοξου ποιμνίου τους με τους εξισλαμισμούς και, ταυτόχρονα, προσπαθούν να το παρηγορήσουν και να του εμπνεύσουν υπομονή και πίστη στη μελλοντική αποκατάσταση του Γένους, χρησιμοποιώντας αγιογραφικά κείμενα, χρησμούς κλπ. Η σκλαβιά παρουσιάζεται ως «πειρασμός» για να δοκιμασθεί η πίστη των χριστιανών. Δεν παρεμβαίνουν όμως αποφασιστικά; Άραγε δεν ήθελαν ή δεν μπορούσαν; Πρόκειται για ένα ερώτημα στο οποίο η απάντηση δεν είναι εύκολη μιας και δεν διαθέτουμε σχετικές ρητές μαρτυρίες. *Μόνο αργότερα (τον 18ο αι.) δύο δυναμικοί μοναχοί (ο Νεκτάριος Τέρπος και ο Κοσμάς ο Αιτωλός) αγωνίστηκαν για τη στήριξη του λαού και την ανάσχεση του κύματος των εξισλαμισμών.

Ορισμένοι εξωμότες υποκρίνονταν τον μουσουλμάνο και περνούσαν τη ζωή τους ως **κρυπτοχριστιανοί** για να επιβιώσουν, ζώντας ανάμεσα σε μουσουλμάνους.

Είχαν διπλά ονόματα: φανερά ένα μουσουλμανικό και κρυφά ένα χριστιανικό, που το γνώριζαν μόνο οι χριστιανοί. Φανερά προσποιούνταν τους πιστούς μουσουλμάνους, αλλά κρυφά τελούσαν σε υπόγειους ναούς τη Θεία Λειτουργία και τα ιερά μυστήρια. Επρόκειτο για ένα μεγάλο εσωτερικό δράμα που ζούσαν αυτά τα άτομα. Η Εκκλησία στην αρχή ανέχθηκε αυτή την κατάσταση. Ο ίδιος ο πατριάρχης Ιωάννης ΙΔ' Καλέκας με δύο ποιμαντορικές επιστολές (1339, 1340) εγκαρδίωσε τους κρυπτοχριστιανούς. Αργά ή γρήγορα όμως οι ίδιοι ή οι απόγονοί τους γίνονταν συνειδητοί μουσουλμάνοι. Γι' αυτό η στάση της Εκκλησίας άλλαξε. Απαιτούσε φανερή ομολογία της πίστης. Κρυπτοχριστιανοί υπήρχαν και πριν από την Άλωση, αλλά το φαινόμενο αυτό πήρε μεγάλες διαστάσεις τον 18ο αι. στον Πόντο (*Κλωστοί, Γυριστοί*) με υπόγειους ναούς κλπ. και μικρότερες στην Κρήτη (*Μπουρμπάδες*), στην Κύπρο (*Λινομπάμπακοι*) κ. α

Ορισμένοι χριστιανοί επέλεξαν το δρόμο της φανερής ομολογίας της πίστης. Ονομάστηκαν **νεομάρτυρες** για να διακρίνονται από τους μάρτυρες των πρώτων αιώνων. Νεομάρτυρες παρουσιάστηκαν και πριν από την Άλωση, οι περισσότεροι όμως μαρτύρησαν τον 18ο και 19ο αι., όπως ο Άγιος Γεώργιος Ιωαννίνων (βλ. Πηγές, αριθ. 12). Αρκετοί νεομάρτυρες προέρχονταν από τις τάξεις κρυπτοχριστιανών ή εξισλαμισθέντων χριστιανών, οι οποίοι υπό το βάρος των τύψεων της συνειδήσεως επέστρεφαν στη χριστιανική πίστη και «ξέπλεναν» με τη θυσία τους το αμάρτημα της εξωμοσίας. Οι νεομάρτυρες προέρχονταν από όλα τα στρώματα του λαού· ήταν γεωργοί, βιοτέχνες, έμποροι, μοναχοί, κατά κανόνα νέοι άνδρες 18-30 ετών οι οποίοι κινούμενοι από βαθιά πίστη αντιμετώπιζαν με θάρρος προκλήσεις και συκοφαντίες μουσουλμάνων και αποφάσιζαν να σφραγίσουν την πίστη τους με το μαρτύριό τους. Η θυσία τους εξέφραζε μία αντίσταση. Έχουν διατυπωθεί όμως και αντίθετες απόψεις ιστορικών περί αδικαιολόγητης και απρόκλητης προσέλευσης στο μαρτύριο. [Ποια είναι η γνώμη σας;] Για το λαό ήταν αγωνιστές της πίστης. Έτσι ερμηνεύεται η τιμή που απέδιδε και αποδίδει στους νεομάρτυρες. Προσωπικά, πιστεύω ότι είναι ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της πάλης για τη διατήρηση της θρησκευτικής και της εθνικής, συνάμα, ταυτότητας. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότεροι μαρτυρούν το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου οπότε παρατηρείται μία αφύπνιση της εθνικής συνείδησης στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό. Οι βίοι των νεομαρτύρων (συναξάρια) -σύντομες αφηγήσεις γραμμένες άλλοτε λαϊκότροπα και άλλοτε με λογοτεχνικές αξιώσεις - παρά τον εγκωμιαστικό τους χαρακτήρα και τις δυσκολίες που παρουσιάζει η χρήση τους, είναι αυθεντική ιστορική πηγή [*Πηγές*, 11].

2. Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑΤΟΣ

Ο θεσμός του παιδομαζώματος (τ. *devşirme*), δηλαδή η βίαιη απόσπαση παιδιών χριστιανών υπηκόων από το οθωμανικό κράτος, υπό τη μορφή φόρου και η ένταξή τους στο τουρκο-ισλαμικό περιβάλλον με σκοπό τη χρησιμοποίησή τους στο παλάτι (ως υπηρετών του σουλτάνου), στο στρατό (ως γενίτσαρων) και στην κρατική διοίκηση, είναι σίγουρα ο επαχθέστερος από όσους γνώρισαν οι χριστιανοί στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένας θεσμός που προξένησε πραγματική αφαίμαξη του Ελληνισμού· γι' αυτό και αποκλήθηκε «*φόρος του αίματος*». Εκείνο που τον καθιστούσε ακόμη βαρύτερο ήταν ο υποχρεωτικός εξισλαμισμός αυτών των νέων. Πρόκειται για θεσμό καθαρά οθωμανικό η αρχή του οποίου δεν έχει καθοριστεί με

ακρίβεια. Πράγματι, δε γνωρίζουμε **πότε** ακριβώς **άρχισε** το παιδομάζωμα. Με βάση τις οθωμανικές πηγές, η εισαγωγή του έγινε, μάλλον, στα χρόνια του σουλτάνου Ορχάν (1324-1362) ή του διαδόχου του Μουράτ Α' (1362-1389). Η πρώτη σχετική αναφορά γίνεται στο βίο του Αγίου Φιλοθέου του Αγιορείτη. Η ιστορικός Βασιλική Παπούλια που τον μελέτησε και τον εξέδωσε τοποθετεί αυτό το παιδομάζωμα στη Χρυσούπολη της Μακεδονίας μετά το 1380 ή μετά το 1387. [βλ. *Πηγές*, 13]

Οι λόγοι εισαγωγής του παιδομαζώματος είναι εξίσου δυσδιάκριτα όσο και ο χρόνος εμφάνισής του. Η αρχή του πρέπει, μάλλον, να αναζητηθεί στην ανάγκη της δυναστείας του Οσμάν να δημιουργήσει ισχυρά πολιτικά ερείσματα με άτομα που θα έτρεφαν τυφλή υπακοή σ' αυτή για ν' αποτρέψει την εκθρόνισή της από άλλους μουσουλμάνους ηγεμόνες. Τα άτομα αυτά τα αναζήτησε σε αλλόθρησκους. Στενά συνυφασμένοι με τους πολιτικούς λόγους είναι οι στρατιωτικοί, η ανάγκη δηλαδή δημιουργίας ενός ισχυρού στρατιωτικού σώματος για τη διεξαγωγή των μεγάλων κατακτητικών πολέμων. Επρόκειτο για το περιβόητο σώμα των *γενιτσάρων* (*yeniceri* = *νέοι στρατιώτες*). Αλλά και από οικονομική σκοπιά συνέφερε την Οθωμανική Αυτοκρατορία η αρπαγή παιδιών παρά η αγορά τους από σκλαβοπάζαρα, εφόσον δεν επαρκούσαν οι αιχμάλωτοι πολέμου. Όμως ο εξισλαμισμός δεν ήταν ο σκοπός του παιδομαζώματος, όπως νομίζουν πολλοί, αν και είναι πιθανό να ήταν στις αρχικές προθέσεις της οθωμανικής εξουσίας η μεταστροφή ενός μέρους του χριστιανικού πληθυσμού και η ενίσχυση του μουσουλμανικού με παιδομάζωμα. Σε κάθε περίπτωση, ένας θεσμός της οθωμανικής εξουσίας νομοθετείται στο όνομα μιας θρησκείας που ήταν αντίθετη μ' αυτόν, εφόσον ο ιερός νόμος (το *σεριάτ*) προστάτευε τους λαούς της Βίβλου. Η κρατική σκοπιμότητα υπερκέρασε τη θρησκευτική.

Ο θεσμός αυτός παρουσίασε μία **εξέλιξη** στους τρεις και πλέον αιώνες εφαρμογής του. Υπήρχε ένα γενικό πλαίσιο τις λεπτομέρειες εφαρμογής του οποίου τις καθόριζε ο εκάστοτε σουλτάνος με ειδικό *φερμάνι* [βλ. *Πηγές*, 14, 15, 16]. Ο χρόνος διενέργειας του παιδομαζώματος και ο αριθμός των νέων που επρόκειτο να συγκεντρωθούν καθοριζόταν από τις ανάγκες του κράτους σε στρατιωτικό δυναμικό και ήταν απόφαση του του σουλτάνου και του αυτοκρατορικού συμβουλίου. Το παιδομάζωμα εφαρμόστηκε κυρίως στα Βαλκάνια. Απ' αυτό απαλλάσσονταν οι μουσουλμάνοι (με κάποιες εξαιρέσεις, θελοντικής στρατολόγησης στη Βοσνία και στην Αλβανία τον 17ο αι.), πόλεις που είχαν ειδικά προνόμια γιατί συνθηκολόγησαν (π. χ. τα Γιάννενα), μέλη των συντεχνιών, φύλακες των δερβενιών, οι Εβραίοι, κ. ά.)

Η στρατολόγηση γινόταν ως εξής: Ο σουλτάνος εξέδιδε φερμάνι στο οποίο αναφέρονταν οι λεπτομέρειες για τη διενέργεια του παιδομαζώματος και κυρίως οι τόποι και ο αριθμός των παιδιών που έπρεπε να συλλεχθούν. Στη συνέχεια ο αρχηγός των γενιτσάρων (*γενιτσάραγας*) έστελνε επιστολή στους καδήδες των περιφερειών όπου θα γινόταν παιδομάζωμα με την οποία τους γνωστοποιούσε τη σουλτανική απόφαση και τους εφιστούσε την προσοχή ώστε να μην υπάρξουν προσκόμματα στη διαδικασία. Ένας υψηλόβαθμος αξιωματούχος και λίγοι κατώτεροι διατάσσονταν να συγκεντρώσουν τα επιλεγμένα αγόρια και να τα μεταφέρουν στην Κων/πολη. Με την άφιξή τους σε μια επαρχία γνωστοποιούσαν με κράχτες την ώρα και τον τόπο συγκέντρωσης των παιδιών, που μπορούσε να είναι ένα κεφαλοχώρι ή η πρωτεύουσα

του καζά. Εφόσον οι οθωμανικές Αρχές δεν είχαν ακριβή στοιχεία για τον αριθμό των χριστιανόπαιδων κάθε περιοχής, ζητούσαν τη συνδρομή των κοινοτικών αρχών· ιδίως των ιερέων που προσκόμεζαν τα μητρώα βαπτίσεων των παιδιών. Τα επιλεγόμενα παιδιά ή έφηβοι έπρεπε να είναι 14 έως 20 το πολύ ετών, ή μικρότερα· οπωσδήποτε όμως άνω των 7. Από τα συγκεντρωμένα αγόρια ο Οθωμανός αξιωματούχος επέλεγε, με τη βοήθεια γιατρών, τα αρτιμελή, τα πιο όμορφα και ρωμαλέα. Αμέσως μετά καταγράφονταν όλα τα στοιχεία και τα ατομικά χαρακτηριστικά κάθε παιδιού σε διπλό κατάστιχο, το ένα από τα οποία αποστέλλόταν απευθείας στον γενιτσάραγα και το άλλο το κρατούσε ο αξιωματούχος που θα οδηγούσε τα παιδιά στην Κων/πολη, ώστε να γίνει αργότερα διασταύρωση των στοιχείων [βλ. Πηγές, 15, 16]. Επειδή ο αξιωματούχος δεν έπαιρνε ειδική αμοιβή, μαζί με τα επισήμως αρπαγμένα αγόρια άρπαζε επιπλέον 30 με 40 που τα πουλούσε καθ' οδόν εισπράττοντας χρήματα. Ακολουθούσε ο δραματικός αποχαιρετισμός των παιδιών και των γονιών τους. Η μεγάλη θλίψη τους εκφράζεται σε δημοτικά τραγούδια, όπως το παρακάτω:

*Ανάθεμά σε βασιλιά, και τρις ανάθεμά σε,
με το κακό όπου 'καμες με το κακό που κάνεις.
Στέλνεις, δένεις τους γέροντες, τους πρώτους, τους παπάδες
να μάσεις παιδομάζωμα, να κάμεις γενιτσάρους.
Κλαιν' οι γοναίοι τα παιδιά, κ' οι αδελφές τα' αδέρφια,
κλαίγω κ' εγώ και καίγομαι και όσο ζω θα κλαίγω.*

Πέρσι πήραν το γιόκα μου, φέτος τον αδελφό μου. [βλ. Πηγές, 20]

Κατά την πορεία προς την Κων/πολη τα αρπαγμένα παιδιά ήταν ντυμένα ομοιόμορφα και είχαν ξυρισμένο το κεφάλι. Μερικές φορές απελευθερώνονταν καθ' οδόν από κλέφτες. Μόλις έφταναν στην Κων/πολη γινόταν από τον γενιτσάραγα ο πρώτος έλεγχος, για να δει μήπως υπήρχαν απώλειες ή παρεισφρήσεις ξένων στοιχείων, και στη συνέχεια τα διέτασσε να μπουν στη σειρά, να σηκώσουν το δεξί τους χέρι και να ομολογήσουν την ισλαμική πίστη φωνάζοντας: «*Εκτός από τον Αλλάχ δεν υπάρχει άλλος Θεός και ο προφήτης Μωάμεθ είναι ο απεσταλμένος του Αλλάχ*». Ακολουθούσε η τελετή της περιτομής και η αλλαγή του ονόματός τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο νέο κατάστιχο δεν αναγραφόταν το χριστιανικό όνομα του πατέρα τους, αλλά ένα νέο μουσουλμανικό, συνήθως το Abdullah («*δούλος Θεού*»), επισφραγίζοντας μ' αυτό τον τρόπο την πλήρη αποκοπή από τις ρίζες τους και την αφοσίωση στο νέο τους «πατέρα», τον σουλτάνο. Στη συνέχεια γινόταν δεύτερη διαλογή μπροστά στο σουλτάνο και στο μεγάλο βεζίρη. Τα πιο όμορφα και εύρωστα και αυτά που φαίνονταν ότι είχαν αυξημένη ευφυΐα εντάσσονταν στην ομάδα των «*ίτζ ογλάν*» (*iç oglan*), των παιδιών δηλαδή που θα υπηρετούσαν τον σουλτάνο. Μια δεύτερη ομάδα με λιγότερα προσόντα αποστέλλόταν σε ανώτερους αξιωματούχους. Οι υπόλοιποι, που ήταν οι περισσότεροι, προορίζονταν για την επάνδρωση των τακτικών στρατιωτικών μονάδων ως *γενίτσαροι*.

Την εκπαίδευση των «*ίτζ ογλάν*» την αναλάμβαναν οι διαβόητοι για την αυστηρότητά τους και τη σκληρότητα λευκοί ευνούχοι. Στόχος της εκπαίδευσης ήταν να μάθουν την τουρκική γλώσσα και την ισλαμική πίστη, τη χρήση των όπλων και γενικά να αποκτήσουν όλα τα εκείνα τα προσόντα ώστε να είναι σε θέση να υπηρετήσουν αργότερα τον σουλτάνο και γενικά την κρατική μηχανή. Ύστερα από

14 χρόνια σκληρής μαθητείας οι 40 πιο άξιοι έμπαιναν στον ανακτορικό θάλαμο («*χας οντά*»), φρόντιζαν τον σουλτάνο και φρουρούσαν τη νύχτα το δωμάτιό του. Όσοι τελείωναν τη θητεία τους ήταν πλέον ανώτατοι αγάδες και διορίζονταν από το σουλτάνο σε υψηλά αξιώματα (πασάδες κλπ.). Σ' αντίθεση με τους γενίτσαρους, μπορούσαν να παντρευτούν. Ο Οθωμανός μονάρχης τους αποκαλούσε παιδιά του και τους έδινε τις αδελφές του ή τις κόρες του για συζύγους.

Τα παιδιά που δεν διέθεταν ιδιαίτερα προσόντα νοικιάζονταν, έναντι αμοιβής, σε Τούρκους χωρικούς ή μεγαλογαιοκτήμονες αφενός για να κερδίζουν τα προς το ζην και αφετέρου για να μυηθούν στον οθωμανικό τρόπο ζωής. Στη Μ. Ασία οι προερχόμενοι από τη Βαλκανική, λόγω του φόβου δραπετεύσής τους, κάτι που το πετύχαιναν ορισμένοι. Μετά από 2-3 χρόνια μεταφέρονταν πάλι στην Κων/πολη όπου έπαιρναν την ονομασία «*ατζέμ ογλάν*» (*acem oglan*), ζούσαν σε ομάδες και ασχολούνταν με την περιποίηση των κήπων των ανακτόρων ή με άλλες βοηθητικές εργασίες. Το στάδιο αυτό ήταν προπαρασκευαστικό για την ένταξή τους στο σώμα των γενιτσάρων. Εντούτοις όλοι οι «*ατζέμ ογλάν*» δεν γίνονταν γενίτσαροι. Το σώμα των γενιτσάρων έδρασε για πέντε περίπου αιώνες και το όνομά του είναι απόλυτα συνυφασμένο με τις στρατιωτικές επιτυχίες του οθωμανικού κράτους. Σταδιακά απέκτησαν μεγάλη δύναμη και συμπεριφέροντας ως «κράτος εν κράτει» [βλ. *Πηγές*, 18]. Το σώμα αυτό διαλύθηκε από τον σουλτάνο Μαχμούτ Β' το 1826 ύστερα από μία εξέγερση των γενιτσάρων στην Κων/πολη. Δεν επιτρεπόταν να παντρευτούν ή ν' αποκτήσουν παιδιά. Ο λόγος που τα γενιτσαρικά σώματα προκαλούσαν τρόμο στους χριστιανούς -ακόμη και σ' όλη την Ευρώπη- ήταν η εντύπωση που προκαλούσε η σιδερένια πειθαρχία τους και ο θρησκευτικός φανατισμός με τον οποίο πολεμούσαν για την επικράτηση του ισλάμ, μη διστάζοντας να εξολοθρεύσουν ακόμη και τους γεννήτορές τους. [βλ. *Πηγές*, 17] Υπήρχαν όμως και γενίτσαροι που αν και είχαν αρπαγεί σε μικρή ηλικία και είχαν ανέλθει σε ανώτερα αξιώματα δεν ξεχνούσαν τους γονείς τους και τη γενέτειρά τους. (Ισως τέτοια είναι η περίπτωση του Μαυροειδή Φαρμάκη από τη Στεμνίτσα Γορτυνίας που δεν λησμόνησε την καταγωγή του, δραπετεύσε, ξανάγινε χριστιανός, επανήλθε στη γενέτειρά του, στα χρόνια 1685-1715 και διέθεσε χρήματα για την αγιογράφηση του καθολικού της μονής Φιλοσόφου).

Αντιδρώντας σ' αυτό το σκληρό θεσμό οι χριστιανοί προσπαθούσαν να αμυνθούν με κάθε τρόπο: πάντρευαν τα παιδιά τους μικρά, μιας και απαγορευόταν η στρατολόγηση νυμφευμένων αγοριών, τα έκρυβαν σε βουνά ή σε σπίτια Τούρκων, τα αντάλλασαν με παιδιά μουσουλμάνων, που τα έδιναν ευχαρίστως προσδοκώντας μία λαμπρή γι' αυτά καριέρα, μερικές φορές τα ακρωτηρίαζαν ή, όσοι μπορούσαν, μετανάστευαν σε χριστιανικά κράτη. **Η λήξη του παιδομαζώματος** αποτελεί μέχρι σήμερα αντικείμενο επιστημονικής διαμάχης. Σίγουρα ο θεσμός παρήκμασε από τα τέλη του 16ου αι. Συνεχίστηκε όμως και τον 17ο, όπως μαρτυρούν τα φερμάνια για παιδομάζωμα. Η τελευταία γνωστή στρατολογία επιχειρήθηκε στα χρόνια του σουλτάνου Αχμέτ Γ', το 1705, στη Νάουσα. [*Πηγές*, 19] Οι λόγοι κατάργησης αυτού του θεσμού πρέπει να αναζητηθούν, κυρίως, στις αλλαγές που συνέβησαν στην ίδια τη δομή της Οθ. Αυτοκρατορίας. Ο αριθμός των παιδιών που αρπάγησαν στους τρεις περίπου αιώνες εφαρμογής του δεν μπορεί να υπολογισθεί, ούτε κατά προσέγγιση. Ο

Γερμανός ιστορικός Hammer τον υπολογίζει σε 500.000, ο Παπαρηγόπουλος σε 1 εκατομμύριο, ενώ σύγχρονός μας ιστορικός, ο Μ. Kiel, θεωρεί ότι δεν ήταν μεγάλος.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι το παιδομάζωμα προκάλεσε πολλούς εκτουρκισμούς και αφαίμαξη του νεανικού χριστιανικού πληθυσμού των Βαλκανίων. Έμμεσα δε προκάλεσε και συνειδητούς ή προσπονητούς εξισλαμισμούς προκειμένου κάποιοι γονείς, ως μουσουλμάνοι πλέον, να γλυτώσουν τα παιδιά τους από την αρπαγή. Με το παιδομάζωμα πολλοί νέοι «ξαναβαπτίστηκαν» σε μία δεύτερη κολυμβήθρα, αυτή του ισλάμ, και εντάχθηκαν σ' έναν ξένο, πολύ διαφορετικό κόσμο. Είναι ένας θεσμός στον οποίο εφαρμόστηκε με επιτυχία ο νόμος του ισχυρού.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

1. Ελληνόγλωσση

- Βακαλόπουλος Απ., «Προβλήματα της ιστορίας του παιδομαζώματος», *Ελληνικά* 13 (1954), 274-293.
- Βρωνής Σπ., *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνες)*, Αθήνα 1996 [αγγλική έκδ. Λος Άτζελες 1986].
- Ζεγκίνης Ε., *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη. Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Ηλιού Φ., «Πόθος μαρτυρίου: από τις βεβαιότητες στην αμφισβήτηση του Μ. Γεδεών. Συμβολή στην ιστορία των νεομαρτύρων», *Τα Ιστορικά* τ. 12/τεύχ. 23 (Δεκ. 1995), σ. 267-284.
- Θεοχαρίδης Ι. - Λουλές Δ., «Οι Νεομάρτυρες στην ελληνική ιστορία (1453-1821)», *Δωδώνη* 17 (1988), σ. 135-150, 20 (1991), σ. 57-68.
- Νεομάρτυρες Πελοποννήσου. *Πρακτικά Ιστορικού Συμποσίου στη μνήμη του Νεομάρτυρα Δημητρίου (Τρίπολη 19-21 Σεπτ. 2003)*, έκδ. ΓΑΚ - Αρχαία Νομού Αρκαδίας, Τρίπολη 2008.
- Νικόδημος ο Αγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, 3^η έκδοση, Αθήνα 1961.
- Νικολάου Γ., *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 1821*, Αθήνα 2006.
- Παπούλια Βασιλική, *Καταγωγή και υφή του παιδομαζώματος στο οθωμανικό κράτος*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010 (α' έκδοση στα γερμανικά Μόναχο 1963).
- Πεπονάκης Μ., *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1898)*, Ρέθυμνο 1997.
- Περαντώνης Ι., *Λεξικόν των Νεομαρτύρων*, τ. 1-3, Αθήνα 1972.
- Τζεδόπουλος Γ., «Το μαρτύριο στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: ο κύκλος και οι ρωγμές», στο *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010, σ. 355-370.
- Τόμπρος Ν., «Συναξάρια και νεομάρτυρες (15ος-19ος αι.): Ποιοτικές και ποσοτικές διαπιστώσεις», *Πρακτικά ΚΗ' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 25-27 Μαΐου 2007)*, Θεσ/νίκη 2008, σ. 105-131.
- Φωτιάδης Κ., *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1988.

2. Ξενόγλωσση

- Bennassar B., *Les Chrétiens d'Allah. L'Histoire extraordinaire des renégats (XVIe-XVIIe siècles)*, Παρίσι 1989.
- Garcia-Arenal M (επιμ.), *Conversions islamiques: Identités religieuses en Islam méditerranéen*, Παρίσι 2001.
- Gerves M.-Bikhazi R. (επιμ.), *Conversion and continuity: indigenous Christian communities in Islamic lands, eight to eighteenth centuries*, Τορόντο 1990.
- Levtzion N., *Conversion to Islam*, Νέα Υόρκη 1982.
- Popovic Al., «L'islamisation dans les Balkans, mythes et réalités», *Mésogéios* 2 (1998), σ. 7-15.
- Rambo L., «Conversion», *The Encyclopedia of Religion*, τ. 4, (Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1987), σ. 73-79.
- , «The Psychology of Conversion», στο Malony H. N. and Southard S. (επιμ.), *Handbook of Religious Conversion*, Μπέριππαμ-Αλαμπάμα 1992, σ. 159-177.
- Conversion and Continuity, Indigenous christian communities in islamic lands eighth to eighteenth centuries*, ed. by M. Gervers and R. J. Bikhazi, Pontifical Institute of Medieval Studies, Τορόντο 1990.
- Zeljzkova A., «Social aspects of the process of islamisation in the balkan possessions of the Ottoman Empire», *Etudes Balkaniques* 21/3 (Σόφια 1985), σ. 107-122

Μάθημα 6ο

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ

Ο γνωστός θεσμός των κοινοτήτων ή της κοινοτικής αυτοδιοίκησης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, αναπτύχθηκε περισσότερο κατά την επόμενη φάση της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο (18ο - αρχές 19ου αι.). Την περίοδο που εξετάζουμε μπήκαν οι βάσεις της ανάπτυξής του στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Θα δούμε ποια είναι η καταγωγή του, ποιοι ήταν οι παράγοντες διαμόρφωσής του και, τέλος, ποιες ήταν οι μορφές οργάνωσης των ελληνικών κοινοτήτων στον ηπειρωτικό και στον νησιωτικό χώρο και τα προνόμιά τους.

A. Η καταγωγή του θεσμού των κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας

Στην ελληνική, κυρίως, ιστοριογραφία έχει γίνει πολύς λόγος και έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με την καταγωγή και την εξέλιξη του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης της Τουρκοκρατίας. Μάλιστα, συχνά έγινε μία ιδεολογικά φορτισμένη αναδρομή στο παρελθόν του θεσμού προκειμένου να βρεθούν οι ρίζες του όσο το δυνατό παλαιότερα. Εντούτοις, η έρευνα δεν έχει ακόμη καταλήξει σε σαφή και αποδεκτά από όλους συμπεράσματα. Οι δυσκολίες που συναντάει ο ερευνητής που θα θελήσει να μελετήσει αυτό το ζήτημα οφείλονται κυρίως στη φύση του και στη μεγάλη ποικιλία των κατά τόπους νομικών-κοινοτικών εθίμων, καθώς και στην έλλειψη επαρκών τεκμηρίων, ως τον 17ο τουλάχιστον αιώνα. Για τον 17ο αι. οι πηγές είναι περισσότερες, αλλά προέρχονται κυρίως από τις νησιωτικές κοινότητες.

Καθοριστική ήταν και σ' αυτό το θέμα η θέση του «εθνικού» μας ιστορικού **Κ. Παπαρρηγόπουλου**, βασισμένη στο γνωστό τρίσημο σχήμα του για την ελληνική ιστορία (Αρχαιότητα – Βυζάντιο - Νεώτερη Ελλάδα), σύμφωνα με το οποίο ο κοινοτικός θεσμός έχει τις ρίζες του στο Βυζάντιο. κι από κει στην αρχαία Ελλάδα. Τη θέση αυτή την υποστηρίζει στο κεφάλαιο για την Τουρκοκρατία της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* όπου γράφει ότι: «*Αι κοινότητες αύται δεν ήσαν θεσμός νέος, υπήρχαν επί των μεσαιωνικών χρόνων και ουδέν άλλο ήσαν ειμή τροπολογία της των έτι αρχαιότερων αυτονόμων αστικών πολιτευμάτων*». Συμπληρώνει δε ότι την περίοδο αυτή όχι μόνο δεν αποδιοργανώθηκαν οι προϋπάρχουσες βυζαντινές κοινότητες αλλά, αφού ξεπέρασαν το σοκ της κατάκτησης, αναπροσαρμόστηκαν στις νέες καταστάσεις και επέδειξαν -οι περισσότερες- εξαιρετική δραστηριότητα. Αντίθετα ο Άγγλος διπλωμάτης, καλός γνώστης της οθωμανικής πραγματικότητας, ο **Urquhart** υποστήριξε το 1836 ότι ο βασικότερος λόγος δημιουργίας του θεσμού και της συγκρότησης κοινοτικών συμβουλίων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν η είσπραξη των φόρων. Αυτή περίπου είναι και η θέση του ιστορικού Διονυσίου **Ζακυνθινού**, ο οποίος παρατηρεί ότι οι ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας δεν προέρχονται από αρχαία πρότυπα, αλλά «*υπήρξαν γέννημα της ανάγκης και αποτέλεσμα της ραστώνης και της διοικητικής ανεπάρκειας του κατακτητού*». Αυτή η άποψη γίνεται αποδεκτή σήμερα από τους περισσότερους ιστορικούς. Μία τρίτη ενδιάμεση άποψη διατυπώθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα από τον νομικό Νικόλαο **Μοσχοβάκη** ο οποίος υποστήριξε, ύστερα από έρευνα των πηγών, ότι ναι μεν ο

θεσμός αυτός έχει βυζαντινή προέλευση, αλλά υπέστη στα χρόνια της Τουρκοκρατίας πολλές μεταλλαγές και ότι χρησιμοποιήθηκε από την εξουσία, κυρίως, για την είσπραξη των φόρων. Την άποψη αυτή ασπάζεται και ο Απόστολος **Βακαλόπουλος**, ο οποίος θεωρεί ότι οι κοινότητες της Τουρκοκρατίας διαδέχθηκαν τις ομάδες χωρίων, τα *χωρία*, ή τις *μικροκωμίες* του Βυζαντίου και συνδέει την ανάπτυξή τους με τα προνόμια που παραχώρησαν κάποιοι σουλτάνοι σε πόλεις ή περιοχές (Ιωάννινα, Μέτσοβο, Πάτρα, Χίο, Μαδεμοχώρια κ. ά.) Στον κοινοτικό θεσμό ανιχνεύονται και ισλαμικές επιδράσεις, καθώς και επιδράσεις της Φραγκοκρατίας (στα νησιά).

Λόγω του κοινωνικο-πολιτικού ενδιαφέροντος που παρουσιάζει ο κοινοτικός θεσμός, η έρευνά του υπηρέτησε, συχνά, πολιτικές και ιδεολογικές σκοπιμότητες. Η αναγωγή του θεσμού στο όσο πιο δυνατό μακρινό παρελθόν του Ελληνισμού θα καταστεί ένα από τα ιδεολογήματα της ιστοριογραφίας μας. Η παλαιότερη έρευνα θα υπερτονίσει το ότι οι ρίζες του βρίσκονται στην αρχαιότητα. Η τεκμηριωμένη έρευνα του θεσμού αυτού τον 20ό αι. από μία πλειάδα γνωστών ιστορικών (Ζακυνθινό, Πανταζόπουλο, Γιαννόπουλο, Ελένη Κούκου, Ασδραχά, Κοντογιώργη κ. ά.) ανέδειξε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του στις κατά τόπους εφαρμογές του. Έτσι, μπορούμε να μιλάμε σήμερα όχι για ένα ομοιόμορφο σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης, αλλά για πολλά και διαφορετικά κοινοτικά μορφώματα· από τα απλούστερα ως τα πιο σύνθετα, η μελέτη των οποίων μας βοηθάει να κατανοήσουμε καλύτερα τις συνθήκες ζωής των υπόδουλων Ελλήνων. Όπως παρατηρεί, εύστοχα, η ιστορικός Ευτυχία Λιάτα, η μελέτη του θεσμού των κοινοτήτων *«έγινε ένα παραδειγματικό πεδίο για την ερμηνεία των μηχανισμών της κατάκτησης»*. (Λιάτα, «Οι ελληνικές κοινότητες», 548).

Οι κυριότεροι **παράγοντες που συντέλεσαν στην ανάπτυξη του κοινοτικού θεσμού** και στην σε μεγάλο βαθμό διαφορετική, κατά περιοχές, εφαρμογή του ήταν: **α.** η ισλαμική παράδοση με βάση την οποία οι Οθωμανοί κατακτητές παραχώρησαν στους Χριστιανούς και στους Εβραίους το δικαίωμα της περιορισμένης και ελεγχόμενης αυτοδιοίκησης σε τοπικό επίπεδο, χωρίς όμως κάποια ειδική νομοθετική ρύθμιση, εξ ου και η διαφορετική κατά περιοχές εφαρμογή του θεσμού· **β.** το οθωμανικό σύστημα γαιοκτησίας (όταν οι γαίες μιας περιοχής ήταν τουρκικά *χάσια*, *ζιαμέτια* και *τιμάρια*, ή αργότερα *τσιφλίκια*, δεν υπήρχαν πολλά περιθώρια ανάπτυξης κοινοτικών θεσμών από τους καλλιεργητές της γης, σε αντίθεση με τα λεγόμενα κεφαλοχώρια που κατοικούνταν από ιδιοκτήτες καλλιεργητές)· **γ.** ο τρόπος κατάκτησης μιας περιοχής (ευνοϊκότερη μεταχείριση, άρα μεγαλύτερα περιθώρια ανάπτυξης «ισχυρών» κοινοτήτων, είχαν όσες πόλεις ή περιοχές υποτάχθηκαν δίχως αντίσταση)· **δ.** η ανάγκη της οθωμανικής εξουσίας να συγκεντρώνει τους φόρους (με το «κατ' αποκοπή» σύστημα, το *μακτού*) καταστρώντας συλλογικά υπεύθυνες για την είσπραξή τους τις κοινότητες· **ε.** ο χρόνος της κατάκτησης μιας περιοχής· **στ.** η γεωγραφική θέση και η οικονομική σημασία μιας κοινότητας ή ομάδας κοινοτήτων (όσες κοινότητες βρίσκονταν σε στρατηγικές περιοχές, π. χ. το Μέτσοβο, θεωρούνταν σημαντικές για την Αυτοκρατορία, ενώ όσες παρήγαν, π. χ. μεταλλεύματα είχαν μεγάλη σημασία για την οικονομία της και γι' αυτό τους παραχωρούνταν ειδικά προνόμια). Π. χ., στα 47 Ζαγοροχώρια της Ηπείρου ή στα 12 Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής η κοινοτική «αυτοδιοίκηση», με τη μορφή συνομοσπονδίας, έφθασε στον

μεγαλύτερο βαθμό ανάπτυξης, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι οι εν λόγω κοινότητες είχαν απόλυτη αυτονομία και ζ. η σχέση χριστιανικού – μουσουλμανικού πληθυσμού. Ισχυρότερες, κατά κανόνα, χριστιανικές κοινότητες υπήρχαν εκεί που υπερτερούσε ο χριστιανικός πληθυσμός έναντι του μουσουλμανικού (σε πόλεις) ή εκεί που ήταν αποκλειστικά ελληνικός (σε ορεινά κυρίως χωριά ή εκεί που δε ζούσαν Τούρκοι, π. χ. στις Κυκλάδες, με εξαίρεση τη Νάξο). Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι **η πολυσυζητημένη «αυτονομία» των κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας περιοριζόταν μέσα στο πλαίσιο που οριοθετούσε η οθωμανική εξουσία.** Όπως τονίζει η Ευτ. Λιάτα, το κοινοτικό σύστημα δεν ήταν δημιούργημα μιας νομοθετικής ρύθμισης από την πλευρά του κατακτητή, αλλά προήλθε από την κοινωνία των κατακτημένων και ανέκυψε από την ανάγκη για τοπική διοίκηση -υπό την ανοχή αλλά και υπό τον έλεγχο του κατακτητή- αφού τα διοικητικά όργανα της αχανούς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αδυνατούσαν ν' ασκήσουν αποτελεσματική διοίκηση και συλλογή των φόρων, ιδίως στους πιο απομακρισμούς οικισμούς της Αυτοκρατορίας.

Β. Οργάνωση και λειτουργία των κοινοτήτων στην ηπειρωτική και στη νησιωτική Ελλάδα

Οι αντικειμενικές συνθήκες για την ανάπτυξη των κοινοτήτων την περίοδο αυτή δεν ήταν τόσο ευνοϊκές όσο κατά τη δεύτερη φάση της οθωμανικής κυριαρχίας. Με την ευρύτερη έννοια όλοι οι ορθόδοξοι χριστιανοί αποτελούσαν μία κοινότητα (το *Ρουμιλλέτ*) με επικεφαλής τον πατριάρχη (τον *μιλλέτ μπασί*). Με τη στενή έννοια οι κάτοικοι ενός χωριού ή μιας πόλης αποτελούν μία κοινότητα. Τον **χαρακτήρα των κοινοτήτων** τον προσδιόριζε η πληθυσμιακή σύνθεση και οι ασχολίες των κατοίκων μιας περιοχής, που κατά κανόνα ήταν αγροτο-κτηνοτροφικές. Ουσιαστικά, αγροτικός ή ημι-αγροτικός ήταν και ο χαρακτήρας των κοινοτήτων των μικρών πόλεων, ιδίως, των κωμοπόλεων. Μόνο στις μεγάλες και με έντονη οικονομική (βιοτεχνική ή εμπορική) δραστηριότητα πόλεις οι κοινότητες είχαν καθαρά αστικό χαρακτήρα, ιδίως κατά την ύστερη οθωμανοκρατία. Οι κοινότητες του Αιγαίου είχαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κληρονομημένα από τη βενετοκρατία ή τη γενοουκρατία. Σε πόλεις με μεγάλο και συμπαγή μουσουλμανικό, ελληνικό ή εβραϊκό πληθυσμό (π. χ. Θεσσαλονίκη, Γιάννενα κ. ά.), υπήρχαν τρεις ξεχωριστές κοινότητες: τουρκικές, ελληνικές και εβραϊκές. Ξεχωριστές κοινότητες σχημάτιζαν σε ορισμένες πόλεις και άλλες εθνοτικές ομάδες (π. χ. οι Αρμένιοι στη Θεσσαλονίκη).

Η διαδικασία εκλογής των **κοινοτικών αρχόντων** ήταν η ακόλουθη: Μια φορά το χρόνο -συνήθως στη γιορτή του αγίου Γεωργίου (23 Απριλίου)- τα μέλη της κοινότητας συγκεντρώνονταν σε κάποιο κεντρικό σημείο του χωριού ή της πόλης (στην πλατεία, στον κεντρικό ναό {κατεξοχήν χώρο συγκέντρωσης και επικοινωνίας των Χριστιανών}, στο προαύλιο ενός ναού, στο σχολείο -όπου υπήρχε- ή στην *κατζελαρία* δηλαδή στην έδρα των κοινοτήτων στα νησιά) προκειμένου να εκλέξουν, παρουσία του μητροπολίτη ή του ιερέα, συνήθως δια βοής, τις νέες κοινοτικές αρχές, η θητεία των οποίων ήταν -εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις- ετήσια. Κατ' εξαίρεση, σε ορισμένες κοινότητες γίνονταν εκλογές δύο φορές το χρόνο: στις 23 Απριλίου και στις 26 Οκτωβρίου (του αγίου Δημητρίου). Στις συνελεύσεις αυτές μετείχαν όλοι οι

ενήλικες άνδρες της κοινότητας, αρκεί να ήταν αυτόχθονες, μόνιμοι κάτοικοι του τόπου και να είχαν καταβάλει τον κεφαλικό φόρο. Αργότερα όμως, τον 18ο και στις αρχές του 19ου αι. παρατηρούνται, ιδίως σε ορισμένα νησιά του Αιγαίου, αυθαίρετοι αποκλεισμοί από τις κοινοτικές διαδικασίες χωρικών και μικροεπαγγελματιών, κάτι που, κατά τους μελετητές του θεσμού, αποτελεί ένδειξη κοινωνικής διαφοροποίησης στο εσωτερικό αυτών των κοινοτήτων. Θεωρητικά εκλέξιμοι ήταν όλοι οι ενήλικες άνδρες, αλλά αρκετά παραδείγματα (από τη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα κ. α.) δείχνουν ότι οι κοινοτικοί άρχοντες προέρχονταν μόνο από την ανώτερη κοινωνική τάξη. [βλ. Πηγές, 21]

Ποιοι συγκροτούσαν τα κοινοτικά συμβούλια; Γνωρίζουμε καλύτερα τη συγκρότηση των κοινοτικών συμβουλίων σε πόλεις του ηπειρωτικού χώρου από τον 17ο αιώνα και μετά, γιατί για την περίοδο αυτή διαθέτουμε περισσότερες πηγές. Για παράδειγμα, στις **Σέρρες** εκλέγονταν «δώδεκα δίκαιοι καί καλοί καί ένάρετοι καί τόν Θεόν φοβούμενοι άνθρωποι», ένας από κάθε ρουφέτι ή εσνάφι (συντεχνία). Η χριστιανική κοινότητα της **Θεσσαλονίκης** εδιοικείτο από είκοσι προεστούς και τον μητροπολίτη της περιοχής. Στα **Γιάννενα**, με την έντονη συντεχνιακή οργάνωση, το κοινοτικό συμβούλιο συγκροτούταν κυρίως από εκπροσώπους των συντεχνιών, από άτομα δηλαδή με οικονομική ισχύ, που αναδείχθηκαν κοινωνικά στη θέση των παλαιών βυζαντινών αρχοντικών οικογενειών της πόλης. Στο **Μέτσοβο** εκλέγονταν επτά κοινοτικοί άρχοντες μεταξύ των ισχυρών τσελιγκάδων και μεγαλοεμπόρων αυτής της οικονομικά ανθηρής και με αρκετά προνόμια ορεινής κωμόπολης, στα **Χασικοχώρια** της βορειοδυτικής Θεσσαλίας οι προεστοί εκλέγονταν άτομα από τους πλουσιότερους κατοίκους (τσελιγκάδες κ. ά.), Π. χ., στη **Χίο** εκλέγονταν αρχικά τρεις και αργότερα έξι, στην **Ύδρα** αρχικά τέσσερις και αργότερα δώδεκα. Πρόκειται για άτομα που η σύγχρονη ιστοριογραφία τα χαρακτηρίζει με τον όρο *τοπικές ελίτ*. Ο αριθμός των εκπροσώπων της τοπικής αυτοδιοίκησης εξαρτιόταν από πολλούς παράγοντες: από το μέγεθος μιας κοινότητας, από τις διοικητικές και τις φορολογικές ανάγκες της οθωμανικής διοίκησης, από τοπικές ιδιαιτερότητες, από την πρηνέστερη παράδοση κοινοτικής οργάνωσης- όπου αυτή υπήρχε- κλπ. Όπως προκύπτει από άμεσες ή έμμεσες, μαρτυρίες, οι εκλεγόμενοι στα κοινοτικά συμβούλια, ιδίως των πόλεων, ήταν άτομα με οικονομική ισχύ και κοινωνικό κύρος. Στην κοινοτική λοιπόν εκπροσώπηση μιας πόλης ή ενός χωριού αντανακλάται ο τρόπος συγκρότησης της κάθε μικροκοινωνίας, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση την οργάνωση των χωριών του **Σουλίου** σε γένη (τις γνωστές *φάρες*, π. χ. Μποτσαραίοι και Τζαβελαίοι).

Οι εκλεγμένοι κοινοτικοί εκπρόσωποι αποκαλούνταν με **διάφορα ονόματα**: στην ηπειρωτική Ελλάδα *προεστοί*, *επίτροποι*, *δημογέροντες*, *πρωτόγεροι*, *άρχοντες*, *σύνδικοι* (από το βενετικό *sindici*), *κοτζαμπάσηδες* (από το τουρκικό *kocabaşı* = ο επικεφαλής) και σε ορισμένα νησιωτικά *επιτηρητές*, *προβλεπτές*. ή *δεπουτάτοι* (ιταλικό *deputato* = αντιπρόσωπος) στη Χίο. Αυτές οι ονομασίες στα νησιά δείχνουν την παλαιότητα ύπαρξης του θεσμού σ' αυτά από τα χρόνια της δυτικής κυριαρχίας.

Το έργο των κοινοτικών αρχόντων ήταν πολύπλευρο. Οι βασικές τους υποχρεώσεις ήταν: η διαχείριση των οικονομικών της κοινότητας, η συντήρηση των ναών, το χτίσιμο ή η συντήρηση των σχολείων, γεφυριών κλπ., η κατασκευή ή η

συντήρηση δρόμων, η πληρωμή ζημιών που συνέβαιναν στην περιοχή τους, ο αγορανομικός έλεγχος (μόνο στα νησιά γιατί αλλού αυτό ήταν καθήκον του καδή) κλπ. Οι περισσότερες αρμοδιότητες εκχωρήθηκαν σταδιακά (κυρίως τον 18ο αι.). Ο κύριος όμως ρόλος των κοινοτικών αρχόντων συνίστατο στις οικονομικές λειτουργίες που ασκούσαν. Σύμφωνα με το οθωμανικό φορολογικό σύστημα, η χρηματική φορολογία επιβαλλόταν από τη διοίκηση συνολικά και οι κοινότητες παρενέβαιναν στη διανεμητική διαδικασία κατανέμοντας το σύνολο των φόρων στα φορολογούμενα μέλη τους ανάλογα με την οικονομική τους δύναμη. Στην περίπτωση αδυναμίας κάποιων να πληρώσουν τους φόρους η κοινότητα λειτουργούσε αλληλέγγυα ώστε να αποτρέψει την οικονομική καταστροφή της, τη φυγή μελών της (φαινόμενο διόλου σπάνιο) ή τον εξισλαμισμό μέλους της, καταβάλλοντας η ίδια τους φόρους του. Αυτή όμως η προβλεπόμενη στην ελληνική ιστοριογραφία και, συχνά, μυθοποιημένη κοινοτική αλληλεγγυότητα αποδείχθηκε, ενίοτε, αρκετά εύθραυστη.

Θεωρητικά η προσφορά υπηρεσιών στην κοινότητα ήταν άμισθη, αλλά οι προεστοί είχαν διάφορα «έξτρα» εισοδήματα, στις νησιωτικές ιδιαίτερα κοινότητες: ποσοστά από τα επιβαλλόμενα για ζημιές πρόστιμα, από τελωνειακούς δασμούς, από αμοιβές για εκδίκηση υποθέσεων, από ενοικίαση λειβαδιών κλπ. Εκείνο όμως που πάνω απ' όλα καθιστούσε τη θέση τους επίζηλη ήταν η ανάθεση σ' αυτούς από την οθωμανική διοίκηση της είσπραξης των φόρων, οι φορολογικές ελαφρύνσεις που απολάμβαναν, η απαλλαγή από διάφορες αγγαρείες κλπ. Η θέση τους όμως ήταν επισφαλής, εφόσον ήταν υπεύθυνοι και υπόλογοι έναντι της οθωμανικής εξουσίας για οτιδήποτε συνέβαινε στα όρια της κοινότητάς τους.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι οι «αυτοδιοικούμενες» κοινότητες της Τουρκοκρατίας έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για τη συσπείρωση του ελληνικού λαού στα δύσκολα αυτά χρόνια, για τον μετριασμό των δεινών του και για τη συντήρηση του Γένους. Με άλλα λόγια, λειτούργησαν ως ένα ενδιάμεσο όργανο ανάμεσα στην απαιτητική και λιγότερο ή περισσότρο καταπιεστική οθωμανική εξουσία και στο λαό, ανάμεσα στην κυρίαρχη ή κατακτητική και στην κυριαρχούμενη ή κατακτημένη ελληνική κοινωνία, απαλύνοντας το βάρος της σκλαβιάς.

Γ. Προνόμια των κοινοτήτων της Πίνδου και των νησιών του Αιγαίου

Στην εξαιρετική μελέτη του για τις ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας ο πολιτικός επίσημονας Γιώργος Κοντογιώργης παρατηρεί ότι το καθεστώς των προνομίων εντασσόταν στην πολιτική στρατηγική του κατακτητή, με στόχο την παγίωση της κυριαρχίας του σουλτάνου στα νέα εδάφη, μέσα στο πλαίσιο της ισλαμικής πολιτικής ιδεολογίας που καθόριζε τις αρχές οργάνωσης των *λαών της Βίβλου*. Το προνομιακό αυτό καθεστώς απάλλασσε μια κοινότητα ή μία περιοχή από την συνήθως καταπιεστική εξουσία των τοπικών οργάνων της οθωμανικής εξουσίας και τις συνέδεε απευθείας με την Υψηλή Πύλη (όπως, συνέβαινε, για παράδειγμα, στην περίπτωση του Μετσόβου), με ισχυρούς Οθωμανούς αξιωματούχους (όπως στην περίπτωση των Δωδεκανήσων), με την *βαλιδέ σουλτάνα* (βασιλομήτορα) ή με ιερά μουσουλμανικά τεμένη (όπως στην περίπτωση της Δημητσάνας), εξασφαλίζοντάς τους την υψηλή προστασία και φορολογικές ελεφρύσεις.

Τα **προνόμια** που παραχωρήθηκαν την εξεταζόμενη περίοδο σε τρεις ομάδες ορεινών **οικισμών της Πίνδου και των παραφυάδων της** (Άγραφα, Ζαγοροχώρια και Μαλακάσι) κατανοούνται καλύτερα αν λάβουμε υπόψη μας το ότι οι βλαχόφωνοι κάτοικοι αυτών των περιοχών υποτάχθηκαν χωρίς αντίσταση στον Μουράτ Β' (το 1430), αφού προηγουμένως εξασφάλισαν διάφορα προνόμια (κυρίως διοικητικά), τα οποία ανανεώνονταν κατά καιρούς (π.χ. με τη συνθήκη του Ταμασίου, το 1525), που υπογράφηκε από τον *μπεηλέρμπεη* της Ρούμελης, ύστερα από μία αποτυχημένη εκστρατεία του για να υποτάξει τα χωριά της Πίνδου. Μ' αυτήν αναγνωριζόταν η αυτονομία των χωριών των Αγράφων, απαγορευόταν η εγκατάσταση σ' αυτά Τούρκων, ενώ κάθε χωριό υποχρεωνόταν να καταβάλλει 50.000 γρόσια το χρόνο.

Όσον αφορά **τα χωριά της περιοχής Ζαγορίου (Ζαγοροχώρια)**, γνωρίζουμε ότι το κεντρικό τμήμα τους υποτάχθηκε στα στρατεύματα του σουλτάνου Μουράτ Β' το 1430 (ταυτόχρονα με τα Γιάννενα), ενώ το ανατολικό Ζαγόρι με τα βόρεια βλαχοχώρια του Μαλακασίου υποτάχθηκαν το 1478. Όλα τα Ζαγοροχώρια υπαγόταν στην *βαλιδέ σουλτάνα* και γι' αυτό οι κάτοικοί τους πλήρωναν μόνο τρεις φόρους: τον προσωπικό (*τζιζιέ*), το *προβατιάτικο* και το *χαράτσι*. Κατά τα μέσα του 17ου αι. ορισμένα χωριά παραχωρήθηκαν σε Οθωμανούς *σπαχήδες* και έτσι έχασαν την αυτοδιοίκησή τους. Ύστερα όμως από προσπάθειες των αρχόντων του Ζαγορίου, 47 χωριά του ανατολικού και του δυτικού τμήματος επανήλθαν στο προηγούμενο καθεστώς και αποτέλεσαν μία αυτοδιοικούμενη ομοσπονδία, η οποία διατηρήθηκε ως το 1868. Ο πρόεδρός της εκλεγόταν κάθε χρόνο ή εξαμηνία στα Γιάννενα από τους προεστούς κάθε χωριού. Το προνομιακό καθεστώς εξασφάλιζε σ' αυτά τα χωριά **α.** απαγόρευση εισόδου Τούρκων στην περιοχή τους, **β.** εκδίκηση των υποθέσεών τους όχι από οθωμανικά, αλλά από κοινοτικά δικαστήρια και **γ.** ελεύθερη λατρεία και δικαίωμα της κωδωνοκρουσίας.

Η **περιοχή Μαλακασίου**, που περιλαμβάνει την κωμόπολη Μέτσοβο και τα γύρω χωριά Καλαρρύτες, Συράκο κ. ά., είχε το ίδιο με τα Ζαγοροχώρια προνομιακό καθεστώς. Στο Μέτσοβο και στα γύρω χωριά (Μηλιά, το Ανήλιο, το Μαλακάσι κ. ά.) πρώτος παραχώρησε προνόμια ο Μουράτ Β', γιατί διευκόλυναν την πορεία των στρατευμάτων του Σινάν πασά προς τα Γιάννενα (το 1430), αλλά και λόγω του σημαντικού ρόλου που έπαιζαν στη διέλευση στρατιωτών, εμπόρων ή ταξιδιωτών στον δύσκολο οδικό άξονα που συνέδεε τη Θεσσαλία με την Ήπειρο. Τα προνόμια αυτά ανανεώθηκαν το 1659 με ειδικό φερμάνι του σουλτάνου Μεχμέτ Δ', χάρη στην εύνοια ενός βεζίρη προς τον Μετσοβίτη μεγαλοτσέλιγκα Κύργιο ή Κυριάκο Φλόκα, ο οποίος εφοδίαζε την υψηλή Πύλη με αμνοερίφια. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, από τότε το Μέτσοβο εδιοικείτο από επταμελές συμβούλιο, αποτελούμενο από μεγαλοτσέλιγκες και εμπόρους, κάθε μέλος του οποίου (οι *άρχοντες* του τόπου) είχε ξεχωριστές αρμοδιότητες (είσπραξη των φόρων, φροντίδα για τα σχολεία, φύλαξη της περοχής, εκχιονισμό του δύσκολου, αλλά πολύ σημαντικού οδικού άξονα Τρικάλων – Μετσόβου - Ιωαννίνων κλπ). Τα προνόμια ανανεώθηκαν και από άλλους σουλτάνους.

Για την αυτοδιοίκηση των **νησιών του Αιγαίου** μας δίνουν διαφωτιστικά στοιχεία οι σωζόμενοι *σουλτανικοί ορισμοί* (*αχτιναμέδες* = προνομιακοί ορισμοί). Τα κείμενα των αυτών των *αχτιναμέδων* δεν αποτελούν νομική διάταξη ενιαίας και

ομοιόμορφης «αυτοδιοίκησης» των αιγαιοπελαγήτικων νησιών. Όπως σημειώνει σε ειδική μελέτη της η ιστορικός Ελένη Κούκου, το σύστημα αυτοδιοίκησης των αιγαιοπελαγίτικων νησιών του διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε με βάση τα παλαιότερα τοπικά θέσμια (νομικές συνήθειες) του κάθε νησιού, όπως είχαν διαμορφωθεί την προηγούμενη περίοδο της Φραγκοκρατίας. Τα νησιά του Αιγαίου δεν κατακτήθηκαν ταυτόχρονα: άλλα (Λήμνος, Λέσβος, κλπ.) κατακτήθηκαν τον 15ο αι., άλλα (τα Δωδεκάνησα) το 1522, άλλα (οι Κυκλάδες) το 1537-38 -με εξαίρεση την Τήνο που κατακτήθηκε το 1715-, η Χίος το 1566, ενώ η Κρήτη υποτάχθηκε μόλις το 1669. Τα προνόμια που παραχωρήθηκαν σ' αυτά τα νησιά (απαγόρευση παιδομαζώματος, δικαίωμα ενδοκοινοτικής εκδίκασης διαφορών μεταξύ χριστιανών, άδεια επισκευής ναών κλπ.) ενισχύουν την άποψη ότι την περίοδο της Λατινοκρατίας/Φραγκοκρατίας υπήρχε στα νησιά του Αιγαίου μία οργανωμένη κοινοτική ζωή.

Γνωστοί είναι οι *αχτιναμέδες* της **Χίου**, που αποτέλεσαν το πρότυπο για την έκδοση από τα τέλη περίπου του 16ου έως τα μέσα του 17ου αι. άλλων *αχτιναμέδων* για τα νησιά των Κυκλάδων. Οι κάτοικοι της Χίου, ένα μόλις χρόνο μετά την κατάληψή της από τους Τούρκους και την εκδίωξη των Γενουατών (1566) πέτυχαν να εκδοθεί ειδικός *αχτιναμές* που παραχωρούσε φορολογικά, εμπορικά, δικαστικά κ. ά. προνόμια στο πλούσιο νησί τους. Βασικός λόγος παραχώρησης προνομίων στη Χίο ήταν η παραγωγή της μαστίχας, που προοριζόταν κυρίως για το σουλτανικό χαρέμι.

Όσον αφορά στις **Κυκλάδες**, ορόσημο αποτελεί η έκδοση ενός *αχτιναμέ το 1580* από τον σουλτάνο Μουράτ Γ', ύστερα από αποστολή στην Κωνσταντινούπολη έξι εκπροσώπων των σπουδαιότερων νησιών, με μοναδικό σκοπό να ζητήσουν τη βελτίωση του διοικητικού και οικονομικού καθεστώτος των νησιών τους. Ο *αχτιναμές* αυτός παραχωρούσε στα κυκλαδίτικα νησιά διάφορα **προνόμια**: **α. δ ι ο ι κ η τ ι κ ά** (διοικητής των Κυκλάδων -στις οποίες δεν κατοίκησαν ποτέ Τούρκοι, με εξαίρεση λίγες οικογένειες στη Νάξο- ήταν ένας σαντζάκμπεης, με περιορισμένες όμως διοικητικές και φορολογικές αρμοδιότητες, χωρίς ανάμειξη στη διοίκηση των νησιών, **β. ο ι κ ο ν ο μ ι κ ά** (οι κάτοικοι των νησιών πλήρωναν μόνο κεφαλικό φόρο, απαλλάσσονταν από έκτακτους φόρους και από αγγαρείες, κατοχυρωνόταν η ατομική ιδιοκτησία τους, απαλλάσσονταν από τελωνειακούς δασμούς σε ορισμένα προϊόντα κ. ά.), **γ. κ ο ι ν ω ν ι κ ά - α σ τ ι κ ά** (απαλλαγή από την υποχρέωση της ακτοφρουράς (*βίγλας*) για την πρόληψη πειρατικών επιδρομών, δικαίωμα ελεύθερης κληρονομής της περιουσίας τους κ. ά.), **δ. δ ι κ α σ τ ι κ ά** (εκδίκαση διαφορών που αφορούσαν χριστιανούς κατά το εθιμικό τους δίκαιο, χωρίς την παρέμβαση του καδή, απαγόρευση αυθαίρετης σύλληψης κ. ά.) και **ε. θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ά** προνόμια (ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των χριστιανών και ελεύθερη επισκευή εκκλησιών, απαγόρευση βίαιων εξισλαμισμών, ιδίως γυναικών· [*Σε περίπτωση γάμου με μουσουλμάνο, η Ελληνίδα μπορούσε να αποφασίσει ελεύθερα αν θα παρέμενε χριστιανή ή αν θα αλλαξοπιστούσε].

Τα προνόμια αυτά ανανεώθηκαν για τη Νάξο με νέο *αχτιναμέ*, το 1628/29, ο οποίος άσκησε επίδραση και στα άλλα νησιά. [βλ. *Πηγές*, 23] Ας σημειωθεί ότι ειδικό άρθρο αυτού του προνομιακού ορισμού απαγόρευε τη διενέργεια παιδομαζώματος στις Κυκλάδες. Ακολούθησαν αργότερα και άλλοι *αχτιναμέδες* οι οποίοι επικύρωσαν

και διεύρυναν τα παλαιότερα προνόμια. Σπουδαιότερος από αυτούς είναι ο *αχτιναμές* που εκδόθηκε το 1646, ο οποίος παραχωρούσε ακόμη μεγαλύτερα, και ευεργετικά για την ανάπτυξη αυτών των νησιών, προνόμια.

Τέλος, στα Δωδεκάνησα παραχωρήθηκαν προνόμια όταν δήλωσαν υποταγή στον σουλτάνο Σουλεϊμάν Α' (1521-1522). Οι φόροι που υποχρεώνονταν να πληρώσουν οι κάτοικοι αυτών των νησιών προορίζονταν για *τζαμιά, ιμαρέτια* (οθωμανικά φιλανθρωπικά ιδρύματα), *βακούφια* (μουσουλμανικά θρησκευτικά ιδρύματα) και *μεντρεσέδες* (τουρκικά ιεροδιδασκαλεία), κυρίως της Ρόδου. Σίγουρα, τα προνόμια αυτά ήταν σημαντικός παράγοντας ευημερίας αυτών των νησιών, τουλάχιστον τον πρώτο αιώνα μετά την κατάκτησή τους. [Πηγές, 22]

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Ασδραχάς Σπ., «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 5 (1986), σ. 229-258.
- Βακαλόπουλος Απ., «Κοινότητες», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, 2η έκδ., Θεσσαλονίκη 1976, σ. 325-364
- Ζαχαρόπουλος Ν., «Κοινότητα και Εκκλησία. Η δυναμική παρουσία της κοινότητας στον εκκλησιαστικό χώρο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας», *Αναφορά εις μνήμην μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου*, τ. 2, Γενεύη 1989, σ. 199-214.
- Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1991.
- Κοντογιώργης Γ., *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982.
- Κούκου Ελένη, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την τουρκοκρατία*, Αθήνα 1980
- Λιάτα Ευτυχία, «Κοινότητες: ένας θεσμός με πολλές όψεις», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 309-324.
- Λιάτα Ευτυχία, «Οι ελληνικές κοινότητες (17ος-19ος αι.): Από την ιστορία των θεσμών στην ιστορία των τοπικών κοινωνιών και οικονομιών», Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, τ. Β', Αθήνα 2004, σ. 533-550.
- Μοσχοβάκης Ν., *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον επί τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1882.
- Πανταζόπουλος Ν., «Ο Ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση», *Όψεις Νεοελληνικού βίου*, Θεσσαλονίκη 1985, *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών*, Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Πανταζόπουλο, τ.19/τεύχ. Δ' (1986), σ. 579-614
- Σιάτρας Δ., *Ο κοινοτικός πολιτισμός της τουρκοκρατούμενης νησιωτικής Ελλάδας*, Αθήνα 2007.
- Zakynthinos D., «La commune grecque. Les conditions historiques d'une décentralisation administrative», *L'Hellénisme contemporain* 2 (1948), σ. 295-310, 414-428.

Μάθημα 7ο

ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Α. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και τα προνόμιά του. – Εκκλησία και τουρκική εξουσία

Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ο ισχυρότερος μετά τον αυτοκράτορα θεσμός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και κορυφαίο εκκλησιαστικό - πνευματικό κέντρο της ορθόδοξης Ανατολής, είναι στενά συνδεδεμένο με τις τύχες και την ιστορική πορεία του Βυζαντίου, αλλά και άλλων χριστιανικών κρατών της Ανατολικής Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής. Εξίσου σημαντικός ή, μάλλον, σπουδαιότερος είναι ο ρόλος που έπαιξε το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, μολοντί μετά την Άλωση έχασε την ηθική και υλική συμπαράσταση της πολιτείας και, επιπλέον, έπρεπε να επιβιώσει και να επιτελέσει το έργο του μέσα σε δυσμενείς συνθήκες, κάτω από το φιλύποπτο βλέμμα του αλλόθρησκου κατακτητή. Η ανάγκη συμβίωσης του Οικουμενικού πατριάρχη, πνευματικού αρχηγού των Ορθοδόξων, με τον μουσουλμάνο μονάρχη υπαγόρευε την προσαρμογή σε μία νέα πολύ δύσκολη κατάσταση με τα δικά της προβλήματα. Κατά την αντιμετώπισή τους το Οικουμ. Πατριαρχείο κλονίστηκε σοβαρά, τουλάχιστον τον πρώτο αιώνα μετά την Άλωση.

Από την άλλη όμως πλευρά, η πολιτική ενότητα που επέβαλε η τουρκική κατάκτηση και ιδίως η αναγνώριση του Οικουμενικού πατριάρχη από το οθωμανικό κράτος ως μοναδικού πνευματικού ηγέτη των ορθόδοξων χριστιανών αντιστάθμισε, ως ένα βαθμό, τις όποιες υλικές και ηθικές απώλειες και επέτρεψε στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως να αναδειχθεί ως το κύριο πνευματικό και διοικητικό (εκκλησιαστικά) κέντρο των υπόδουλων λαών της ορθόδοξης Ανατολής. Κατά τους πρώτους ιδίως και πιο δύσκολους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν ο πνευματικός χειραγωγός και το μόνο νομικά συντεταγμένο σώμα του ορθόδοξου κόσμου. Γι' αυτό, η ιστορία του Οικ. Πατριαρχείου αυτής της περιόδου αποτελεί εξαιρετικής σπουδαιότητας τμήμα της ελληνικής ιστορίας και της ιστορίας των βαλκανικών λαών, που βρίσκονταν υπό την πνευματική του καθοδήγηση και επιρροή.

Η ηγετική θέση του Πατριαρχείου και το εκκλησιαστικό γενικά καθεστώς που επικράτησε σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας θεμελιώθηκε σχεδόν αμέσως μετά την Άλωση όταν ο σουλτάνος Μωάμεθ Β' ο Πορθητής αποφάσισε να ανασυστήσει το Πατριαρχείο που χήρευε από το 1450 (μετά τη φυγή στη Ρώμη του ενωτικού πατριάρχη Γρηγορίου Γ'), να παραχωρήσει σ' αυτό ορισμένα προνόμια και να επιλέξει ως πατριάρχη τον ανθεωτικό Γεννάδιο Σχολάριο. Είναι φανερό ότι επρόκειτο για μία διπλωματική απόφαση που αποσκοπούσε σε πολιτικά οφέλη. Οι χρονογράφοι της εποχής συνδέουν την απόφαση του Μωάμεθ Β' να ανασυστήσει το Πατριαρχείο με τα σχέδιά του για ανασυνοικισμό της Κων/πολης από ορθόδοξους χριστιανούς. Γιατί όμως να θέλει ο Πορθητής χριστιανούς κατοίκους σε μια πόλη που την προόριζε για νέα πρωτεύουσα του κράτους του; Εκτός από τους οικονομικούς λόγους, τα γενικότερα πολιτικά του σχέδια Πορθητή -ένα μόνο μέρος των οποίων αποτελούσε η ανασύσταση του Οικ. Πατριαρχείου και ο ανασυνοικισμός της Πόλης-

ήταν να μπορέσει να παίζει το ρόλο του αυτοκράτορα, να εμφανιστεί δηλαδή στα μάρια των χριστιανών υπηκόων του ως διάδοχος των Βυζαντινών βασιλέων, χωρίς όμως να αλλάξει το θρήσκευμά του. Έκανε, λοιπόν, μία πολιτική και θρησκευτική ταυτόχρονα κίνηση για να γίνει αρεστός στους χριστιανούς υπηκόους του, δίνοντας στον πατριάρχη την πατριαρχική ράβδο που προέβλεπε το παλαιό βυζαντινό τυπικό, ώστε η Εκκλησία, έχοντας ως σύστημα δικαίου το βυζαντινό, να ταυτίζει τον αλλόθρησκο μονάρχη με τον χριστιανό αυτοκράτορα.

Σήμερα, μετά την έκδοση των λόγων του ανθενωτικού λόγιου αυτής της περιόδου Θεόδωρου Αγαλλιανού, γνωρίζουμε ότι εκείνοι που εισηγήθηκαν στον σουλτάνο την ανασύσταση του Πατριαρχείου ήταν Έλληνες «άρχοντες», σύμβουλοί του, οι οποίοι προκειμένου να εξυπηρετήσουν και τις δικές τους πολιτικές-κοινωνικές φιλοδοξίες τού υπέδειξαν τον αιχμάλωτο τότε στην Αδριανούπολη Γεννάδιο ως τον καταλληλότερο ιεράρχη για τον πατριαρχικό θρόνο. Αυτή η ανάμιξη ισχυρών λαϊκών στα ζητήματα του Πατριαρχείου θα ενταθεί και θα διευρυνθεί τους επόμενους αιώνες με κέντρο το Φανάρι, μεταγενέστερη έδρα του Πατριαρχείου. Κατά τον ιστορικό της Αλωσης Κριτόβουλο, βιογράφο του Μωάμεθ Β', ο σουλτάνος γνώριζε τον Γεννάδιο και θαύμαζε τη σοφία και την αρετή του. Το νέο και ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο στην όλη διαδικασία ήταν ότι μαζί με την επικύρωση της εκλογής ο σουλτάνος παραχώρησε στον Πατριάρχη και διάφορα προνόμια που αποτέλεσαν από τότε τη νομική βάση της ύπαρξης του Πατριαρχείου και το νομικό πλαίσιο της δικαιοδοσίας, αλλά και των ευθυνών του απέναντι στην Υψηλή Πύλη. [βλ. *Πηγές*, 24]

Το ακριβές **περιεχόμενο** αυτών των **προνομίων** είναι δύσκολο να καθορισθεί σήμερα. Μπορούμε όμως, συνδυάζοντας τις πενιχρές ειδήσεις των πηγών με εκείνες που αναφέρονται στην τακτική που ακολούθησε η Υψηλή Πύλη σε ανάλογες περιπτώσεις, να συμπεράνουμε ότι αυτά δόθηκαν γραπτά στον Γεννάδιο με μορφή σουλτανικού επικυρωτικού εγγράφου («βερατιού»/ τ. *berat*). Οι Οθωμανοί σουλτάνοι δεν ήταν οι πρώτοι που χορήγησαν βεράτια για την άσκηση των αρμοδιοτήτων μη μουσουλμανικών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας. Στο σημείο αυτό ακολούθησαν την παράδοση που είχε εγκαινιασθεί νωρίτερα από τους μουσουλμάνους ηγέτες στην Εγγύς και Μέση Ανατολή (εμίρηδες κ. ά.). Τα **βεράτια** των Οθωμανών σουλτάνων που αφορούσαν σε θρησκευτικούς λειτουργούς μη μουσουλμανικών κοινοτήτων ήταν δ ύ ο κ α τ η γ ο ρ ι ώ ν: **α.** βεράτια που χορηγούσε η οθωμανική διοίκηση σε έναν ανώτατο κληρικό ώστε να νομιμοποιείται έναντι του κράτους στην άσκηση των αρμοδιοτήτων του, και **β.** βεράτια που συνόδευαν παράσημα με τα οποία τιμούσε ο σουλτάνος κάποιους ιεράρχες (χορηγούνταν από το δεύτερο μισό του 19ου αι. και στις αρχές του 20ού). (Βεράτια δεν χορηγούνταν και σε πολιτικούς αξιωματούχους). Το πρώτο γνωστό βεράτι χορηγήθηκε από τον σουλτάνο Βαγιαζήτ Β' στον πατριάρχη Συμεών Α' το 1483 [*Πηγές*, 24α] και το επόμενο από τον Σουλεϊμάν Α' στον πατριάρχη Ιερεμία Α' το 1525. Συνολικά γνωρίζουμε 80 βεράτια που χορηγήθηκαν από το 1483 ως το 1912 σε πατριάρχες και μητροπολίτες, οι οποίοι στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν Έλληνες [βλ. αναλυτικά Κονόρτας, σ. 57-112].

Σύμφωνα με τα πρώτα βεράτια, ο Οικουμενικός **πατριάρχης είχε τα εξής ειδικά προνόμια**: Ήταν «αναίτιος, αφορολόγητος και αδιάσειστος», διόριζε,

έπαυε και τιμωρούσε κληρικούς, ασκούσε πνευματική και διοικητική εποπτεία σε όλα τα εκκλησιαστικά ιδρύματα και εκδίκασε αστικές υποθέσεις των ορθοδόξων (σχετικές με γάμους, διαζύγια και κληρονομίες). Αργότερα προστέθηκαν σ' αυτά τα προνόμια διατάξεις για τη δυνατότητα επιβολής εκ μέρους του ειδικής φορολογίας στους κληρικούς και στους πιστούς, με την υποχρέωση να καταβάλλει τακτικά ή έκτακτα τέλη στην Πύλη. Έτσι παραβιάστηκε η αρχή του αφορολόγητου του πατριάρχη και της Εκκλησίας. Αλλά και άλλα προνόμια του παραβιάστηκαν αρκετές φορές. Πολύ πιο σημαντικά ήταν τα **γενικά προνόμια**, που αναφέρονταν στη νομική θέση των ορθοδόξων ραγιαδών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σύμφωνα με την αρχή προστασίας των «*λαών της Βίβλου*». Αν δεν πρόβαλλαν αντίσταση και πλήρωναν τους καθορισμένους φόρους, μπορούσαν να ζήσουν στο οθωμανικό κράτος με θρησκευτική ελευθερία -ή τουλάχιστον ανοχή- και με κάποια αυτοδιοίκηση.

Η αναγνώριση του πατριάρχη ως θρησκευτικού ηγέτη των Ορθοδόξων στηριζόταν στη θεοκρατική αντίληψη των μουσουλμάνων, σύμφωνα με την οποία οι θρησκευτικοί ηγέτες ενός λαού ήταν ταυτόχρονα και οι φυσικοί του άρχοντες. Έτσι εξηγείται γιατί οι Οθωμανοί αναγνώρισαν τον Γεννάδιο και τους επόμενους οικουμενικούς πατριάρχες ως *Μιλλέτ μπασί* (*Millet başi*), τίτλος που σημαίνει «**αρχηγός θρησκευτικής κοινότητας**» και όχι ως «εθνάρχης», όρος του 19ου αι. [*Στη σημερινή τουρκική γλώσσα ο όρος *millet* σημαίνει *έθνος*, αλλά στο οθωμανικό λεξιλόγιο του 18ου αιώνα δηλώνει την αναγνωρισμένη από το κράτος θρησκευτική κοινότητα]. Το «έθνος» αυτό, η θρησκευτική κοινότητα, δεν ήταν αποκλειστικά ούτε το ελληνικό, ούτε κανένα άλλο, αλλά **το «έθνος» των ορθοδόξων χριστιανών**. Η υπερεθνική αυτή αντίληψη για το ποίμνιο της Εκκλησίας ήταν άλλωστε σύμφωνη με τον οικουμενικό χαρακτήρα του Πατριαρχείου Κων/πόλεως και της Ορθοδοξίας γενικότερα, που επικρατούσε κατά τα βυζαντινά χρόνια. [*Από το 1766 που καταργήθηκε το σερβικό Πατριαρχείο Ιπεκίου και Αχρίδος το Πατρ. Κων/πόλεως θα αποκτήσει απόλυτη εκκλησιαστική δικαιοδοσία στα Βαλκάνια].

Η στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας απέναντι στον Οθωμανό κατακτητή είναι ένα πολυσυζητημένο και ιδεολογικά φορτισμένο ζήτημα για το οποίο έχουν εκφραστεί διαμετρικά αντίθετες απόψεις. Το ζήτημα της συνύπαρξης της Εκκλησίας με το κυρίαρχο μουσουλμανικό κράτος είχε τεθεί ήδη από τα μέσα του 7ου αι. όταν τμήματα της χριστιανικής Εγγύς Ανατολής (Αίγυπτος, Συρία, Παλαιστίνη) είχαν υπαχθεί στην εξουσία των μουσουλμάνων χαλίφηδων. Όπως είδαμε σε άλλο μάθημα, η οθωμανική εξουσία ρύθμισε τις σχέσεις της με τους Χριστιανούς υπηκόους της με βάση τις διατάξεις του Ιερού Νόμου και οι Χριστιανοί τις σχέσεις τους με τη μουσουλμανική εξουσία με βάση την ευαγγελική ρήση «*ἀπόδοτε τὰ τοῦ καίσαρος τῷ καίσαρι*» και την προτροπή του απόστολου Παύλου για υποταγή στην εξουσία, όπως και παλαιότερα στη ρωμαϊκή. Στην πράξη όμως, ούτε η θεωρητική ανοχή των μουσουλμάνων έναντι των χριστιανών ούτε η παθητική στάση της Εκκλησίας -που από τα τέλη περίπου του 16ου αι. είχε να αντιμετωπίσει και την προπαγάνδα των Καθολικών μισιονάριων- εξασφάλιζαν την επιβίωση των χριστιανικών πληθυσμών.

Θα μπορούσαμε ίσως να χαρακτηρίσουμε τη στάση της *Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας*, δηλαδή του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπου διαδραμάτιζαν σημαντικό

ρόλο οι διάφοροι οφικιάλιοι και οι εκπρόσωποι των επαγγελματικών συντεχνιών της Πόλης, ως παθητική. Λίγες εξάλλου είναι και οι αντιμωαμεθανικές πραγματείες μετά την Άλωση. Ο θρίαμβος της «μωαμεθανικής άσέβειας» βιώθηκε από την Εκκλησία ως μια μορφή «παιδείας» από το Θεό, με σκοπό τη συνέτισή και την επάνοδο στον ορθό δρόμο, ωσότου φθάσει η ημέρα της απελευθέρωσης. Από τα μέσα του 14ου αι., όταν οι Τούρκοι είχαν φθάσει σχεδόν μπρος στις πύλες της Κων/πολης, όλοι ζητούσαν να εξιχνιάσουν τα αίτια της επερχόμενης καταστροφής. Οι λόγιοι, εκπρόσωποι του υστεροβυζαντινού ανθρωπισμού (όπως ο μεγάλος φιλόσοφος Γεμιστός Πλήθων), ερμήνευαν την «*παρακμήν τοῦ γένους*» με ορθολογικά πολιτικο-κοινωνικά κριτήρια. Αντίθετα οι θεολόγοι τα ερμήνευαν με καθαρά θεολογικά κριτήρια (αμαρτία= τιμωρία), ερμηνεία που υπαγόρευσε στην Εκκλησία μία στάση υποταγής και νομιμοφροσύνης απέναντι στην οθωμανική εξουσία, αφού αυτή έδινε εγγυήσεις για το απαραβίαστό της και για ελεύθερη άσκηση της λατρείας, κάτι στο οποίο η Εκκλησία απέδιδε, όπως είναι ευνόητο, μεγάλη σημασία.

Η διοικούσα Ορθόδοξη Εκκλησία προσφέροντας αυτές τις υπηρεσίες στην κοσμική εξουσία υπηρετούσε συγχρόνως την αυτόνομη εγκόσμια πορεία της, καθώς ήθελε με κάθε τρόπο να αποφύγει τον εναγκαλισμό -που τον θεωρούσε θανάσιμο- με την Καθολική Εκκλησία. Μάλιστα σε διάφορα θεολογικά έργα αυτής της περιόδου αντιπαραβάλεται η θρησκευτική ανοχή των Οθωμανών με τη μισαλοδοξία των Λατίνων, που ασκούσαν προπαγάνδα στον ελληνικό χώρο. Οι περισσότεροι από τους ονομαστούς θεολόγους αυτής της εποχής θεωρούσαν τον καθολικισμό πιο επικίνδυνο από το ισλάμ. Βέβαια, λίγοι σχετικά ορθόδοξοι προσχώρησαν στον καθολικισμό (κυρίως στις Κυκλάδες), χωρίς όμως να αποκοπούν από τον Ελληνισμό, σε αντίθεση με αυτούς εξισλαμίστηκαν οι οποίοι, γρήγορα ή αργά, εκτουρκίστηκαν. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις αυτή η στάση υποταγής έφθανε στα όρια της δουλοφροσύνης, όπως στον γνωστό ιεροκήρυκα του 17ου αι. Μάξιμο τον Πελοποννήσιο που δήλωνε ανοιχτά ότι προτιμούσε τους Οθωμανούς από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες που ερωτοτροπούσαν, παλαιότερα, με τη Δύση (υποννοούσε κυρίως τους φιλοδυτικούς και φιλοενωτικούς αυτοκράτορες Μιχαήλ Η', Ανδρόνικο Β' κ. ά.). Η θέση όμως αυτή δεν εξέφραζε την επίσημη Εκκλησία η οποία δεν έπαψε ποτέ να μνημονεύει και να τιμά τους βυζαντινούς αυτοκράτορες ως *πιστούς όρθόδοξους βασιλείς*.

Όμως, αν και η πολιτική της νομιμοφροσύνης αποτελούσε κανόνα για το Οικ. Πατριαρχείο και γενικά για την Ορθόδοξη Εκκλησία, υπήρξαν και περιπτώσεις επισκόπων, ακόμη και πατριαρχών, οι οποίοι ευνόησαν αντιτουρκικές ενέργειες ή ηγήθηκαν επαναστάσεων (όπως οι επίσκοποι Αχρίδος Αθανάσιος και ο Τρίκης Διονύσιος) κυρίως την περίοδο 1565-1620 οπότε οι χριστιανικές δυνάμεις της Δύσης (Βενετία, Ισπανία, Γαλλία, πάπας) ανησύχησαν μετά την κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς (1571). Οι παράγοντες που διαφοροποίησαν τη στάση αυτών των ιεραρχών και άλλων τους πρώτους αιώνες της κατάκτησης -εκτός από την επαναστατική ιδιοσυγκρασία τους- ήταν κυρίως: οι ιδιαίτερες πολιτικές-στρατιωτικές περιστάσεις σε περιοχές που είχαν ιστορικούς δεσμούς με τη Βενετία ή επηρεάζονταν από την αντιτουρκική πολιτική της (Μάνη, Κρήτη, Κύπρο, Ήπειρο κ. ά) και οι επαφές τους με την ανήσυχη τότε για την επέκταση των Οθωμανών Δύση.

Β. Τα οικονομικά του Πατριαρχείου – Εκκλησιαστικά «δοσίσματα»

Το πρώτο προνόμιο που παραβιάστηκε από την οθωμανική εξουσία ήταν αυτό που αναφερόταν στην απαλλαγή του πατριάρχη από τη φορολογία. Γι' αυτό δεν ευθύνεται τόσο η Πύλη όσο ο Τραπεζούντιος ιερομόναχος Συμεών, ο οποίος πρόσφερε το 1466 στον Μωάμεθ Β' ως «δώρο» 1.100 χρυσά δουκάτα προκειμένου ν' ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο, πράγμα που το πέτυχε. Από τότε όμως καθιερώθηκε η καταβολή ενός «φιλοδωρήματος» (πεσκεσιού) από κάθε νεοεκλεγόμενο πατριάρχη. Το πεσκέσι πληρωνόταν δύο φορές αν άλλαζε ο οθωμανός μονάρχης. Με τον Συμεών συνδέεται και η καταβολή ετήσιου φόρου που είναι γνωστός ως «*β α σ ι λ ι κ ό ν δ ό σ ι μ ο ν*» ή «*χ α ρ ά τ ζ ι*». Ξεκίνησε από 2.000 φλουριά και σημείωσε, όπως και το πεσκέσι, αύξηση τον 16ο αι. Από τα τέλη του 16ου αι. καταβάλλονταν πεσκέσι και κατά την ανάρρηση νέου σουλτάνου στο θρόνο. Επίσης, καταβάλλονταν από την Εκκλησία μεγάλα ποσά για δωροδοκία Τούρκων αξιωματούχων, προκειμένου ν' αποσοβηθούν διάφοροι κίνδυνοι, για την τροφοδοσία των «προστατών» του Πατριαρχείου γενιτσάρων (300.000 άσπρα το 1621!), για εξαγορά αιχμαλώτων ή ναών που είχαν κατασχεθεί κλπ. Το Πατριαρχείο για να αντεπεξέλθει σ' όλες αυτές τις ανάγκες αναγκαζόταν να συνάπτει υψηλότοκα δάνεια με Εβραίους ή Τούρκους.

Τα μεγάλα όμως ποσά, που έπρεπε να τα καταβάλλει το Πατριαρχείο στο «*Ταμείον του Κοινού*», τα μεταβίβαζε στις κατά τόπους μητροπόλεις, ανάλογα με τις οικονομικές τους δυνατότητες. Οι μητροπολίτες -που πλήρωναν και άλλους φόρους στην τουρκική διοίκηση και στον πατριάρχη- κατένειμαν το πληρωτέο ποσό στους υπ' αυτούς επισκόπους ή κατευθείαν στο λαό. Πολλοί αρχιερείς λόγω αντικειμενικών δυσκολιών ή δυστροπίας δεν κατέβαλαν αυτά τα ποσά και έχαναν τον επισκοπικό τους θρόνο· αλλά συνήθως βρισκόταν κάποιος άλλος για να πάρει τη θέση τους ελπίζοντας πως θα μπορούσε να συλλέξει το απαιτούμενο ποσό. Οι αρχιερείς για να αντεπεξέλθουν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις φορολογούσαν τους κληρικούς και το λαό. Το γεγονός αυτό αμαύρωνε το κύρος της Εκκλησίας και ήταν αιτία γογγυσμών από τον οικονομικά δοκιμαζόμενο λαό, όπως μαρτυρεί πηγή στα τέλη του 18ου αι. Οι πρόσθετες χρηματικές καταβολές ήταν το «*ε μ β α τ ή κ ι ο ν*», το οποίο κατέβαλλε κάθε ιερέας για να πάρει μια θέση εφημέριου, το «*χ ε ι ρ ο τ ο ν ι κ ό ν*», που το κατέβαλλαν οι νεοχειροτονημένοι κληρικοί, το «*φ ι λ ό τ ι μ ο ν*» που το κατέβαλλαν οι νεοχειροτονημένοι αρχιερείς και οι «*ζ η τ ε ί ε ς*», έκτακτες χρηματικές εισφορές. Εκτός από τα παραπάνω, συνήθη έσοδα του Πατριαρχείου αποτελούσαν τα λεγόμενα «*κ α ν ο ν ι κ ά*», δηλαδή ποσά από εράνους, κληροδοτήματα, δωρεές ή αφιερώσεις πιστών και εισοδήματα από τις πατριαρχικές εξαρχίες.

Γ. Οι μονές και ο ρόλος τους στις τουρκοκρατούμενες περιοχές

Οι μονές, με το πολύπλευρο (εκκλησιαστικό, πνευματικό και κοινωνικό) έργο κατά τη βυζαντινή περίοδο και τη βαθειά επιρροή τους στην Εκκλησία, συνέχισαν τη δράση τους και κατά την οθωμανική περίοδο μέσα στις νέες αντίξοες συνθήκες, αν και το κράτος αναγνώρισε τα διάφορα προνόμια (φορολογικά, γαιοκτησίας κ. ά.) που είχαν από τα βυζαντινά χρόνια. Σ η μ α ν τ ι κ έ ς α λ λ α γ έ ς που σημειώνονται στο μοναχισμό είναι η μετατροπή πολλών κοινοβιακών μονών σε ιδιόρρυθμες και η

μεγάλη μείωση των γυναικείων μονών (βρίσκονταν όλες μέσα ή κοντά στις πόλεις), λόγω των δυσκολιών διαβίωσης σε ερημικά μέρη (πάνω από το 95% των μονών ήταν ανδρικές). Από τα τέλη του 17ου αι. παρατηρείται αύξηση μονών και μοναχών. Ο πρωτονοτάριος του Οικουμ. Πατριαρχείου Θεόδωρος Ζυγομαλάς, ύστερα από μία περιοδεία στον ελλαδικό χώρο, (το 1578) υπολογίζει τους μοναχούς σε 12.300, χωρίς αυτούς που ζούσαν σε ερημητήρια ή σε πολύ μικρές μονές. Εκτός από τα παλαιά μοναχικά ιδεώδη, οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, η καταπίεση των αγροτικών πληθυσμών, η βαρεία φορολογία και οι αγγαρείες, από τις οποίες απαλλάσσονταν οι κληρικοί και οι μοναχοί, η προσπάθεια αποφυγής εξισλαμισμού ή παιδομαζώματος και ο σεβασμός που έδειχναν οι μουσουλμάνοι στους μοναχούς, ήταν οι κύριοι λόγοι που ώθησαν πολλούς να ακολουθήσουν τον μοναχικό βίο.

Το πιο σημαντικό μοναστικό κέντρο με οικονομική δύναμη, εκκλησιαστική επιρροή και μεγάλη πνευματική ακτινοβολία στον ευρύτερο ορθόδοξο κόσμο είναι και την περίοδο αυτή, όπως και στην μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, το Άγιον Όρος με 20 σταυροπηγιακές μονές (που υπάγονταν δηλ. απευθείας στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως). Το Άγιον Όρος πέρασε από μεγάλη δοκιμασία στα χρόνια του σουλτάνου Σελήμ Β' (1566-1574) ο οποίος θέλησε, το 1568/69, να δημεύσει την περιουσία των μονών του, θεωρώντας ότι δεν εντάσσονταν στην κατηγορία των *βακουφιών*. Η ενέργεια αυτή, αντίθετη με τον μουσουλμανικό Νόμο, υπαγορεύτηκε από την ανάγκη του κράτους για ρευστό. Όλες οι μονές υποχρεώθηκαν να καταβάλουν τότε διάφορα ποσά για να εξαγοράσουν την ακίνητη περιουσία τους. Οι αγιορείτες πλήρωναν γύρω στα 1600, 700.000 άσπρα τον χρόνο για έκτακτους φόρους και τόκους χρημάτων που είχαν δανισθεί, γεγονός που είχε πολύ αρνητικές συνέπειες στη λειτουργία των μονών. Άλλο μεγάλο μοναστικό κέντρο είναι τα Μελώρα, ιδρυμένο στις αρχές του 14ου αι. Εδώ εγκαταβίωσαν την περίοδο αυτή μοναχοί κάτοχοι αξιόλογης παιδείας που μας άφησαν θαυμάσια χειρόγραφα (τα μελέτησαν ο Νικ. Βέης και ο Δημ. Σοφιανός). [βλ. Οθωμανικά έγγραφα της μονής Βαρλαάμ στη μελέτη της Σοφίας Λαΐου, *Πηγές*, 25-30]. Άλλες σημαντικές μονές στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν η μονή Δούσικου, δυτικά των Τρικάλων, η μονή Φιλανθρωπινών στο νησάκι των Ιωαννίνων, Γηρομερίου στη Θεσπρωτία, Αγίας Παρασκευής στα Βρανιανά Αγράφων (συνδέεται με την εκπαιδευτική δράση του Ευγένιου Γιαννούλη), Τιμίου Προδρόμου Σερρών, Ζάβορδας στον Αλιάκμονα (ιδρυμένη από τον όσιο Νικάνορα), Οσίου Λουκά στη Βοιωτία, Μεγάλου Σπηλαίου & Αγίας Λαύρας στην Πελοπόννησο, Παναγίας Σουμελά στον Πόντο, Προυσού Ευρυτανίας, Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο κ. ά.

Σύμφωνα με διάφορες μαρτυρίες, το μορφωτικό επίπεδο των μοναχών ήταν χαμηλό. Μόνο το 3% περίπου γνώριζε γραφή και ανάγνωση. Οι περισσότεροι όμως δυτικοί παρατηρητές έκριναν με δυτικοευρωπαϊκά κριτήρια αγνοώντας την παράδοση του ανατολικού μοναχισμού, που δε θεωρούσε τη μόρφωση βασικό στοιχείο ενός καλού μοναχού. Υπήρχαν όμως και μορφωμένοι μοναχοί, σπουδαίοι συγγραφείς ή αντιγραφείς κωδίκων. Άλλωστε, ολιγογράμματοι μοναχοί έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην παιδεία του Γένους, ιδίως στους πρώτους αιώνες. Οι περισσότερες μονές δεν αδιαφόρησαν για την παιδεία και για το φιλανθρωπικό έργο, παρά τις αντικειμενικές

δυσκολίες που υπήρχαν. Ενδεικτικά, μπορεί αναφερθεί το φιλανθρωπικό έργο της Φιλοθέης της Αθηναίας (16^ο αι.) στην ομώνυμη μονή που ίδρυσε στην Αθήνα. Οι μονές ήταν πάντα και ασφαλές καταφύγιο των χριστιανών σε επαναστάσεις.

Σαφώς αντίθετο με το παλαιό μοναχικό ιδεώδες της κοινοκτημοσύνης ήταν το φαινόμενο της υπερβολικής ενασχόλησης πολλών μοναχών με ζητήματα οικονομικής φύσεως. Την εικόνα αυτή σχηματίζουμε μελετώντας τους *μοναστηριακούς κώδικες*, που περιέχουν την ιστορία και τις περιουσίες των μονών. Ήδη από τα χρόνια των Παλαιολόγων είχε αυξηθεί ραγδαία, με δωρεές τους, η ακίνητη περιουσία μεγάλων μονών που επέκτησαν έτσι τη νοοτροπία μεγαλογαιοκτήμονα. Την περίοδο που εξετάζουμε οι **π ε ρ ι ο υ σ ί ε ς** των αγιορείτικων μονών μεγάλωσαν χάρη στις δωρεές ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας κ. ά. Οι περισσότεροι σουλτάνοι αναγνώρισαν με φερμάνια αυτές τις περιουσίες. Μάλιστα ο Μουράτ Β' χάρισε το 1446 μεγάλες γαίες της Μακεδονίας σε αγιορείτικες μονές. Ο ίδιος όμως άρπαξε λίγο αργότερα γαίες μονών της Μακεδονίας και τις έδωσε σε τιμαριώτες. Πώς σχηματίστηκαν οι μοναστηριακές περιουσίες και μάλιστα μέσα σε αντίξοες συνθήκες; **α.** Από εξαγορά περιουσιών που είχαν αρπαγεί από Τούρκους. **β.** Από κληροδότηση περιουσιών χριστιανών που δεν είχαν απογόνους προκειμένου να μην περιέλθουν στο τουρκικό δημόσιο (ήταν ο κυριότερος λόγος). Οι αφιερώσεις αυτές συχνά ήταν εικονικές, κάποιοι δώριζαν δηλαδή εικονικά τις περιουσίες σε μονές για να απαλλαγούν από φόρους. **γ.** Από «ζητείες», μοναχών που έγιναν συστηματικές· ήταν μία σημαντική πηγή συγκέντρωσης χρημάτων. **δ.** Από δωρεές ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας, της Ρωσίας ή Φαναριωτών. Γιατί, όμως, οι μοναχοί παραπονούνταν συνεχώς για φτώχεια και οικονομική ανέχεια; Μακρά πείρα είχε διδάξει τους χριστιανούς να κρύβουν -όσο μπορούσαν- τα υλικά αγαθά για να τα γλιτώσουν από τις αρπαχτικές διαθέσεις των Τούρκων. Αρκετές όμως φορές η φτώχεια των μονών ήταν πραγματική λόγω των «δοσιμάτων», της κακής διαχείρισης των περιουσιών τους κλπ.

Δ. Εκκλησία και ελληνική κοινωνία

Μετά την Άλωση το Πατριαρχείο Κων/πόλεως επωμίστηκε έναν ευρύτερο ρόλο απ' αυτόν που έπαιζε στο Βυζάντιο. Μάλιστα, Εκκλησία υιοθέτησε και διατήρησε στους ναούς το σύμβολο του δικέφαλου αετού για να θυμάται τα παλαιά μεγαλεία και τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, ορισμένοι από τους οποίους είχαν, άλλωστε, αγιοποιηθεί. Όπως είδαμε παραπάνω, με τις τουρκικές κατακτήσεις η δικαιοδοσία του Οικ. Πατριαρχείου διευρύνθηκε. Με την κατάληψη της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου από τον Σελήμ Α' περιήλθαν στη σφαίρα επιρροής του και τα Πατριαρχεία Αλεξάνδρειας, Ιεροσολύμων και Αντιοχείας. Στα Βαλκάνια η Σερβία είχε δικό της Πατριαρχείο (με έδρα το Πέτς/Ιπέκιο) από το 1557 ως το 1766.

Την περίοδο αυτή, κατά την οποία η έννοια «έθνος» δεν κατενοείτο όπως ακριβώς σήμερα, αλλά και οι ιστορικές συνθήκες ήταν διαφορετικές, το Πατριαρχείο Κων/πόλεως δεν ήταν δυνατό, αλλά ούτε θέλησε να κάνει διάκριση μεταξύ Ελλήνων και άλλων βαλκανικών λαών. Η πολιτική του είχε πανβαλκανικό προσανατολισμό. Βέβαια τα ελληνικά ως «επίσημη» γλώσσα της Εκκλησίας -αλλά και του εμπορίου-, ήταν η πιο ομιλούμενη γλώσσα στα Βαλκάνια, ως τη αφύπνιση των βαλκανικών

εθνικισμών τον 19ο αιώνα, αλλά δεν υπήρχε εχθρότητα προς τις άλλες βαλκανικές γλώσσες. Το Πατριαρχείο ως «μητέρα Εκκλησία» ένιωθε χρέος του να προστατεύει το ποίμνιό του, ώστε να διατηρήσει τη θρησκευτική του ταυτότητα και να μην αφομοιωθεί από τον αλλόφυλο - αλλόθρησκο κατακτητή. Διάφορες περιπτώσεις εξισλαμισθέντων (όπως αυτή των Βαλαάδων, που μιλούσαν ελληνικά και μετά τον εξισλαμισμό τους) δείχνουν ότι η διατήρηση της γλώσσας χωρίς τη θρησκεία δεν ήταν ισχυρός συνδετικός κρίκος για τη συγκρότηση της εθνικής συνείδησης.

Όποιος μελετάει χωρίς ιδεολογικές προκαταλήψεις ή αγκυλώσεις τις πηγές, δεν μπορεί να μη παραδεχθεί ότι η Εκκλησία, ο ορθόδοξος κλήρος γενικά -παρά τις συχνές «παρεκτροπές» και την «προδοσία» της αποστολής τους από ανώτερους ιδίως κληρικούς- ήταν καθοριστικός παράγοντας συντήρησης της εθνικοθρησκευτικής συνείδησης του λαού. Ιδίως ο κατώτερος κλήρος, ο οποίος είχε καθημερινή επαφή με το λαό, ζούσε μέσα στις ίδιες μ' αυτόν συνθήκες, τον συσπείρωνε μέσα ή γύρω από το ναό, τον παρηγορούσε και του έδινε ελπίδα. Ενδεικτικά είναι όσα γράφουν στα μέσα του 17ου αι. από τη Σαντορίνη ο Γάλλος Ιησουΐτης μοναχός Richard (Ρισάρ) και αργότερα (στις αρχές του 19ου αι.) ο Γάλλος περιηγητής Pouqueville (Πουκεβίλ), ή ο Φωτάκος στα *Απομνημονεύματά* του. Άλλωστε, έχουμε αρκετά παραδείγματα κληρικών που ηγήθηκαν επαναστάσεων ή ατόμων που μαρτύρησαν για την πίστη τους (νεομάρτυρες) και θεωρούνταν από το λαό άγιοι και σύμβολα αντίστασης.

Από την άλλη, μέσα στις δύσκολες συνθήκες της οθωμανικής κυριαρχίας διατηρήθηκαν οι αξίες της αλληλεγγύης, της υπομονής κ. ά. Είναι, βέβαια, γεγονός ότι το θρησκευτικό συναίσθημα και η λατρεία του λαού αναμειγνύονταν, συχνά, με προλήψεις και παγανιστικά στοιχεία (αυτό το ονομάζουμε λαϊκή θρησκευτικότητα), κληρονομημένα από την αρχαιοελληνική παράδοση. Αλλά αυτή η έστω όχι ορθά πίστη έδινε στο λαό τη δύναμη για να αντέξει το βάρος της υποδούλωσης. Αυτή η προσήλωση στις παραδόσεις και η συνειδητή συμμετοχή του στα εκκλησιαστικά δρώμενα ήταν, κατά τη γνώμη πολλών ειδικών, καθοριστικοί παράγοντες συνοχής και καλλιέργειας μιας αισιοδοξίας για το μέλλον στα δύσκολα εκείνα χρόνια.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

A. Ορισμένες βασικές πηγές

- Γεδεών, *Επίσημα γράμματα τουρκικά, αναφερόμενα εις τα εκκλησιαστική ημών δίκαια*, Κων/πολη 1910.
- Ζαχαριάδου Ελισάβετ, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για τη Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα 1996.
- Miklosich F.-Muller J., *Acta et diplomatia graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-5, Βιέννη 1860-1887.

B. Μελέτες

- Αποστολόπουλος, «Εκκλησία στην Τουρκοκρατία», *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδ. Δομή, τ. 8, σ. 170-193
- Kaborda J., *Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire Ottoman (d'après les documents turcs)*, Μπρό 1969.
- Κολοβός Ηλ. (επιμ.), *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική*, Παν/μιακές εκδ. Κρήτης, Ηράκλειο 2011.
- Κονόρτας Π., *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος-αρχές 20ου αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- Ράνσιμαν Στήβεν, *Η μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, μτφρ. Ν. Παπαρρόδου, τ. Α'-Β'. Αθήνα 2000.
- Πατρινέλης, Χρ.- Τσιπαρνλής Ζαχ.- Αναστασίου Ιω.- Αρνάκης Γ. «Εκκλησία και Ορθοδοξία», *ΙΕΕ*, τ. Γ' (1974), σ. 92-150
- Πιτσάκης Κ., «Εκκλησίας και δίκαιο», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδ. Δομή, τ. 8, Αθήνα., σ. 195-215.
- Στεφανίδης Βασ., *Εκκλησιαστική Ιστορία απ' αρχής μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1948.

Μάθημα 8ο

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΙΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Α. Η πτώση της πνευματικής στάθμης μετά την Άλωση

Όπως ήταν αναμενόμενο, η κατάκτηση της Κων/πολης, αλλά και όλες οι άλλες κατακτήσεις που ακολούθησαν είχαν πολύ αρνητικές επιπτώσεις και στην πνευματική ζωή του Ελληνισμού. Ιδιαίτερα η παιδεία δεν ήταν δυνατό να συνεχισθεί όπως πριν, αν και δεχόμαστε σήμερα πως οι επιπτώσεις της πολιτικής μεταβολής πάνω στην παιδεία δεν έγιναν αμέσως εμφανείς. Με την Άλωση ο Ελληνισμός έμπαινε στην πιο κρίσιμη περίοδο της ιστορίας του· κρίσιμη για την επιβίωσή του, αλλά και για την πνευματική του συνοχή. Ιδίως τα πρώτα εκατό - εκατόν πενήντα χρόνια, παράλληλα με τη μείωση του πληθυσμού και την οικονομική κατάρρευση –ή, καλύτερα, εξαιτίας αυτών- η πτώση της πνευματικής στάθμης του ελληνικού λαού έφθασε σε τέτοιο σημείο ώστε νεώτεροι ιστορικοί μιλούν για πραγματικό ρήγμα στην πολιτιστική παράδοση του έθνους. Μπορεί επιφανειακά να φαίνεται ότι η πνευματική ζωή συνεχίστηκε ομαλά, στην πραγματικότητα όμως η κατάκτηση έφερε παρακμή ή εξαφάνιση των παλαιών πνευματικών εστιών και πνευματική καθυστέρηση. Αυτές οι αρνητικές επιπτώσεις είναι πιο εμφανείς αν δούμε τι συνέβαινε την ίδια περίοδο στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου (Κρήτη, Επτάνησα κ. α.) όπου παρατηρείται ανάπτυξη στην εκπαίδευση, στη λογοτεχνία στην τέχνη κλπ.

Τα **αίτια** αυτής της σχεδόν ολοκληρωτικής διακοπής της οργανωμένης, δηλαδή της θεσμοθετημένης πριν, παιδείας στον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο είναι πολλά. Ένα **πρώτο** αίτιο ήταν η καταστροφή των μεγάλων αστικών κέντρων, η οποία είχε με τη σειρά της ως άμεσο αποτέλεσμα την εξαφάνιση των μεσαίων και ευπορότερων κοινωνικών στρωμάτων των πόλεων, με τα οποία συνδέεται, άμεσα, η λειτουργία των σχολείων. Το πόσο σημαντικό ήταν το γεγονός αυτό για την παιδεία φαίνεται και από το ότι ο πνευματικός μαρασμός στον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο αρχίζει να υποχωρεί από το τελευταίο περίπου τέταρτο του 16ου αι. όταν οι κοινωνικές - οικονομικές συνθήκες σταθεροποιούνται κάπως και εμφανίζεται στην Κων/πολη και σε άλλα μικρότερα αστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Αθήνα κ. α.) μία μικρή μερίδα εμπόρων που διαθέτει χρήματα για σχολεία, βιβλία και για δασκάλους. **Δεύτερο** αίτιο, συναφές προς το πρώτο, ήταν οι υλικές καταστροφές και η ελάττωση του πληθυσμού που συνοδεύτηκαν από εγκατάσταση Οθωμανών στις μέχρι τότε ακμάζουσες πόλεις ή στα πεδινά και, αντίθετα, από μεταναστεύσεις Ελλήνων σε άλλες χώρες ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, μετακινήσεις τους σε ορεινές περιοχές. **Τρίτη** αιτία ήταν η ανέχεια που μάστιζε τον πληθυσμό. Η έλλειψη δασκάλων που χαρακτηρίζει την περίοδο από την πτώση της Βασιλεύουσας ως τα τέλη περίπου του 17ου αι. είναι μία **τέταρτη** βασική αιτία της απουσίας οργανωμένης εκπαίδευσης για έναν και πλέον αιώνα μετά την Άλωση. **Τέλος**, η κοινωνική αποδιοργάνωση που επέφερε η κατάκτηση και η διαρκής φροντίδα των χριστιανών για την επιβίωσή τους συνέβαλαν καθοριστικά στην πτώση της πνευματικής στάθμης του λαού.

Η απελπιστική εικόνα των πρώτων αιώνων στο χώρο της εκπαίδευσης, και γενικά της παιδείας οφείλεται βέβαια και στη **φυγή Ελλήνων λογίων στη Δύση**,

κυρίως στην Ιταλία, πριν και μετά την Άλωση. Φεύγοντας πήραν μαζί τους και τις βιβλιοθήκες τους, με σημαντικά χειρόγραφα. Την ίδια στιγμή απεσταλμένοι Ιταλών ή άλλων δυτικών μαικήνων και ή λογίων αλώνιζαν, κυριολεκτικά, τον ελλαδικό χώρο αγοράζοντας ή αρπάζοντας πολύτιμα και απαραίτητα για την παιδεία χειρόγραφα. Όσα δεν μεταφέρθηκαν στη Δύση, είτε χάθηκαν κατά τις αλώσεις των πόλεων είτε εξαφανίστηκαν από την αμέλεια και την αδιαφορία των βυθισμένων στο σκοτάδι απογόνων των Βυζαντινών. Οι λίγοι λόγιοι που παρέμειναν στην τουρκοκρατούμενη πατρίδα τους, συναισθανόμενοι την κρισιμότητα της κατάστασης, παρακολουθούσαν με αγωνία τον ραγδαίο πνευματικό μαρασμό του Γένους. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφουν ο πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος, ο Μιχαήλ Αποστόλης, ο Αντώνιος ο Έπαρχος και ο πρωτοπόρος δημοτικιστής Νικόλαος Σοφιανός, ο οποίος έγραφε το 1544 ότι οι Έλληνες είχαν ξεπέσει, λόγω της πικρής δουλείας, τόσο πολύ που δεν θυμούνταν την πρόοδο που είχαν σημειώσει οι πρόγονοί τους στις επιστήμες και το πόσο είχαν δοξαστεί σ' όλη την Οικουμένη. Εδώ εντοπίζεται μία άλλη αιτία της πνευματοκής παρακμής αυτή την περίοδο. [Πηγές, 31, 32]

Β. Τα πρώτα σχολεία και οι πρώτοι δάσκαλοι

Η ανάπτυξη της ελληνικής εκπαίδευσης στην ηπειρωτική Ελλάδα ήταν μεγαλύτερη στα αστικά κέντρα με συμπαγή ελληνικό πληθυσμό, αλλά και στον ορεινό χώρο, καθώς σε πολλές πεδινές περιοχές επικρατούσε το τουρκικό στοιχείο. Οι ορεινές περιοχές των Αγράφων και της Πίνδου πρόσφεραν ασφάλεια, δρούσαν όμως και ανασταλτικά στην διάδοση των νέων εκπαιδευτικών ρευμάτων, είτε λόγω δυσκολιών πρόσβασης στα αστικά κέντρα είτε λόγω του συντηρητικού πνεύματος που διέκρινε τους κατοίκους τους. Βέβαια, η διασπορά των σχολείων δεν εξαρτιόταν μόνο από τον γεωγραφικό παράγοντα, αλλά και από τις οικονομικές δυνατότητες των κατοίκων μιας πόλης ή κωμόπολης, από τις εκπαιδευτικές ευαισθησίες ενός πλούσιου, από την παρουσία ατόμων ικανών να αναλάβουν αυτό το έργο κλπ.

Όταν μιλάμε για σχολεία, ιδίως κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, εννοούμε μια ομάδα 10-15 μαθητών, ποικίλης ηλικίας που μαζεύονταν στον νάρθηκα μιας εκκλησίας ή σε ένα ταπεινό οίκημα για να παρακολουθήσουν παραδόσεις στοιχειωδών μαθημάτων από έναν ολιγογράμματο δάσκαλο για μερικές ώρες την ημέρα, το πρωί ή το βράδι. Ο δάσκαλος αυτός πληρωνόταν, συνήθως, από τους μαθητές του ή από την κοινότητα. Αλλά ακόμη και αυτά τα υποτυπώδη σχολεία ήταν σπάνια ως τα μέσα περίπου του 16ου αι. Η συνηθέστερη μορφή παιδείας, ήδη από τη βυζαντινή εποχή, ήταν η μαθητεία κοντά σε κάποιον αυτοσχέδιο ή ονομαστό δάσκαλο, συνήθως κληρικό ή μοναχό. Για παράδειγμα, ο μετέπειτα πατριάρχης Νήφων (γεννήθηκε στον Μυστρά γύρω στα 1440), περιπλανήθηκε επί δεκαετίες στην Ελλάδα ακολουθώντας διάφορους δασκάλους. Έφθασε μάλιστα ως την Ήπειρο για να ακούσει μαθήματα από κάποιον Ζαχαρία, που είχε τη φήμη σοφού δασκάλου.

Τις πρώτες μετά την Άλωση δεκαετίες συναντάμε μόνο δυο τρία σημαντικά σχολεία και μια μικρή πνευματική κίνηση επικεντρωμένη γύρω από λογίους που δεν εγκατέλειψαν την Ανατολή. Χάρη στην εκπαιδευτική δραστηριότητά τους έγινε δυνατή, έστω σε περιορισμένη κλίμακα, η συνέχιση της παιδείας του υπόδουλου

Ελληνισμού και η διάσωση μέρους των πνευματικών θησαυρών του Βυζαντίου. Τα χρόνια αυτά ζουν **στην Κων/πολη λόγιοι**, αξιωματούχοι του Πατριαρχείου, οι οποίοι, εκτός του συγγραφικού τους έργου, έχουν να επιδείξουν και εκπαιδευτική δράση. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο καταγόμενος από τη Θεσσαλονίκη **Ματθαίος Καμαριώτης**, ο οποίος σπούδασε στην Κων/πολη και ανέλαβε, το 1455, τη διεύθυνση του Πατριαρχικού σχολείου αναδεικνύοντας πολλούς αξιόλογους μαθητές, συγγραφέας σχολικών εγχειριδίων και βιβλίων ρητορικής και γραμματικής, ο Δημήτριος Καστρινός, που δίδαξε στο ίδιο σχολείο, ο Γεώργιος Αμιρούτζης, ο Γεώργιος Τραπεζούντιος, ο Μανουήλ Χριστώνυμος, ο Θεόδωρος Αγαλιανός, ο ιστορικός της Άλωσης Κριτόβουλος, ο Μανουήλ ο Κορίνθιος κ. ά.

Ο **Μανουήλ ο Κορίνθιος**, μέγας ρήτωρ του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, είναι ασφαλώς ο λαμπρότερος από τους επιγόνους των λογίων του Βυζαντίου. Συγγραφέας θεολογικών και φιλοσοφικών πραγματειών στις οποίες ασκεί οξεία κριτική στις πολιτικο-κοινωνικές ιδέες του Πλήθωνα και του Βησσαρίωνα. Γεφυρώνει με την παρουσία του την τελευταία γενιά των βυζαντινών λογίων με την πρώτη αξιόλογη γενιά νεοελλήνων συγγραφέων και λογίων που εμφανίζονται γύρω στα 1540: τον ζακύνθιο μοναχό Παχώμιο Ρουσάνο, άριστο αντιγραφέα κωδίκων και αξιόλογο δάσκαλο, τον Θεοφάνη Ελεαβούλκο από την Κορώνη, τον επίσης ζακύνθιο Ερμόδωρο Λήσταρχο, που σπούδασε στην Ιταλία και δίδαξε ελληνικά στο Πανεπιστήμιο της Φεράρας κ. ά. Ο σημαντικότερος όμως λόγιος του 16ου αι., ο οποίος δίδαξε και στην Πατριαρχική Σχολή, ήταν ο ναυπλιακής καταγωγής **Ιωάννης Ζυγομαλάς**. Ο γιος του Θεοδόσιου, άνδρας με μεγάλη φιλολογική - φιλοσοφική μόρφωση, ανέλαβε μετά το θάνατο του πατέρα του τη διεύθυνσή της.

Για την περίοδο 1480-1530 περ. δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα την ύπαρξη κανενός είδους σχολείου στον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο. Αντίθετα έχουμε πληροφορίες για την ύπαρξη σχολείων -αν εξαιρέσουμε βέβαια τις υπό βενετική κυριαρχία περιοχές: Κύπρο, Κρήτη, Επτάνησα κ. ά.- σε βενετοκρατούμενες πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, που την περίοδο αυτή πέρασαν υπό την κυριαρχία των Τούρκων: στη βενετοκρατούμενη ως το 1499 Ναύπακτο, στη Μονεμβασιά και στο Ναύπλιο που καταλήφθηκαν από τους Τούρκους το 1540.

Ιδιαίτερη περίπτωση «εκπαίδευσης» αποτελεί η λειτουργία σχολείων στον χώρο της Εκκλησίας, εφόσον για τις λειτουργικές της ανάγκες οι ιερείς, ορισμένοι τουλάχιστον μοναχοί και οι ψάλτες έπρεπε να μαθαίνουν σε υποτυπώδη σχολεία γραφή και ανάγνωση, όπως και στα βυζαντινά χρόνια. Σ' αυτή τη μορφή «παιδείας» πρέπει να προστεθούν το κήρυγμα και η ανάγνωση βίων αγίων. Η έλλειψη ή η σπανιότητα σχολείων αυτά τα χρόνια πρέπει να αποδοθεί, κυρίως, στην απουσία λογίων ικανών να ασκήσουν το έργο του δασκάλου. Οι λίγοι λόγιοι βρίσκονταν στην Κων/πολη. Πάντως, οι Τούρκοι δε φαίνεται να απαγόρευαν τη λειτουργία σχολείων. Οι αντίθετες πληροφορίες είναι μεταγενέστερες και συσχετίζονται με το **θ ρ υ λ ο ή**, κατ' άλλους, το **« μ ύ θ ο »** τ ο υ **Κ ρ υ φ ο ύ Σ χ ο λ ε ι ο ύ**.

Πρόκειται για ένα από τα πιο πολυσυζητημένα και με έντονη ιδεολογική φόρτιση ζητήματα της ιστοριογραφίας μας, για το οποίο έχουν εκφραστεί διαμετρικά αντίθετες απόψεις, εφόσον εντάχθηκε στο γενικότερο και πολύ σημαντικό ζήτημα της

προσφοράς ή της μη προσφοράς της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Σύμφωνα μ' αυτόν τον «θρύλο» ή «μύθο», τους πρώτους αιώνες μετά την Άλωση η επιβίωση της πνευματικής παράδοσης του Ελληνισμού και η εκπαίδευση των ελληνοπαίδων οφείλεται, κατά μεγάλο μέρος, σ' αυτά τα ταπεινά σχολεία. Ο «μύθος» του «Κρυφού Σχολείου» τοποθετείται, κυρίως, στην περίοδο από τα τέλη του 15ου ως τα τέλη του 16ου αι., οπότε αρχίζει κάποια αναγέννηση της παιδείας, για να καλυφθεί το κενό της ανυπαρξίας επαρχιακών σχολείων. Όπως υποστηρίζει ο Άλκης Αγγέλου, που αφιέρωσε στο ζήτημα αυτό ειδική μελέτη, το ότι πρόκειται για θρύλο ή μύθο αποδεικνύεται κυρίως από το ότι η ύπαρξη Κρυφού Σχολείου δεν μαρτυρείται από τις πηγές. Τη ίδια διαπίστωση κάνουν ο εμβριθής ερευνητής των ελληνικών αρχείων, Γιάννης Βλαχογιάννης και ο Μανουήλ Γεδεών, βαθύς γνώστης των θεμάτων που σχετίζονται με την Εκκλησία και την παιδεία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ο οποίος σημειωτέον ήταν άνθρωπος του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Αν λειτούργησαν τέτοια σχολεία, έστω σε περιορισμένη έκταση, δεν θα συνέτρεχε κανένας λόγος οι μαρτυρίες να μείνουν στην αφάνεια. Αντίθετα, θα έπρεπε ένα τέτοιο τεκμήριο ζωτικότητας και εθνικής συνείδησης των Ελλήνων, όπως υποστηρίζουν όσοι αποδέχονται την ύπαρξή τους, να είχε εξαρθεί με κάθε τρόπο. Σ' αυτό το σημείο είναι πολύ ενδιαφέρον ο αντίλογος του ιστορικού Απ. Διαμαντή, που γράφει ότι «θα ήταν μάλλον απίθανο να υποθέσει κανείς, όσο δεινός ιστοριοδίφης και αν ήταν, πως θα έβρισκε σε κάποια κρύπτη του Μοριά ή αλλού μια πέτρα με χαραγμένη την επιγραφή «Κρυφό Σχολείο» και συνεχίζει λέγοντας ότι ένας ιστορικός δεν πρέπει να αγνοεί την «βιωμένη παράδοση».

Το κύριο, λοιπόν, επιχείρημα όσων δεν δέχονται την ύπαρξη των «κρυφών σχολείων» είναι το ότι δεν βρέθηκε καμία σουλτανική ή άλλη διαταγή η οποία να απαγορεύει την ίδρυση σχολείων. Δύο αβέβαιες μαρτυρίες του λόγιου γιατρού Στέφανου Κανέλλου και του Φαναριώτη Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού (του 1822 και του 1827, αντίστοιχα), περί δήθεν απαγόρευσης της ελληνικής παιδείας από την τουρκική εξουσία δεν είναι αρκετές για να μας οδηγήσουν σε ένα τέτοιο συμπέρασμα. Από την άλλη όμως πλευρά, είναι γεγονός ότι οι Οθωμανοί κατακτητές δεν πήραν και κανένα απολύτως μέτρο για τη μόρφωση των χριστιανών υπηκόων τους. Διότι, τελικά, κατά τη γνώμη μου, το σημαντικό ζήτημα δεν είναι τόσο το αν υπήρξε ή όχι «κρυφό σχολείο», αλλά το αν οι συνθήκες της κατάκτησης ήταν ή δεν ήταν ολέθριες για την παιδεία και, γενικά, για την πνευματική πρόοδο των Ελλήνων.

Συνεχίζοντας Αγγέλου την επιχειρηματολογία του αναρωτιέται για ποιο λόγο θα ενοχλούνταν οι Τούρκοι από την ύπαρξη σχολείων, δηλαδή τι θα μπορούσε να τους ανησυχήσει από την ενασχόληση Ελληνόπουλων με τα γράμματα. Ασφαλώς, γράφει, η περιορισμένη την εποχή εκείνη ενασχόληση νέων με τα γράμματα δεν θα πρέπει να είχε ως συνέπεια την παραμέληση καλλιέργειας της γης. Άρα εκείνο που απομένει ως πιθανή απάντηση σ' αυτό το ερώτημα είναι μήπως οι Τούρκοι φοβήθηκαν πως η παιδεία θα «άνοιγε» τα μυαλά των κατακτημένων Ελλήνων και θα καλλιεργούσε –ιδίως με τη διδασκαλία της ιστορίας– την εθνική τους συνείδηση. Θα ήταν άραγε δυνατό, συνεχίζει ο ίδιος, ο πανίσχυρος κατακτητής να θεωρήσει ότι κινδυνεύει από την εκμάθηση ανάγνωσης και γραφής εκ μέρους των ελληνοπαίδων

σε υποτυπώδη σχολεία; Κατά τη γνώμη μου, η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα είναι δύσκολη μιας και δεν γνωρίζουμε, λόγω έλλειψης ρητών μαρτυριών, αν μέσα από τα στοιχειώδη μαθήματα «περνούσαν» και επαναστατικά μηνύματα. Δεν μπορούμε να το αποκλείσουμε -ειδικά στη διάρκεια επαναστατικών κινημάτων ή μετά από αυτά- ούτε να αποκλείσουμε το ότι, ίσως, να «φόβιζε» τον κατακτητή η διδασκαλία λίγων έστω στοιχείων ιστορίας στους Ελληνόπαιδες.

Σύμφωνα με όσους δεν δέχονται την ύπαρξη «Κρυφού Σχολείου», την εποχή που δημιουργείται αυτός ο «μύθος» η αλληλουχία των εννοιών εθνική παιδεία-εθνική αποκατάσταση είχε γίνει κοινή συνείδηση σε τέτοιο βαθμό ώστε να είναι δυνατή η γένεση αυτού του «μύθου». Κατ' αυτούς, η γένεση αυτού του «μύθου» τοποθετείται στα χρόνια του Αγώνα της ανεξαρτησίας, εποχή κατά την οποία συντέθηκε και το γνωστό τραγουδάκι *Φεγγαράκι μου λαμπρό*. Η εθνική σκοπιμότητα υπερέκρασε εδώ την ιστορική αλήθεια. Από τη στιγμή που είχε δημιουργηθεί το κατάλληλο κλίμα ήταν εύκολο να προστεθούν θέσεις ιστορικών ή μη για ύπαρξη «Κρυφού Σχολείου» με επιχειρήματα την ύπαρξη σχετικών τοπωνυμίων ανά την Ελλάδα ή χώρων όπου λειτουργούσαν, δήθεν, ως «κρυφά σχολεία» σε διάφορα μοναστήρια (στη μονή Φιλοσόφου, κοντά στη Δημητσάνα, σε μοναστήρια της Ηπείρου, της Μακεδονίας κλπ.), τοπωνύμια πλασμένα εκ των υστέρων για να προβάλουν τον, έτσι κι' αλλιώς, σημαντικό ρόλο των μονών στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Οι θέσεις αυτές ενισχύθηκαν με τον γνωστό ομώνυμο πίνακα του Γύζη (το 1886), στον οποίο εικονίζεται ένας ηλικιωμένος κληρικός, μάλλον μοναχός, να διδάσκει υπό την προστασία ενός ενόπλου σε λίγα Ελληνόπουλα που κάθονται γύρω του, και από το, κατά τα άλλα πολύ ωραίο, ποίημα του Πολέμη *«Το Κρυφό Σχολειό»*, που μας μεταφέρει στη βαρειά ατμόσφαιρα εκείνων των χρόνων.

Η δημιουργία αυτού του «μύθου» εξυπηρετούσε, κατά τους ίδιους μελετητές, εθνικο-θρησκευτικές σκοπιμότητες, καθώς αφενός καταδείκνυε την καταπίεση από τους Οθωμανούς και αφετέρου τόνιζε τη συμβολή της Εκκλησίας στη διατήρηση της εθνικοθρησκευτικής ταυτότητας των Ελλήνων, η οποία αναγνωρίζεται, βέβαια, από πολλούς Έλληνες ιστορικούς, ανεξαρτήτως ιδεολογίας. Είναι ενδιαφέρουσα, αλλά και συζητήσιμη, η άποψη του Καρανάτσιου ότι *«ο ελληνικός λαός είχε την εσωτερική ανάγκη να καταφύγει στο μύθο για να αφομοιώσει ψυχολογικά τα δεινά της δουλείας. Ταυτόχρονα ο μύθος απαντούσε στην πολιτιστική καθυστέρηση του λαού, ενώ ηρωποιούσε και εξιδανίκευε τον απλό λαό, την αντίσταση και ριψοκινδύνευση των μικρών μαθητών, των φτωχών γονέων και των ισχνών μοναχών ή ιερέων»*.

Προσωπικά δέχομαι ότι «Κρυφό Σχολειό» με την έννοια που το φαντάστηκαν ή το φαντάζονται κάποιοι, δηλαδή ως ιστορική πραγματικότητα, δεν υπήρξε ποτέ. Από την άλλη όμως πλευρά πιστεύω ότι, ανεξάρτητα από το αν δέχεται ή δεν δέχεται κανείς την ύπαρξη του «Κρυφού Σχολείου», δεν μπορεί να αμφισβητηθεί αυτό που προκύπτει ως πραγματικότητα μέσα από την αμερόληπτη μελέτη των ιστορικών τεκμηρίων, τον σημαντικό δηλαδή ρόλο που έπαιξαν απλοί και oligογράμματοι ιερείς ή μοναχοί, ιδίως κατά τους πρώτους δύσκολους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά και αργότερα (π. χ. ο Κοσμάς ο Αιτωλός), στο ζήτημα της παιδείας του Γένους..

Πολύ μεγάλης σημασίας στάθηκε η **απόφαση της μεγάλης Συνόδου της Εκκλησίας (το 1593)** για την προαγωγή της ελληνικής παιδείας. Εκτός από τη σημασία που έχει η απόφαση αυτή καθαυτή, είναι πολύ σημαντική και για δύο άλλους λόγους: Ο πρώτος είναι πως η εκπαιδευτική αναγέννηση στην Ελλάδα συνδέεται στην αφετηρία της με την Εκκλησία· ο δεύτερος το ότι η σύνδεση αυτή αναφέρεται και σε οικονομικά ζητήματα ίδρυσης σχολείων. Γιατί άραγε η Μεγάλη Εκκλησία επέβαλε τον εαυτό της ως ρυθμιστή της εκπαιδευτικής κίνησης και, κατ' επέκταση της πνευματικής, δεδομένου ότι οι Οθωμανοί δεν έδειξαν κανένα ενδιαφέρον για τη μόρφωση των ελληνοπαίδων; Πότε και από ποιον κλήθηκε να πάρει την πρωτοβουλία αυτή, που όπως γνωρίζουμε σήμερα, είναι πιο συστηματική ως τον 17ο αι., τουλάχιστον για την ανώτερη εκπαίδευση; Στο πρώτο ερώτημα μπορούμε να απαντήσουμε ότι η Εκκλησία πήρε αυτή την πρωτοβουλία γιατί, όντας ο μόνος αποδεκτός από την οθωμανική εξουσία θεσμικός οργανισμός των Ελλήνων - και γενικά των ορθοδόξων της Οθ. Αυτοκρατορίας- ένοιωθε ότι είχε καθήκον και υποχρέωση να φροντίσει για την παιδεία του ποιμνίου της. Και όντως πέτυχε πολλά, αν και δεν πρέπει να μεγαλοποιούμε αυτή την προσφορά. Θα μπορούσε ίσως να πετύχει περισσότερα αν όλοι οι πατριάρχες και οι επίσκοποι έδειχναν το ίδιο ενδιαφέρον γι' αυτό το ζήτημα. Από τα μέσα ως και τα τέλη του 16ου αι. τρεις πατριάρχες Κων/πόλεως ενδιαφέρονται για την ίδρυση σχολείου: ο Διονύσιος Β', ο Ιωσήφ Β' και ιδίως ο Ιερεμίας Β' ο Τρανός (1572-1595) ο οποίος μερίμνησε για την οργάνωση του Πατριαρχικού σχολείου. Ο δραστήριος αυτός ιεράρχης φρόντισε να προμηθευτεί διδακτικά βιβλία από τη Βενετία και κάλεσε τον Μάξιμο Μαργούντιο από αυτή την πόλη για να αναλάβει τη διύθυνση του Πατριαρχικού σχολείου.

Γ. Σχολεία και πνευματική κίνηση στην Κωνσταντινούπολη

Για τον πρώτο μετά την Άλωση αιώνα δεν έχουμε καμία μαρτυρία για τη λειτουργία εδώ σχολείου, μολονότι πιστεύεται ότι η περίφημη από τη βυζαντινή εποχή Πατριαρχική σχολή ανασυστήθηκε και λειτουργούσε από τα πρώτα χρόνια της πατριαρχείας του Γεννάδιου Σχολάριου. Βέβαιο πάντως είναι το ότι ορισμένοι μεγάλοι ρήτορες του Πατριαρχείου (Μανουήλ ο Κορίνθιος κ. ά.), είχαν έναν κύκλο μαθητών. Την παράδοση του δεύτερου συνέχισε ο Μανουήλ Γαλησιώτης

Όταν το 1556 ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο ο Ιωάσαφ ο Μεγαλοπρεπής πήρε μαζί του τον λόγιο Ιωάννη Ζυγομαλά με τον οποίο θα ιδρύσουν το πρώτο γνωστό Πατριαρχικό σχολείο, πρόδρομο της Μεγάλης Σχολής του Γένους. Στο έργο μάλιστα αυτό ήλθε αρωγός ο ηγεμόνας της Ρωσίας Ιβάν Δ', ο οποίος ζήτησε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο (το 1561) την επίσημη επικύρωση του τίτλου του ως τσάρου της Ρωσίας, συνόδευε δε την αίτησή του με γενναία χρηματική δωρεά. Δεν είναι γνωστό αν το σχολείο αυτό συνέχισε να λειτουργεί και μετά την καθαίρεση του Ιωάσαφ. Προσπάθειες για ανασύσταση του Πατριαρχικού σχολείου έκανε και ο πατριάρχης Ιερεμίας Β', ιεράρχης με σπουδαία μόρφωση. Όπως είδαμε, το 1593 η μεγάλη Σύνοδος που συνήλθε στην Κων/πολη αποφάσισε -ίσως με εισήγηση του Ιερεμίας- να λάβει μέτρα για την προαγωγή της παιδείας. Όσο για την Πατριαρχική σχολή, μόλις το 1604 έχουμε κάποιες νύξεις για την επαναλειτουργία της.

Πολύ μεγάλο ρόλο στα εκπαιδευτικά πράγματα της Κων/πολης έπαιξε τον 17ο αι. ο **Θεόφιλος Κορυδαλλέας** (1570-1646), που καταγόταν από την Αθήνα (από την περιοχή Κορυδαλλού, εξ ου και το επώνυμό του). Διδάχτηκε τα πρώτα γράμματα στη γενέτειρά του και συνέχισε τις σπουδές του στο Ελληνικό Κολέγιο του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης και στην Πάδοβα, όπου σπούδασε φιλοσοφία και άλλες επιστήμες. Κατά την πολυετή παραμονή του στην Ιταλία δίδαξε στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας Βενετίας. Στη συνέχεια δίδαξε, με διακοπές, στην Πατριαρχική Σχολή της Κων/πολης, που την αναδιοργάνωσε εισάγοντας τη διδασκαλία νέων μαθημάτων, ανάμεσα στα οποία πρωτεύουσα θέση είχε η φιλοσοφία. Επίσης δίδαξε στη Ζάκυνθο, στην Κεφαλλονιά και, στα τέλη του βίου του, στην Αθήνα, σε ευρύ κύκλο μαθητών. Θεωρείται ο καλύτερος μελετητής του Αριστοτέλη του καιρού του. Η διδασκαλία του, που ονομάστηκε «Κορυδαλισμός», σηματοδοτεί την εμφάνιση του ευρωπαϊκού αναγεννησιακού πνεύματος στην Ελλάδα. Το έργο του άσκησε μεγάλη επίδραση στους μεταγενέστερους. Από τους πολλούς μαθητές του ξεχωρίζουν ο Ιωάννης Καρυοφύλλης, ο Μελέτιος Συρίγος και ο Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός.

Δ. Άλλα παιδευτικά και πνευματικά κέντρα: Χίος, Γιάννενα, Αθήνα, κ. α.

Το σπουδαιότερο όμως παιδευτικό και πνευματικό κέντρο της ελληνικής Ανατολής, που θα κρατήσει την πρωτοπορία για έναν σχεδόν αιώνα και θα προσφέρει στην ελληνική κοινωνία και στην Εκκλησία πολλά μορφωμένα στελέχη, ήταν η **Χίος**. Δεν είναι βέβαια άσχετο το ότι την περίοδο αυτή οι Χιώτες αρχίζουν να παίρνουν στα χέρια τους μεγάλο μέρος του εμπορίου της Ανατολής. Στους φιλοπρόοδους προκρίτους του νησιού οφείλεται η πρόσκληση στον ζακύνθιο λόγιο και δασκάλου Ερμόδωρο Λήσταρχο να διδάξει στο νησί τους (1533). Κοντά του μαθήτευσε πλήθος μαθητών οι οποίοι διακρίθηκαν αργότερα. Μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους (1566), η Χίος γνώρισε νέα περίοδο ακμής. Τροπή προς το καλύτερο πήρε η εκπαίδευση στη Χίο όταν εγκαταστάθηκαν εκεί Ιησουΐτες μοναχοί (το 1590). Στο σχολείο που ίδρυσαν φοιτούσαν 200 περίπου μαθητές (οι 80 ήταν ορθόδοξοι).

Εκπαιδευτική κίνηση παρατηρείται και σ' άλλα επαρχιακά κέντρα στα τέλη του 16ου αιώνα: στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα, όπου λειτουργούν δύο σχολεία. Στην **Αθήνα** αναφέρεται η παρουσία δασκάλων, που δίδασκαν «κατ' οίκον» ανώτερα μαθήματα (αρχές 17ου αι.). Την ύπαρξη σχολείων στην πόλη αυτή τη μαρτυρεί, έμμεσα, και το ότι έφθαναν στην Ιταλία μαθητές από την Αθήνα για να συνεχίσουν εκεί τις σπουδές τους. Στα **Γιάννενα** φαίνεται ότι δεν διακόπηκε ποτέ η πνευματική παράδοση του Βυζαντίου, αν και είχε μειωθεί λίγο πριν την τουρκική κατάκτηση (1430). Τα προνόμια που παραχώρησε στην πόλη ο Σινάν πασάς εξασφάλισαν την οικονομική της ανάπτυξη. Συνέχισε να λειτουργεί η παλαιά βυζαντινή σχολή στη Μονή των Φιλανθρωπινών στο νησάκι της λίμνης. Το 1647 ο πλούσιος Γιαννιώτης έμπορος της Βενετίας Επιφάνιος ίδρυσε μία δεύτερη σχολή (*σχολή Επιφανίου*), ή οποία άρχισε να λειτουργεί 10 χρόνια αργότερα. Άλλες γνωστές σχολές λειτούργησαν στα **Άγραφα**, καταφύγιο πεδινών πληθυσμών της Θεσσαλίας, όπου μεγάλο ρόλο έπαιξε ο μοναχός Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός, που μαθήτευσε κοντά στον Κορυδαλλέα, ο μαθητής του Αναστάσιος Γόρδιος και ο Θεοφάνης ο εκ Φουρνά.

Ε. Σκοποί, διδακτικό πρόγραμμα και μέθοδοι

Τα περισσότερα σχολεία, που είναι γνωστά με την ονομασία «κ ο ι ν ά» είχαν ως πρωταρχικό σκοπό τον καταρτισμό ιερέων και ψαλτών και την παροχή στοιχειωδών γνώσεων. Γενικά τα κατώτερα και τα μέσα σχολεία αυτής της περιόδου απέβλεπαν πρώτιστα στη θρησκευτική οικοδομή και διαπαιδαγώγηση της κοινωνίας. Ως βασικά σχολικά εγχειρίδια στα «κοινά σχολεία», χρησίμευαν το *Ψαλτήρι* και η *Οκτώηχος*, βιβλία με σαφή ηθικοθρησκευτικό προσανατολισμό. [Πηγές, 34] Δεν απουσίαζαν ωστόσο, ιδίως στα σχολεία των αστικών κέντρων, οι πρακτικοί και οι κοινωνικοί στόχοι. Στα ανώτερα σχολεία διδασκόνταν φιλολογία, φιλοσοφία, θεολογία και, δειλά δειλά, και λίγα στοιχεία θετικών επιστημών. Βασικός στόχος αυτών των σχολείων ήταν η καλή εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας με βάση αρχαιοελληνικά κείμενα ή Γραμματικές που τυπώνονταν στη Βενετία [Πηγές, 33] Για διδακτικά, βέβαια, προγράμματα και για μεθόδους διδασκαλίας στα κοινά» σχολεία δεν μπορεί να γίνει λόγος, ούτε μπορούσε να απαιτήσει κανείς κάτι τέτοιο από δασκάλους, οι οποίοι ούτε ειδικές γνώσεις είχαν, αλλά ούτε και παιδαγωγική κατάρτιση. Γι' αυτούς τους λόγους και το αποτέλεσμα ήταν –εκτός από ορισμένες φωτεινές εξαιρέσεις στα πιο μεγάλα σχολεία- μέτριο. Πέρα από τις προσπάθειες που κατέβαλλαν τοπικοί παράγοντες, κάποιοι φωτισμένοι ιεράρχες (ιδίως ο πατριάρχης Ιερεμίας Β'). οι λόγιοι ήταν αυτοί που συνειδητοποίησαν την ανάγκη για την ίδρυση και τη συντήρηση σχολείων και εργάστηκαν για την υλοποίηση αυτού του σκοπού. Αργότερα (τον 18^ο αι.) αρχίζουν να παίζουν (και) στον τομέα αυτό δυναμικό ρόλο οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού και οι πλούσιοι απόδημοι Έλληνες.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Αγγέλου Α., *Το κρυφό σχολειό. Χρονικό ενός μύθου*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1977.
- Αθηναγόρας, (Μητρ. Παραμυθίας και Πάργης), «Η σχολή των Φιλανθρωπινών εν Ιωαννίνους», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 4 (1929), σ. 55-78.
- Βακαλόπουλος Απ. - Ζώρας Γ. - Αγγέλου Α. - Πατρινέλης Χρ. «Πνευματικός βίος και παιδεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', (Αθήνα 1974), σ. 356-381.
- Βασιλείου Ι., *Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός και οι σπουδαιότεροι μαθητές των Αγράφων*, Αθήνα 1957.
- Γριτσόπουλος Τ., *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. Α' Αθήνα 1966, τ. Β' Αθήνα 1971.
- Crusius Martinus, *Turcograicia*, Βασιλεία 1584 (δίνει σημαντικές και από πρώτο χέρι πληροφορίες).
- Διαμαντής Απ., «Η έννοια του Κρυφού Σχολείου στην περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* τεύχ. 4ο (Ιαν. – Απρ. 2012), σ. 133-156.
- Ζιώγας Π., *Προβλήματα παιδείας του ελληνισμού κατά τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσ/νίκη 1982.
- Καρανάτσιος Χ., «Η εκπαίδευση [1453-1821]», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα χ.χ. σ. 358-403.
- Κεκαυμένος Γ., *Το Κρυφό Σχολειό. Το χρονικό μιας ιστορίας*, Αθήνα 2012.
- Καράς Γ., *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1991.
- Νημάς Θ., *Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Θεσ/νίκη 1995.
- Πατρινέλης Χρ., «Το "Κρυφό Σχολειό" και πάλι, *Ο Ερανιστής* 25 (2005), σ. 321-336.
- Τσιρπανλής Ζ., *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Χατζόπουλος Κ., *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσ/νίκη 1991 (η καλύτερη μελέτη γι' αυτό το θέμα).
- Χρονόπουλος Ν., *Η αλήθεια για το Κρυφό Σχολειό*, Αθήνα 2002 (αντικρούει τις θέσεις του Αγγέλου).

Μάθημα 9^ο

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ – ΕΜΠΟΡΙΟ

Α. Το οθωμανικό σύστημα γαιοκτησίας

Όλη η γη της οθωμανικής επικράτειας, που είχε αποκτηθεί με πόλεμο, ανήκε - σύμφωνα με παλαιά ισλαμική αρχή- στο κράτος, ή, πιο σωστά, στον σουλτάνο. Ήταν δηλαδή *γαίες μπιρί* ή *γαίες του στέμματος* (σουλτανικές γαίες). Σύμφωνα με το οθωμανικό δίκαιο περί γαιοκτησίας, οι *γαίες* διακρίνονταν σε **τρεις κατηγορίες**: **α.** στις *δημόσιες γαίες* (τ. *mîrî*) στις οποίες ανήκαν, επίσης, οι βοσκότοποι και τα δάση. (Το 1528 η δημόσια γη αποτελούσε το 87% του οθωμανικού εδάφους)· **β.** στις *βακουφικές γαίες* (βακούφια / τ. *wakf*), δηλαδή στις γαίες που ανήκαν σε διάφορα θρησκευτικά ή φιλανθρωπικά ιδρύματα, οι καλλιεργητές των οποίων είχαν ίδιες υποχρεώσεις με τους καλλιεργητές των τιμαρίων, απολάμβαναν όμως μεγαλύτερη προστασία, γι' αυτό οι περιοχές αυτές εθεωρούντο «προνομιούχες». (ήταν, κυρίως, οι γαίες των μονών, καθεστώς που το διατήρησαν και κατά την οθωμανική περίοδο)· και **γ.** στις *ιδιωτικές γαίες ή μούλκια* (τ. *mülk*) ανήκαν τα σπίτια, τα δένδρα και τα αμπέλια (όχι όμως και το έδαφος πάνω στο οποίο βρίσκονταν), οι κήποι και τα κοινοτικά χωράφια μούλκια. Τις δημόσιες γαίες των κατακτημένων χωρών ο σουλτάνος είτε τις κρατούσε για τον εαυτό του είτε τις διένειμε σε αξιωματούχους ή σε θρησκευτικά και φιλανθρωπικά ιδρύματα. Συνήθης μορφή παραχώρησης γαιών ήταν η παραχώρηση σε ιδρυτές δερβισικών ξενώνων (*ζαβιγέ*), που έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία τουρκικών αγροτικών οικισμών στις κατακτημένες χώρες.

Σ' αυτή την κατηγοριοποίηση εντοπίζεται η **αρχή του τιμαριωτισμού** ή **του τιμαριωτικού συστήματος** που ήταν η βάση του στρατιωτικού και οικονομικού οικοδομήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ως τα μέσα περίπου του 17ου αι. Το **τιμάριο** αποτελεί τον κύριο τύπο οθωμανικής γαιοκτησίας γιατί επιβλήθηκε και επικράτησε ως γαιοκτητικός θεσμός της Αυτοκρατορίας κατά τους πρώτους τρεις περίπου αιώνες. Η εκχώρηση γαιών κατακτημένων περιοχών από τον σουλτάνο εφαρμόστηκε αμέσως μετά την ίδρυση του οθωμανικού κράτους, οπότε παραχώρησε στους ήρωες του πολέμου, τους *γαζήδες* (= αγωνιστές της πίστης) κτήματα που ανήκαν πριν σε Βυζαντινούς για να τα νέμονται εφ' όρου ζωής. Έτσι, παραισφρεύουν στις τοπικές οικονομίες άτομα που, ενώ δεν συμμετέχουν στην παραγωγή, έχουν το δικαίωμα να καρπώνονται ένα μέρος της με τη μορφή φόρου.

Οι εκχωρήσεις γαιών λέγονται **τιμάρια** (τ. *timar*), λέξη περσικής προέλευσης που σημαίνει «πρόνοια», «φροντίδα» και αντιστοιχεί, περίπου, με τον βυζαντινό όρο και θεσμό της «πρόνοιας», ο οποίος επικράτησε κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Το σύστημα αυτό προέκυψε από την ανάγκη συντήρησης ενός πολυάριθμου στρατού από τους πόρους μιας αγροτικής οικονομίας. Ταυτόχρονα, όπως είδαμε αλλού, το ίδιο σύστημα καθόρισε το πλαίσιο της επαρχιακής διακυβέρνησης της Αυτοκρατορίας και της αγροτικής της πολιτικής, που στόχευε, πρωτίστως, στην αντιμετώπιση των στρατιωτικών της αναγκών, αφού οι στρατιώτες αμείβονταν με ένα μέρος των αγροτικών εισοδημάτων. Το σύστημα αυτό υποχρέωνε κάθε ιππέα (*σπαχή* /τ. *sipahi*) να κατοικεί στο χωριό που αποτελούσε πηγή του εισοδήματός του (μέσω του φόρου

της *δεκάτης*), με αντάλλαγμα τη συμμετοχή στις εκστρατείες. Επίσης, οι σπαχήδες είχαν διοικητικά καθήκοντα, αρμοδιότητες στην είσπραξη των φόρων και στην εφαρμογή του αγροτικού δικαίου και την εξουσία να συλλαμβάνουν τους παραβάτες στην περιφέρειά τους, ύστερα όμως από απόφαση του καδή. Τα τιμάρια -και αυτό ήταν βασικό χαρακτηριστικό τους- ήταν ανακλητά· δηλαδή η άρνηση προσφοράς στρατιωτικής υπηρεσίας είχε ως συνέπεια την ανάκληση παραχώρησής τους. Αρχικά δεν μεταβιβαζόταν κληρονομικά· αργότερα όμως κληρονομούνταν, κατά κανόνα στους γιους των τιμαριωτών. Η ανανέωση της παραχώρησής τους εξαρτιόταν από τη θέληση του σουλτάνου. Γι' αυτό, όταν ανερχόταν στο θρόνο ένας νέος σουλτάνος οι τιμαριούχοι έσπευδαν να ανανεώσουν τους τίτλους κατοχής ώστε να νομιμοποιήσουν τα παραχωρητήρια. Η χορήγηση τιμαρίων σε ραγιάδες απαγορευόταν.

Έχει γίνει πολύς λόγος στο παρελθόν, ιδίως από μαρξιστές ιστορικούς, για τη σχέση του οθωμανικού τιμαριωτισμού με τον δυτικοευρωπαϊκό φεουδαλισμό. Δεν θα υπεισέλθουμε σ' αυτό το, κατά τα άλλα, πολύ ενδιαφέρον ζήτημα. Θα αρκεστούμε στην άποψη του κορυφαίου των Τούρκων ιστορικών Halil Inalcik, ο οποίος παρατηρεί ότι με την πρώτη ματιά το τιμαριωτικό σύστημα θυμίζει τον μεσαιωνικό φεουδαλισμό, ωστόσο ανάμεσά τους υπάρχουν θεμελιώδεις διαφορές. Κατ' αρχάς, ο Οθωμανός τιμαριώτης δεν μπορεί να συγκριθεί με το δυτικό φεουδάρχη όσον αφορά τον έλεγχο της γης (στην Ο. Α. η γη ανήκει στον σουλτάνο, στη Δύση στους φεουδάρχες). Έπειτα, κατά τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες, η μεταβίβαση του τιμαρίου από τον πατέρα στο γιο του ή στους γιους του από κοινού, αντέβαινε στους βασικούς κανόνες του τιμαριωτισμού, ενώ στη Δύση συνέβαινε το ακριβώς αντίθετο.

Οι εκχωρούμενες γαίες διακρίνονταν, ανάλογα με τα εισοδήματά τους, σε **τρεις κατηγορίες**: Στην πρώτη ανήκαν τα καθαυτό **τιμάρια** με ετήσιο εισόδημα από 3.000 έως 20.000 *άσπρα* (*akçe*). Ας σημειωθεί ότι ένα τιμάριο δεν σχηματιζόταν πάντα από συνεχή εδαφική έκταση. Ήταν δυνατό να περιλαμβάνει γαίες πολλών χωριών ή τμήματα εδαφών ενός ή περισσότερων χωριών που δεν ανήκαν στην ίδια διοικητική ενότητα. Δηλαδή ένα χωριό μπορούσε να ήταν τιμάριο περισσότερων ατόμων. Η δεύτερη κατηγορία τιμαρίων, τα **ζιαμέτια** (*ziamet*), απέφερε εισοδήματα 20.000 ως 100.000 *άσπρων*. Τέλος η τρίτη κατηγορία γαιών, γνωστή ως **χάσια** (*has*) παρεχωρούντο σε υψηλόβαθμους αξιωματούχους (στρατιωτικούς ή πολιτικούς) ή σε μέλη της σουλτανικής οικογένειας και απέφεραν εισοδήματα άνω των 100.000 *άσπρων*. Οι μπεηλερμπέηδες εισέπρατταν ως ένα εκατομμύριο *άσπρα* ετησίως, ενώ οι σαντζακμπέηδες κατείχαν χάσια με εισόδημα 200-600 χιλ. *άσπρων*.

Τα περισσότερα τιμάρια ανήκαν στις χαμηλές εισοδηματικές κλίμακες. Ενδεικτικά, το δεύτερο μισό του 15ου αι. στη βόρεια Πελοπόννησο τα περισσότερα τιμάρια (το 50%) είχαν εισόδημα από 2.000 έως 4.000 *άσπρα*. Το μέσο τιμάριο απέδιδε τον 15ο αι. στον κάτοχό του γύρω στα 1.000 *άσπρα* και τον 16ο διπλάσια. [Πηγές, 35] Στις αρχές του 17ου αιώνα σε μία καταγραφή για συμμετοχή των τιμαριωτών στις εκστρατείες, τα τιμάρια με εισόδημα 3.000 έως 6.000 *άσπρα* ανέρχονταν στο 83% του συνόλου τους. [Πηγές, 36] Γενικά επικρατούσαν οι μικροί τιμαριώτες. Τα μεγάλα εισοδήματα τα καρπώνονταν οι κάτοχοι των *χας*. [Πηγές, 37, 38] Γι' αυτό οι τιμαριώτες απέβλεπαν στον πόλεμο για ν' αυξήσουν τα έσοδά τους.

Πόσοι ήταν οι σπαχήδες; Γνωρίζουμε ότι στα τέλη του 16ου αι. 200.000 περίπου σπαχήδες αποτελούσαν την «αριστοκρατία της γης» της αυτοκρατορίας, αριθμός μεγάλος, όπως παρατηρεί ο Βακαλόπουλος, αφού με τις οικογένειές τους θα έφταναν περ. το 1.000.000. (*Σύμφωνα με υπολογισμούς ιστορικών, η Οθ. Αυτοκρατορία είχε την εποχή αυτή 16 με 20 εκατ. κατοίκους).

Για να έχουν συνεχή έλεγχο πάνω στη γη και στην κανονική καταβολή των φόρων, αλλά και για να προστατεύουν τους ραγιάδες από τις αυθαιρεσίες των τιμαριούχων, οι Αρχές συνέτασσαν **κατάστιχα** (*tahrir*), όπου αναφέρονταν οι φόροι που έπρεπε να καταβάλλουν οι καλλιεργητές των τιμαρίων και οι υποχρεώσεις τους στον τιμαριούχο. Όσοι γεωργοί είχαν εγκαταλείψει τη γη που καλλιεργούσαν δεν απογράφονταν στη νέα τους κατοικία, εκτός αν είχαν μείνει εκεί πάνω από δέκα χρόνια· αλλιώς επαναφέρονταν πίσω με βία. Η πρώτη καταγραφή μιας χώρας γινόταν όταν προσαρτιόταν στην Αυτοκρατορία.

Οι τιμαριώτες είχαν την εξουσία να συλλέγουν τους φόρους, δεν ήταν όμως στην κυριολεξία γαιοκτήμονες. Ως εκπρόσωποι του κράτους απλά επόπτευαν την κτήση και τη χρήση της γης. Ήταν λοιπόν μόνο καρπωτές φορολογικών προσόδων που ανήκαν στο κράτος. **Δεν ήταν ιδιοκτήτες του εδάφους του τιμαρίου** και αν κάποτε συνέβαινε αυτό πρόκειται για λίγα, μικρά συνήθως, τιμάρια. Ορισμένα αγαθά (γαίες, αμπέλια, δένδρα κλπ.) που εκχωρούνταν στον τιμαριώτη ως προσωπικά, στην ουσία δεν ήταν απόλυτες ιδιοκτησίες, αλλά ισόβιες εκχωρήσεις που μπορούσαν να αξιοποιηθούν με όρους που ίσχυαν στις ατομικές ιδιοκτησίες, στα μούλκια.

Οι χωρικοί που ζούσαν και καλλιεργούσαν, από πατέρα σε γιο, τιμαριωτικές γαίες, απολάμβαναν, ως αντάλλαγμα του μόχθου τους, το δικαίωμα της επικαρπίας. Ο ραγιάς οικογενειάρχης (μουσουλμάνος ή χριστιανός) μπορούσε να κατέχει ένα ζευγάρι γης (*τσίφτ/τ. çift*), δηλ. έκταση που μπορούσε να οργώσει ένα ζευγάρι βοδιών σε μία καλλιεργητική περίοδο, το οποίο κάλυπτε τις ανάγκες της οικογένειάς του. Εκτός από τη δεκάτη, ο κάτοχος του ζευγαριού πλήρωνε στον σπαχή το *τσίφτ ρεσμί*, ετήσιο φόρο 22 άσπρων. Ήταν το αντάλλαγμα των αγγαρειών και υλικών (άχυρο, ξύλα, ζωοτροφές) που έδιναν στα βυζαντινά χρόνια στον προνοιάριο οι χωρικοί. Ο Ιναλτζίκ λέει ότι η αντικατάσταση από τους Οθωμανούς των αγγαρειών με καταβολή χρήματος ήταν ευεργετική για τους χωρικούς, παραδέχεται ότι οι χωρικοί είχαν πολλά παράπονα από τους σπαχήδες και τους φοροεισπράκτορες. Γι' αυτό ζητούσαν συχνά την παρέμβαση του τοπικού καδή ή της ίδιας της Υψηλής Πύλης.

Οι περισσότεροι τιμαριώτες ήταν μουσουλμάνοι. Υπήρχαν όμως, και χριστιανοί τιμαριώτες (που ήταν πριν *προνιάριοι*) ενσωματωμένοι στον στρατιωτικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με ένα κατάστιχο τιμαρίων του 1431, που περιλάμβανε τα τιμάρια της σημερινής Σερβίας, της Αλβανίας και της βόρειας Ελλάδας, το 18% των τιμαριωτών ήταν χριστιανοί. Οι περισσότεροι κατείχαν μικρά τιμάρια. Η ύπαρξη χριστιανών σπαχήδων παρατηρείται κυρίως τους δύο πρώτους αιώνες της κατάκτησης. Είναι εμφανές ότι αυτοί οι βυζαντινοί «άρχοντες της υπαίθρου» προσπαθούσαν να διατηρήσουν τις μεγάλες γαιοκτησίες τους. Από την πλευρά του, το οθωμανικό κράτος ήταν αρχικά ανεκτικό έναντι των χριστιανών τιμαριωτών. Για διάφορους όμως λόγους (συγχρωτισμός με μουσουλμάνους

σπαχήδες, μειονεκτική θέση τους έναντι των τελευταίων κλπ.) οι χριστιανοί σπαχήδες σταδιακά εξισλαμίστηκαν ή τους αφαιρέθηκαν τα τιμάρια. Στα μέσα περίπου του 17ου αι. αναφέρεται μαζικός εξισλαμισμός των σπαχήδων της Ηπείρου, ο οποίος, σύμφωνα με μία, μεταγενέστερη και άρα όχι απόλυτα αξιόπιστη, πληροφορία του Π. Αραβαντινού, επιβλήθηκε ύστερα από τη νικηφόρα έκβαση του πολέμου των Τούρκων εναντίον των Περσών (1624-1639), όταν 12.000 Ηπειρώτες σπαχήδες -ο αριθμός τους φαίνεται υπερβολικός- υψώνοντας τη σημαία του αγίου Γεωργίου άλλαξαν άρδην την πορεία μίας μάχης. Οι εις βάρος τους εισηγήσεις των Οθωμανών στρατηγών οδήγησαν το αυτοκρατορικό συμβούλιο στην απόφαση να μην μπορεί να είναι στο μέλλον κάποιος σπαχής χριστιανός και να απολαμβάνει διάφορα προνόμια, γεγονός που ανάγκασε τους περισσότερους να εξισλαμισθούν.

Προοδευτικά, μετά τα μέσα του 16ου αι., τα τιμάρια αντικαθίστανται από τις μεγάλες ιδιοκτησίες, τα τσιφλίκια (çiflik). Η μετάβαση από το ένα γαιοκτητικό σύστημα στο άλλο και οι λόγοι που την προκάλεσαν είναι ζήτημα που θα εξεταστεί στο εαρινό εξάμηνο. Μπορούμε όμως από τώρα να πούμε ότι είναι ένα από τα πολλά συμπτώματα εξασθένησης της κεντρικής διοίκησης και ανάπτυξης κεντρόφυγων δυνάμεων στην Οθ. Αυτοκρατορία και της ενίσχυσης τοπικών αρχόντων οι οποίοι, με νόμιμους ή παράνομους τρόπους, σχηματίζουν από μικρά τιμάρια μεγάλες ιδιωτικές γαίες. Η παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος και η μετάβαση στο καθεστώς των τσιφλικιών είναι αποτέλεσμα και άλλων εσωτερικών ή εξωτερικών παραγόντων. Πρώτιστα των αλλαγών στις συνθήκες οργάνωσης των εκστρατειών, που απαξίωσαν τους εποχικά στρατευόμενους ιππείς και επέβαλαν την αύξηση των στρατιωτικών δαπανών. Επίσης, συχνά, παρατηρείται μετά το θάνατο σπαχήδων, τα τιμάριά τους να μην μεταβιβάζονται σε άλλους, αλλά να εκμισθώνονται οι φόροι τους, γεγονός που εξέθρεψε την τάση τοπικών Οθωμανών προκρίτων (*αγιάνηδων/τ. ayan*) για είσπραξη υπερβολικών φόρων και για αρπαγή γαιών που είχαν εγκαταλειφθεί. Έτσι στη θέση των τιμαριούχων εμφανίστηκαν νέοι μεγαλογαιοκτημόνες, οι *τσιφλικάδες*. Σταδιακά, οι περισσότερες και οι ποιοτικά καλύτερες - αρδευόμενες πεδινές εκτάσεις (οι πεδιάδες της Μακεδονίας, Θράκης, Θεσσαλίας κ. ά.) μετατράπηκαν σε τσιφλίκια. Γι' αυτό, το γαιοκτητικό σύστημα έχει άμεση σχέση με τη σύνθεση των καλλιεργητών.

Β. Η σύνθεση των καλλιεργειών και το «αγροτικό πλεόνασμα»

Όπως παρατηρεί ο Σπύρος Ασδραχάς, ο πιο ειδικός στα ζητήματα αυτά Έλληνας ιστορικός, στις αναλύσεις του οποίου, κυρίως, στηρίζονται όσα ακολουθούν, «με όποιον τρόπο κι αν τις μετρήσουμε, είτε σε φυσικά είτε σε χρηματικά μεγέθη, οι καλλιεργειες κυριαρχούνται από τα **δημητριακά** κι ανάμεσα σ' αυτά πρώτη θέση κατέχει το σιτάρι: τις βρίσκουμε παντού, από την πεδιάδα και το οροπέδιο ως τα πρανή σε έδαφος που το συγκρατούν αναχώματα». Οι εργασίες σποράς για τα πρώιμα δημητριακά, σιτάρι, κριθάρι, σίκαλη και βρώμη (η τελευταία προοριζόταν για τροφή των ζώων) εκτελούνταν με το ησιόδειο ξύλινο άροτρο. Έσπερναν σιτάρι ιδίως εκεί όπου την προηγούμενη χρονιά είχαν σπείρει καλαμπόκι. Εφαρμοζόταν δηλ. η **αμψοισπορά** = εναλλαγή καλλιεργειών. Η γη χωρίζεται σε 3 μέρη, από τα οποία κάθε χρόνο στο 1 δεν σπέρνεται τίποτα και γίνεται κυκλική εναλλαγή σποράς. Στις

άκρες του χωραφιού έσπερναν τα *μαγειρέματα*: φακές, ρεβίθια, κουκιά. Τον Μάρτιο οι αγρότες έσπερναν καλαμπόκι, σε ποτιστικά χωράφια. Η καλλιέργειά του διαδόθηκε στον ελλαδικό χώρο μετά τον 17ο αι. γιατί είχε υψηλότερες ανά στρέμμα αποδόσεις και γιατί χρησιμοποιούνταν ως βασική τροφή των φτωχών λαϊκών στρωμάτων. Οι χωρικοί και οι φτωχοί των πόλεων έτρωγαν, κυρίως, καλαμποκίσιο ψωμί γιατί ήταν φθηνότερο. Ένα μέρος των δημητριακών το κατανάλωναν οι ίδιοι οι παραγωγοί και το άλλο το πουλούσαν, συνήθως στη διπλανή πόλη, προκειμένου να πληρώσουν τους φόρους ή να αγοράσουν τα απαραίτητα για τη διαβίωσή τους και εργαλεία.

Εκτός από τα δημητριακά, πολύ διαδεδομένη ήταν και η **ελαοκαλλιέργεια**, πανάρχαια καλλιέργεια στον ελληνικό χώρο. Η καλλιέργεια της ελιάς γινόταν κυρίως με *εμφύτευση*, δηλ.ο ιδιοκτήτης της γης παραχωρούσε σε κάποιον το χωράφι του για να φυτέψει ελιές και στη συνέχεια και οι δύο (ο ιδιοκτήτης της γης και ο εμφυτευτής) ήταν συνιδιοκτήτες των δένδρων. Ο εμφυτευτής έδινε στον ιδιοκτήτη συνήθως το 1/4 της παραγωγής. Την ελαιοκαλλιέργεια την προώθησε τον 17ο αι. η Βενετία στα Επτάνησα, στην Κρήτη και στην Πελοπόννησο, για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της σε λάδι. Η ελιά καταναλωνόταν ως βρώσιμη ή χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή λαδιού, ένα μέρος του οποίου προοριζόταν για το εμπόριο. Ένα μικρό μέρος του παραγόμενου λαδιού, κατώτερης ποιότητας, χρησίμευε για την παραγωγή σαπουνιού και για τον φωτισμό του σπιτιού με λυχνάρια· ή ως γιατρικό, όπως το κρασί. Κρασί, λάδι και σιτάρι (*πρόσφορο*) χρησιμοποιούνταν ως βασικά υλικά στοιχεία στη λατρεία.

Πολύ προσοδοφόρα ήταν και η **αμπελοκαλλιέργεια**, πανάρχαια καλλιέργεια στον ελλαδικό χώρο. Από τις τιμαριωτικές προσόδους των καλλιεργειών δέκα ναχιγιέδων της Πελοποννήσου (1461) βλέπουμε ότι η καλλιέργεια αμπελιών ήταν ο πιο σημαντικός τομέας της αγροτικής οικονομίας μετά τα δημητριακά (*Πηγές*, 35). (Τα δημητριακά αντιπροσωπεύουν το 59,03% των προσόδων, τα αμπέλια το 31,71%). Δίπλα σ' αυτές τις καλλιέργειες υπήρχαν και άλλες δευτερεύουσες: το βαμβάκι και το λινάρι ή οι χρωστικές ύλες από μικρά δένδρα (το *πρινοκόκκι* που έδινε ωραία κόκκινη βαφή και ήταν περιζήτητο στα υφαντουργεία της Γαλλίας και της Αγγλίας) κλπ.

Η συνολική μέτρηση της αγροτικής παραγωγής είναι αδύνατη, εφόσον δεν έχουμε πλήρεις σειρές με σχετικά αρχειακά τεκμήρια, παρά μόνο αποσπασματικές μαρτυρίες για το φόρο που καταβαλλόταν γι' αυτήν ή για τα εξαγόμενα προϊόντα. Έτσι μπορούμε να κάνουμε μόνο αποσπασματικές και κατά προσέγγιση εκτιμήσεις. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι παράλληλα με τις αγροτικές καλλιέργειες υπήρχε και η πολύ ανεπτυγμένη την περίοδο αυτή κτηνοτροφία, για την οποία όμως δεν θα μιλήσουμε τώρα. Γεωργία και κτηνοτροφία συνιστούν τις δύο κύριες ενασχολήσεις των χωρικών στην ηπειρωτική Ελλάδα. Κατά κανόνα οι πληθυσμοί της υπαίθρου είναι αγροτοκτηνοτροφικοί, όπως στα νησιά είναι, κυρίως, ψαράδες ή ναυτικοί.

Δυο λόγια για το **αγροτικό πλεόνασμα**. Πρόκειται για ένα δύσκολο ζήτημα η εξέταση του οποίου απαιτεί καλή γνώση του οθωμανικού φορολογικού συστήματος, της γαιοκτησίας, των συμφωνιών καλλιέργειας ή ενοικίασης της γης, της πώλησης του πλεονάζοντος προϊόντος κλπ. Όσες αναλύσεις είναι δυνατό να γίνουν για το ύψος της παραγωγής σε κάθε οικιστική μονάδα καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι τα κατά κεφαλή τεκμαρτά εισοδήματα είναι, κατά κανόνα, πλεονασματικά, δηλ. αφήνουν ένα

περίσσευμα στον καλλιεργητή, αφού αφαιρεθούν αυτά που καταναλώνει η οικογένειά του, ό,τι χρειάζεται για τη σπορά και ο φόρος της δεκάτης. Συμβαίνει όμως μερικές φορές η παραγωγή να είναι ελλειμματική με συνέπεια ο καλλιεργητής να αδυνατεί να καταβάλει τους φόρους, οι οποίοι απορροφούν σημαντικό μέρος της παραγωγής (περίπου το 10 με 15%), και ταυτόχρονα να θρέψει την οικογένειά του.

Ένα οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο του δεύτερου μισού του 16ου αι. της ορεινής Ναυπακτίας, που το αναλύει ο Σπ. Ασδραχάς (*Πηγές*, 37) μας δίνει μια καλή εικόνα για τους φόρους που όφειλαν να καταβάλουν στον τιμαριώτη οι καλλιεργητές εννέα τιμαρίων στα οποία περιλαμβάνονται τριάντα μικρά χωριά ή τμήματα χωριών, 501 φορολογούμενα σπίτια. Συνολικά οι φόροι ανέρχονταν σε 39.566 άσπρα, ποσό στο οποίο δεν συμπεριλαμβάνεται ο κεφαλικός φόρος διότι πηγαινε κατευθείαν στο σουλτανικό θησαυροφυλάκιο. Η καταβολή των φόρων σε μία χρονιά με κακή σοδειά γινόταν δυσβάσταχτη. Από την ανάλυση των δεδομένων αυτού του καταστίχου προκύπτει ότι η φορολογία επέτρεπε στους παραγωγούς να έχουν στη διάθεσή τους ορισμένα μικρά πλεονάσματα (γύρω στο 20 με 25%). Αλλού ήταν μικρότερα ή μεγαλύτερα. Αυτό εξαρτιόταν από την απόδοση των γαιών (κατά μέσο όρο ήταν 1 (σπόρος) προς 5 (παραγωγή) και στις εύφορες γαίες 1:10), από τις **συμφωνίες καλλιέργειας** της γης (*μισιακάρικο*, *τριτάρικο* κ. ά) και από άλλους παράγοντες. Στο *μισιακάρικο*, μετά την αφαίρεση του φόρου, το προϊόν που απόμεινε μοιραζόταν ισόποσα στα δύο. Ο ιδιοκτήτης έδινε τον σπόρο και ο καλλιεργητής επιβαρυνόταν με τα έξοδα παραγωγής. Στο *τριτάρικο*, μετά την αφαίρεση του φόρου, ο καλλιεργητής έπαιρνε τα 2/3 του καρπού, αλλά τον σπόρο τον έβαζε ο ίδιος και ο ιδιοκτήτης ήταν απαλλαγμένος από κάθε έξοδο. Το όριο της παραγωγής, πάνω από το οποίο ήταν δυνατά τα καθαρά πλεονάσματα εξαρτιόταν και από τη διοχέτευση μέρους της συγκομιδής στο εξωτερικό ή στο εσωτερικό εμπόριο.

Γ. Το εξωτερικό εμπόριο μέσα στο πλαίσιο της διεθνούς συγκυρίας

Η Οθ. Αυτοκρατορία δημιουργήθηκε και επεκτάθηκε σε μία εποχή κατά την οποία στο θαλάσσιο εμπόριο της της Ανατολικής Μεσογείου κυριαρχούσαν δύο ιταλικές πόλεις-κράτη, η **Βενετία** και η **Γένουα**, με πολλές κτήσεις σ' αυτόν τον χώρο -ιδίως η πρώτη- και μακρά ναυτική παράδοση, οι οποίες είχαν εμπορικές σχέσεις με το Levante (Ανατολή) από την εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η Γένουα εξουδετερώθηκε από τους Οθωμανούς σχετικά γρήγορα. Αντίθετα οι συγκρούσεις ανάμεσα στο κράτος του σουλτάνου και στη Γαληνοτάτη για τον στρατιωτικό και πολιτικό και οικονομικό έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου κράτησαν τρεις περίπου αιώνες (ως τα τέλη του 17ου). Όμως, παρά τους εφτά μεταξύ τους πολέμους, οι Οθωμανοί διατηρούσαν με τη Βενετία τις στενότερες σχέσεις από όλα τα άλλα κράτη της Χριστιανοσύνης. Οι πλούσιοι υπήκοοι του σουλτάνου συνέχιζαν να αγοράζουν βενετσιάνικα υφάσματα και γυαλικά μέχρι και αργά τον 17ο αι. και οι υπήκοοι της Βενετίας αγόραζαν από τη Συρία ή την Κύπρο βαμβάκι για να το πουλήσουν στις βιομηχανίες της κεντρικής Ευρώπης.

Η **Ραγούζα** (Ντουμπρόβνικ), που αναγνώρισε την οθωμανική επικυριαρχία, έγινε τον 15ο-16ο αι. μεγάλης σημασίας διαμετακομιστικό λιμάνι για το εμπόριο

μεταξύ Ανατολής -Δύσης. Στη διάρκεια του 16ου αι. οι ιταλικές πόλεις **Αγκώνα** και **Λιβόρνο** αναγκάστηκαν να παραχωρήσουν ειδικά προνόμια στους Οθωμανούς και γενικά στους Λεβαντίνους εμπόρους προκειμένου να αναπτύξουν το εμπόριό τους και να καλύψουν τις τεράστιες ανάγκες τους σε σιτηρά. Τότε εγκαθίστανται εκεί και λίγο αργότερα στην Τεργέστη Έλληνες και άλλοι Βαλκάνιοι έμποροι και αρχίζει η χρυσή εποχή του «*Ορθόδοξου Βαλκανίου κατακτητή εμπόρου*», για να θυμηθούμε την επιτυχημένη έκφραση του Σέρβου ιστορικού Traian Stoianovic. Σταδιακά οι Ενετοί απώλεσαν το μονοπώλιο της μεταφοράς μπαχαρικών και άλλων εμπορευμάτων από τα λιμάνια της Εγγύς Ανατολής στη Δύση και το εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου πέρασε στον έλεγχο των Γάλλων ή πλοίων που έπλεαν με γαλλική σημαία.

Ως τα τέλη περίπου του 15ου αι. κέντρο του θαλάσσιου εμπορίου ήταν η **Μεσόγειος**. Η ανακάλυψη της Αμερικής (1492) και της θαλάσσιας οδού προς την Ινδία μέσω του ακρωτηρίου της Καλής Ελπίδας (1498) είχε κοσμοϊστορικές συνέπειες για το παγκόσμιο εμπόριο. Το κέντρο του μετακινείται σταδιακά προς τον Ατλαντικό και τον Ινδικό ωκεανό, αν και ουσιαστικά η μεσογειακή λεκάνη δεν θα χάσει ποτέ τη σημαντική της θέση στο **διεθνές εμπόριο**. Από τους νέους δρόμους που ανοίγονται εισρρέουν στην Ευρώπη, μαζί με το χρυσάφι της Αμερικής, νέα αποικιακά προϊόντα (καφές, ζάχαρη, καπνός κ. ά.) τα οποία εισάγονται και στην Οθωμ. Αυτοκρατορία με πορτογαλικά, ισπανικά, γαλλικά, αγγλικά ή ολλανδικά πλοία. Έτσι, αρχίζει, κατά τον μεγάλο Γάλλο ιστορικό F. Braudel, η εποχή του καπιταλισμού με κινητήριο μοχλό το θαλάσσιο εμπόριο. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε τους στεριανούς -συνήθως πιο σίγουρους- δρόμους της κεντρικής Ευρώπης, των Βαλκανίων και της Μ. Ασίας που τους διέσχιζαν μεγάλα καραβάνια με καμήλες, μουλάρια και άλογα μεταφέροντας εμπορεύματα σε κάθε γωνιά της αυτοκρατορίας και της κεντρικής Ευρώπης: από τη Βιέννη ή από την Προύσα στην Κων/πολη και αντίστροφα, από τη Ραγούζα στη Σόφια, από τα Γιάννενα στο Βουκουρέστι και τη Βιέννη κ. ά.

Τα κράτη της Δύσης βρήκαν στην Ανατολή όχι μόνο έναν πολύ καλό πελάτη, δηλαδή έναν καταναλωτή των προϊόντων τους, αλλά και μία πηγή πρώτων υλών. Γι' αυτό, ενώρις προσπάθησαν να δημιουργήσουν καλές σχέσεις με την Υψηλή Πύλη και να αποσπάσουν διευκολύνσεις για την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου τους με απώτερο στόχο την οικονομική διείσδυση στην Οθ. Αυτοκρατορία. Αν και κάποιες εμπορικές συμφωνίες υπογράφηκαν ανάμεσα σ' αυτήν και στις ιταλικές πόλεις Γένουα και Βενετία το β' μισό του 14ου αι, η εμπορική διείσδυση των Δυτικών στην Οθ. Αυτοκρατορία αρχίζει, ουσιαστικά, τον 16ο αιώνα με τις **διομολογήσεις (capitulations)**, που υπέγραψε το **1536** ο βασιλιάς της **Γαλλίας** Φραγκίσκος Α' με τον σουλτάνο Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή (που ανανεώθηκαν και επεκτάθηκαν το 1569) για ν' ακολουθήσουν το 1580 οι Άγγλοι και το 1612 οι Ολλανδοί. Οι **Άγγλοι**, που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται δειλά στη Μεσόγειο τον 15ο αι., ίδρυσαν στα τέλη του 16ου την «**Εταιρεία του Λεβάντε**» (**Levant Company**) με στόχο την οργάνωση του εμπορίου τους στην Ανατολή. Οι **διομολογήσεις** είχαν τη μορφή διμερών εμπορικών συμφωνιών δυτικοευρωπαϊκών χωρών με την Πύλη, η οποία παραχωρεί σ' αυτές εμπορικά προνόμια με αντάλλαγμα τη φιλία τους. Με βάση αυτές τις συμφωνίες, οι δυτικές χώρες εγκαθιστούν στα λιμάνια (*σκάλες*) της Αυτοκρατορίας

προξένους για την οργάνωση του εισαγωγικού και εξαγωγικού τους εμπορίου. Στην πραγματικότητα οι διομολογήσεις ήταν μονομερείς πράξεις σε βάρος της Οθ. Αυτοκρατορίας. Φαινομενικά το κράτος του σουλτάνου διατήρησε την οικονομική του ανεξαρτησία· στην πράξη όμως δεν απέφυγε την υποταγή στις ευρωπαϊκές Δυνάμεις, κάτι που φάνηκε ιδίως τον 18ο και τον 19ο αι. Από την άλλη, ο μεγάλος αριθμός των διομολογήσεων δηλώνει τον οξύ ανταγωνισμό μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών για κατοχή της πιο πλεονεκτικής εμπορικής θέσης στην Οθ. Αυτοκρατορία.

Οι **πρόξενοι** επέβλεπαν τις δραστηριότητες των εμπόρων στην περιοχή δικαιοδοσίας τους, κατέγραφαν τα εισαγόμενα και εξαγόμενα αγαθά και επέλυν τις διαφορές μεταξύ των μελών των εγκατεστημένων σε μία πόλη ομογενών τους (του «έθνους») τους, γνωστών με το όρο *Λεβαντίνοι*. Οι ευρωπαίοι έμποροι, εκτός από τους τελωνειακούς δασμούς (5% και αργότερα 3% επί της αξίας των εμπορευμάτων), έπρεπε να υπολογίζουν και τις, κατά καιρούς, απαγορεύσεις εξαγωγής βασικών προϊόντων (κυρίως σιταριού) από την Οθ. Αυτοκρατορία, που ήταν απαραίτητα για τον κανονικό ανεφοδιασμό της Κων/πολης και τη διατροφή του στρατού. Σε καιρό σιτοδείας και λιμού ειδικοί Οθωμανοί αξιωματούχοι προσέφευγαν σε αναγκαστικές αγορές στις σιτοπαραγωγικές περιοχές ή στα κέντρα διοχέτευσης της παραγωγής. Πάντως η οθωμανική εξουσία έδινε μεγάλη σημασία στον «λογικό» καθορισμό της τιμής των δημητριακών ώστε να αποφευχθούν αντιδράσεις του λαού.

Η απουσία τους εξεταζόμενους αιώνες συστηματικών προξενικών εκθέσεων και κυρίως αριθμητικών στοιχείων, που προσφέρονται για ποσοτικές αναλύσεις, μας αναγκάζει να προσφύγουμε σε λιγότερο χρήσιμες και κατάλληλες για τέτοια ζητήματα πληροφορίες δευτερογενών πηγών (ξένους ταξιδιώτες κ. ά.). Όλες οι πηγές μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι Έλληνες επωφελήθηκαν από το εμπόριο ανάμεσα στη Δύση και την τουρκική επικράτεια, καθώς η Ελλάδα βρίσκεται στο σταυροδρόμι Ανατολής - Δύσης. Οι διαθέσιμες πληροφορίες συγκλίνουν, επίσης, στο ότι τα κυριότερα λιμάνια της Οθ. Αυτοκρατορίας (με βάση τον αριθμό των πλοίων που αγκυροβολούσαν σ' αυτά και την αξία των εμπορευμάτων) ήταν αυτά της Κων/πολης, της Αλεξάνδρειας, της Σμύρνης και της Θεσσαλονίκης. Στον ελλαδικό χώρο, εκτός από τη Θεσσαλονίκη, άλλες πόλεις με εμπορική παράδοση από τα βυζαντινά χρόνια (Σέρρες, Χαλκίδα, Γιάννενα, Μυστράς κ. ά.), αφού ξεπέρασαν το σοκ της κατάκτησης, αρχίζουν, χάρη στην ενίσχυση του πληθυσμού τους να παίζουν, πάλι, σημαντικό ρόλο στο τοπικό και στο υπερτοπικό εμπόριο.

Από τις ηπειρωτικές περιοχές της Ελλάδας εκείνη που ευνοήθηκε στον τομέα του εμπορίου, χάρη στην επίκαιρη γεωγραφική της θέση στον θαλάσσιο δρόμο από τη Δύση προς την ανατολική Μεσόγειο, είναι σίγουρα η **Πελοπόννησος** με πολλά και ασφαλή λιμάνια (Μεθώνη, Κορώνη, Ναύπλιο, Πάτρα κ. ά.). Η Μεθώνη γνώρισε μεγάλη εμπορική ανάπτυξη την περίοδο της α' Βενετοκρατίας (1206-1500), λόγω της νευραλγικής της θέσης ως απαραίτητος σταθμός των πλοίων που ταξίδευαν στην Ανατολή μεταφέροντας εμπορεύματα, αλλά και προσκυνητές στους Αγίους Τόπους. Αξιόλογο εμπορικό κέντρο ήταν και η Κορώνη (με ελληνικό, τουρκικό και εβραϊκό πληθυσμό) από την οποία εξαγόταν λάδι, μετάξι, κερί, μαλλιά. Σημαντική εμπορική κίνηση είχε και το λιμάνι της Πάτρας, από το οποίο εξαγόταν μετάξι, μαλλιά,

βελανίδια (για τα βυρσοδεψεία της Ιταλίας), τυρί, δέρματα και κορινθιακή σταφίδα. Μεγάλη εμπορική κίνηση είχε και ο Μυστράς, όπου κατοικούσαν στα τέλη του 16ου αι. 200 εβραϊκές οικογένειες στα χέρια των οποίων βρισκόταν το εμπόριο. Το μεταξύ αποτελούσε στις αρχές του 16ου αι. βασικό εξαγωγίμο πελοποννησιακό προϊόν στην αγορά της τότε ακμάζουσας εμπορικά Βενετίας.

Στη **Στερεά Ελλάδα** αξιόλογη εμπορική κίνηση παρουσιάζει η Αθήνα, της οποίας ο πληθυσμός (ελληνικός και τουρκικός) παρουσίασε σταθερή αύξηση τον 16^ο αι.: 12.600 περ. κατοίκοι το 1520-1530 και 17.600 περ. το 1571-1580. Στο μικρό λιμάνι του Πειραιά κατέπλεαν γαλλικά και βενετικά, κυρίως, πλοία. Οι Γάλλοι ίδρυσαν εδώ προξενείο με αρμοδιότητα και σε πελοποννησιακά λιμάνια. Τα γαλλικά πλοία εξήγαν μαλλιά, τυρί, λάδι, δέρματα, κερί, μέλι και εισήγαν γαλλικά υφάσματα, καφέ, ρύζι και άλλα προϊόντα, ενώ Ενετοί και Αθηναίοι έμποροι εξήγαν βελανίδια, τυρί, μετάξι, πρινοκόκκι και κερί και έφερναν από τη Βενετία υφάσματα, πολύτιμες πέτρες, μεταξωτά υφάσματα κ. ά. Η οικονομική ακμή της πόλης φαινόταν και στο ωραίο ντύσιμο ανδρών και γυναικών, καθώς και στα όμορφα σπίτια. Μία «αστική τάξη» είχε αρχίσει να σχηματίζεται σ' αυτή την πόλη. Στην κεντρική Στερεά αξιόλογη εμπορική κίνηση είχε η Λεβαδεία με κτηνοτροφικά κυρίως προϊόντα και στη δυτική η Ναύπακτος, από όπου εξαγονταν μαλλιά, τυρί, δέρματα, κερί και καπνός.

Στη **Θεσσαλία** τα μεγαλύτερα εμπορικά κέντρα ήταν τα Τρίκαλα (με μεγάλο τουρκικό πληθυσμό) και ο λιγότερο ανεπτυγμένος Βόλος. Η Λάρισα ήταν καθαρά τουρκόπολη. Στις πεδιάδες της Θεσσαλίας, όπως και σ' αυτές της Μακεδονίας και της Θράκης, παραγόταν πολύ σιτάρι. Ένα μεγάλο μέρος του προοριζόταν για την Κων/πολη και ένα άλλο κατέληγε στις αγορές της Δύσης.

Στην **Ήπειρο** εμπορικό κέντρο, από τα τέλη του 16ου αι., ήταν τα Ιωάννινα, με 10.000 περίπου σπίτια. Οι Έλληνες (ως την εξέγερση του Διονυσίου, 1611) και οι Έβραίοι κατοικούσαν στο κάστρο. Πολλοί Γιαννιώτες εμπορεύονταν στη Βενετία. Λόγω της οικονομικής και πνευματικής τους ανάπτυξης τα Γιάννενα ήταν το πολιτιστικό κέντρο του βορειοδυτικού Ελληνισμού, συνδέονταν δε με μικρότερα εμπορικά ηπειρωτικά κέντρα: Ζαγοροχώρια, Μοσχόπολη (σημαντικό κέντρο βιοτεχνίας μάλλινων υφασμάτων και ειδών χαλκουργίας-χρυσοχοΐας), Άρτα (6-7 χιλ. κάτ. τον 17^ο αι.) με εμπόριο καπνού, γουναρικών, αυγοτάραχου κ. ά.

Στη **Μακεδονία** πολλά ήταν, από τα βυζαντινά χρόνια, τα κέντρα παραγωγής γεωργοκτηνοτροφικών προϊόντων και ειδών βιοτεχνίας. Στη δυτική η Καστοριά, το Μοναστήρι, η Βέροια με 600 καταστήματα, όπου έμποροι αγόραζαν τα ονομαστά της μπουρνούζια και τα μεταξωτά σεντόνια και η Έδεσσα (με πολλά βυρσοδεψεία). Το μεγαλύτερο εμπορικό κέντρο της Μακεδονίας ήταν η Θεσσαλονίκη που παρουσίασε μεγάλη ανάπτυξη χάρη κυρίως στο εμπόριο των σιτηρών και στην εγκατάσταση (τέλη του 15ου και αρχές του 16ου αι.) Εβραίων που διώχτηκαν από την Ισπανία και την Προβηγκία (*Σεβαραδες*) ή άλλων που ήρθαν από τη Γερμανία και την Ουγγαρία (*Εσκεναζί*). Οι Εβραίοι της Θεσ/νίκης ήταν πολύ ικανοί έμποροι, φημισμένοι ταπητουργοί, κατασκευαστές πράσινης ή γαλάζιας τσόχας και ονομαστοί *σαράφηδες* (ράφτες). Στην πόλη αυτή εγκαταστάθηκαν και πολλοί Έλληνες από τα Άγραφα αναζητώντας καλύτερες συνθήκες ζωής. Έτσι, απέβη, με το πέρασμα του χρόνου,

σπουδαίο λιμάνι εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου, στο οποίο κατέπλεαν πλοία κάθε τύπου (γαλιότες, τραμπάκολα, πίκκοι, μπριγκαντίνια) και από κάθε χώρα. Σημαντικό οικονομικό κέντρο ήταν και τα Σιδηροκαύσια της Χαλκιδικής με τα περίφημα μεταλλεία, που γνώρισαν μεγάλη ακμή από το 1530 ως το 1580 και στα οποία συνέρρεαν τεχνίτες και εργάτες από όλα τα Βαλκάνια· ακόμη και από τη Γερμανία. Στην ανατολική Μακεδονία σημαντικά εμπορικά κέντρα ήταν οι Σέρρες (φημισμένη για τα μπουρνούζια της και το ρύζι) και η Καβάλα (σημαντικό λιμάνι).

Η **Θράκη** αρχίζει να παρουσιάζει την περίοδο αυτή κάποια εμπορική κίνηση ιδίως στα παραλιακά κέντρα (Ηράκλεια, Ραιδεστό κ. ά.) όπου έφθαναν εμπορεύματα από την ενδοχώρα της και από τη Βουλγαρία. Στο εσωτερικό της σημαντικό εμπορικό κέντρο ήταν η Αδριανούπολη, με ανεπτυγμένο εμπόριο δερμάτων κ. ά.

Η **Κωνσταντινούπολη** με τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού της (από τις 80.000 περ. κατοίκους το 1478 έφθασε στα τέλη του 16ου αι. στις 700.000), χάρη στην εποικιστική πολιτική των σουλτάνων, στη μετακίνηση τεχνιτών, εμπόρων και εργατών και στην εγκατάσταση πολλών Εβραίων, γνώρισε, ιδίως στα χρόνια του Σουλεϊμάν Α' (1520-1566), μεγάλη ευημερία. Ήταν το οικονομικό κέντρο της Αυτοκρατορίας και κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου. Στις αγορές της έβρισκε κανείς τα πιο σπάνια προϊόντα. Ξεχωριστή θέση στο εμπόριό της κατείχαν οι Έλληνες που κατοικούσαν σε συγκεκριμένες συνοικίες (Μπουγιουκλί, Ταταύλα κ. α.). Αρκετοί είχαν έρθει από τα Άγρια και εργάζονταν ως τεχνίτες μετάλλου κλπ. Από το λιμάνι της ή από χερσαίους δρόμους εισάγονταν και εξαγονταν από και προς τη Δύση υφάσματα, βαμβάκι, μετάξι, γούνες, σιτάρι, καφές, ζάχαρη, είδη αργυροχρυσοχοΐας κλπ. Στη **Μ. Ασία** σπουδαίο εμπορικό κέντρο, με σημαντικό ελληνικό πληθυσμό, ήταν η Σμύρνη, όπου κατέληγαν πολλοί θαλάσσιοι δρόμοι και μεγάλος χερσαίος από τα βάθη της Ασίας. Στο εμπόριό της πρωτοστατούσαν, ως τα τέλη περ. του 18ου αι., οι Γάλλοι. Τους συναγωνίζονταν οι Άγγλοι και οι Ολλανδοί, εγκατεστημένοι στο λιμάνι. Εκεί υπήρχαν πολλά καταστήματα και εργαστήρια με ράφτες, ταπητουργούς, οπλοποιούς, χρυσοκεντητές, κοσμηματοπώλες κλπ.

Στα **νησιά του Αιγαίου** [δεν εξετάζουμε τη βενετοκρατούμενη ως το 1669 Κρήτη] παρατηρείται, ιδίως τον 17ο αιώνα αξιόλογη εμπορική κίνηση. Οι νησιώτες επωφελήθηκαν από την αυξανόμενο εμπόριο Ανατολής – Δύσης, ιδίως οι Χιώτες έμποροι, πολλοί από τους οποίους θα εγκατασταθούν από τα μέσα του 16ου αι. στην Κων/πολη. Το κύριο προϊόν της Χίου, που εξαγόταν ως τη Γερμανία, ήταν η ονομαστή μαστίχα. Εξαγονταν, επίσης, βαμβάκι, ακατέργαστο μετάξι, κερί κ. ά. Ως την κατάληψή της από τους Τούρκους (1566) ήταν το κυριότερο διαμετακομιστικό κέντρο του αγγλικού εμπορίου στην Οθ. Αυτοκρατορία. Σημαντική εμπορική κίνηση είχαν και οι βενετοκρατούμενες ως το 1537-38 **Κυκλάδες**. Ονομαστή για τα κρασιά και τα υφάσματα που έστελνε σε Χίο, Σμύρνη και Αλεξάνδρεια ήταν η Σαντορίνη, ενώ από τη Μύκονο εξαγόταν εξαιρετικό κρασί. Στις Κυκλάδες έφθαναν από τη Βενετία επίχρυσοι καθρέπτες και καλοδοουλέμενα έπιπλα, που εθεωρούντο μέσο επίδειξης του πλούτου των κατόχων τους, αλλά και μια επένδυση. Οι Φράγκοι ή οι εξελληνισμένοι φεουδάρχες αποτελούσαν μία κλειστή κάστα. Δίπλα σ' αυτούς άρχιζαν να πλουτίζουν σιγά σιγά, με τη σκληρή εργασία τους, και πολλοί φτωχοί

ναυτικοί. Όμως η πειρατεία (αληθινή μάστιγα για τους νησιώτες), ήταν ανασταλτικός παράγοντας της εμπορικής τους ανάπτυξης. Στο βόρειο Αιγαίο ξεχωρίζουν για την παραγωγή και την εξαγωγή γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων η εύφορη Λέσβος και η Λήμνος, που παρήγε κυρίως όσπρια, κρασιά τυρί και μαλλιά. Από την **Κύπρο** εξάγονταν πρώτες ύλες (μετάξι, βαμβάκι, λινάρι, μαλλιά) και γεωργικά προϊόντα (κρασί, λάδι κ. ά.) και εισάγονταν υφάσματα, καφές, μπαχαρικά, γυαλικά.

Δ. Εσωτερικό εμπόριο: εμπορικά κέντρα, διακινούμενα προϊόντα. – Ο ρόλος των εμποροπανηγύρεων

Ο Σπ. Ασδραχάς σε μελέτη του για την οικονομία του ελληνικού χώρου την περίοδο της Τουρκοκρατίας κάνει κάποιες πολύ σημαντικές επισημάνσεις για τη λειτουργία της εσωτερικής αγοράς και παρατηρεί ότι η κυκλοφορία των αγαθών στον ελλαδικό χώρο πραγματοποιούνταν σε **τρεις τύπους αγοράς**: στη διαρκή και στην εβδομαδιαία αγορά και στα ετήσια εμπορικά πανηγύρια, που γίνονταν, συνήθως, έξω από τις πόλεις, αλλά πάντα σε νευραλγικά σημεία των δρόμων. Οι διαρκείς αγορές των πόλεων, όπου συγκεντρωνόταν η αγροτική παραγωγή για να διοχετευθεί στο εξαγωγικό εμπόριο ή όπου έφθαναν τα εισαγόμενα είδη για να προωθηθούν στην ενδοχώρα, ήταν συγχρόνως τα κέντρα όπου κλείνονταν οι συμφωνίες ανάμεσα στους αγοραστές και στους πωλητές. Στην περιοδική αγορά, που κάποτε γινόταν δύο φορές την εβδομάδα, πήγαιναν χωρικοί από γειτονικά χωριά για να πουλήσουν μέρος της παραγωγής τους. Ο κύριος όμως αγωγός του εμπορίου ήταν οι εμποροπανηγύρεις. Στα πανηγύρια, που γίνονταν με την ευκαιρία μιας θρησκευτικής γιορτής, οι χωρικοί πωλούσαν μέρος της γεωργοκτηνοτροφικής παραγωγής τους και αγόραζαν άλλα ή τα αντάλλαζαν με βιοτεχνικά είδη που έφθαναν από το εξωτερικό ή από άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας. Χριστιανοί, Εβραίοι, Μουσουλμάνοι έμποροι μετακινούνταν διαρκώς από το ένα μεγάλο πανηγύρι στο άλλο.

Στον ελλαδικό χώρο -και ευρύτερα στον βαλκανικό- τα **πανηγύρια** έχουν έντονη παρουσία στη θρησκευτική και οικονομική ζωή από τα βυζαντινά χρόνια. Για παράδειγμα, η φθινοπωρινή εμποροπανήγυρη των Δημητρίων στη Θεσσαλονίκη ήταν διεθνούς σημασίας προσελκύοντας αγοραστές και πωλητές από την Ιταλία, την Ισπανία, την Προβηγκία κ. α. Οι **εμποροπανηγύρεις** διαρκούσαν από 3-4 ημέρες έως 2-3 εβδομάδες: π.χ. η εμποροπανήγυρη των Φαρσάλων διαρκούσε τον 18^ο αι. 8 ημέρες. Γίνονταν συνήθως από τον Μάιο ως τον Οκτώβριο, δηλ. την περίοδο της αγροτικής παραγωγής και της ασφαλέστερης μεταφοράς των εμπορευμάτων. Η περιοδικότητα, καθώς και η συμμετοχή εμπόρων από μακρινές περιοχές ήταν κύρια γνωρίσματά τους, ενώ το πλήθος των συμμετεχόντων εμπόρων, το ύψος των εμπορικών πράξεων και η διάρκεια ήταν κριτήρια εμβέλειάς τους, με βάση τα οποία τις διακρίνουμε σε **τοπικές, περιφερειακές και διαπεριφερειακές**. Σ' αυτές γινόταν η εισαγωγή ευρωπαϊκών εμπορευμάτων, η εξαγωγή ντόπιων προϊόντων (βιοτεχνικής παραγωγής κλπ.) και ο εφοδιασμός της αγοράς των πόλεων. Επίσης, συνέβαλλαν στην κυκλοφορία του χρήματος, Έτσι διαπλέκεται εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο.

Στην **Ήπειρο** μαρτυρούνται εμποροπανηγύρεις από τη βυζαντινή περίοδο. Για παράδειγμα, των Ιωαννίνων «*ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ Ἀρχιστρατήγου τῶν Ἄνω Δυνάμεων*».

Κατά το πέρασμα του από τα Γιάννενα (στα 1670) ο Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί σημειώνει ότι το πανηγύρι αυτό, στο οποίο συνέρρεαν χιλιάδες άνθρωποι από μακρινές περιοχές, γινόταν στον Κιμπλέ, σ' ένα μεγάλο τετράγωνο χάνι, στον δρόμο προς την Άρτα. Οι μαρτυρίες για την εμποροπανήγυρη των Ιωαννίνων είναι πλουσιότερες τον 18ο αι. και 19ο αι., και θα μας απασχολήσουν στο εαρινό εξάμηνο

Στην **Πελοπόννησο** σίγουρες μαρτυρίες για τις εσωτερικές αγορές και τις εμποροπανηγύρεις έχουμε τον 17ο αι. Ο Τσελεμπί, που ταξίδευσε εδώ το 1668-1671, αναφέρει τη μεγάλη αγορά της Πάτρας, με 300 καταστήματα και ένα *μπεζεστένι* (σκεπαστή αγορά), το ετήσιο πανηγύρι του Μυστρά όπου μαζεύονταν έως 40.000 άτομα -αριθμός που φαίνεται υπερβολικός- κ. ά. Μεγάλα πανηγύρια τον 17ο αι. γίνονταν στο Μυστρά και στα Καλάβρυτα. Το τελευταίο μάλλον φθίνει αργότερα, εφόσον δεν μιλούν γι' αυτό οι πηγές. Το πανηγύρι της Τρίπολης απέκτησε μεγαλύτερη σημασία τον 18ο αι., όταν έγινε έδρα του πασά του Μοριά. Στη δυτική Πελοπόννησο γίνονταν οι εμποροπανηγύρεις της Αρκαδίας (Κυπαρισία) και της Γαστούνης.

Ειδική βιβλιογραφία

Αγροτική οικονομία

- Ασδραχάς Σπ., *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ιε'-ιστ' αιώνας)*, Αθήνα 1978.
- Ασδραχάς Σπ. κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε'-ιθ' αι. τ. Α'*, Αθήνα 2003, οι σελ. 168-189, 240-269, 289-356 (πολύ βασικό βιβλίο γι' αυτά τα ζητήματα).
- Beldiceanu N., *Le timar dans l'Etat ottoman (début XIVe - début XVIe siècle)*, Βισμπάντεν 1980.
- Inalcik H., «The emergence of big farms, çiftliks: State, landlords and tenants», στο Bacqué-Grammont J. L. et Dumont P. (επιμ.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*, Παρίσι-Λουβέν 1983, σ. 105-126.
- Inalcik Halil - Quataert Donald, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τόμ. Α' 1300-1600, εκδ. Αλεξάνδρεια 2008, αγγλική έκδ. Καίμπριτζ 1994 (Στο κεφ. Γ. Κράτος, γη και χωρικοί γίνεται εξαιρετική εξέταση του ζητήματος της γαιοκτησίας στην Οθ. Αυτοκρατορία).
- Mc Gowan B., *Economic life in Ottoman Europe. Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, Cambridge University Press and Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι 1981.
- Μουταφτσέβα Βέρα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, μτφρ. Ευαγγελία Μπαλτά, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990 (βασική μελέτη γι' αυτό το ζήτημα).
- Προγουλάκης Γ., «Αγροτική οικονομία», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα χ.χ. σ. 556-589.

Εμπόριο

- Ασδραχάς Σπ. κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π., τ. Α'*, οι σελ. 219-247, 424-513.
- Braudel F., *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Παρίσι 1949.
- Braudel F., *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, τ. 1-3, Παρίσι 1979 [μτφρ. τ. 1-2, *Υλικός πολιτισμός, καπιταλισμός και οικονομία. XV-XVIII αιώνας από τον Φ. Δρακονταειδή και την Αικ. Ασδραχά*, έκδ. ΜΙΑΤΕ, Αθήνα 1998]. (κλασικό πλέον βιβλίο).
- Faroqhi Suraiya, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, μτφρ. Γ. Καραχρήστος - Εισαγωγή Ελένη Γκαρά, Αθήνα 2009 (α' αγγλική έκδ. 2005) (το κεφ. Έμποροι και ξένοι, σ. 235-267).
- Hitel Fr., *Artisans et ommerçants du grand Turc*, éd. Les Belles Lettres, Παρίσι 2007.
- Inalcik H. - Quataert D., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία, ό. π., τ. Α'* (το κεφ. Εμπόριο, σ. 199-422).
- Καρανάτσης Κ., «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αι.), Συμβολή στη μελέτη της εμποροπανηγύρης», *Τα Ιστορικά*, τόμ 11/τεύχ. 21 (Δεκ. 1994), σ. 311-338.
- Λεών Γ. Β., «Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)», στο *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*, έκδ. Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1972, σ. 13-48, 472-487.
- Stoianovich T., «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή, ό. π., σ. 287-345, 482-490*.
- Wood A., *A history of the English Levant Company*, Οχφόρδη 1935.

Μάθημα 10ο

ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

Το ζήτημα της μετακίνησης πληθυσμών από και προς την ελληνική χερσόνησο ή εντός της ελληνικής χερσονήσου την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας εγγράφεται στο διαχρονικό και διατοπικό φαινόμενο της μετανάστευσης πληθυσμών, δηλαδή της μόνιμης ή προσωρινής, εκούσιας ή ακούσιας, μετακίνησης ανθρώπων από μία περιοχή σε άλλη, μέσα ή έξω από τα όρια μιας χώρας, από τα αγροτικά προς τα αστικά κέντρα και αντίστροφα, από τα πεδινά στα ορεινά ή, αντίθετα, από τα βουνά στις πεδιάδες. Πρόκειται για ένα σύνθετο φαινόμενο με διαφορετικές, κάθε φορά (οικονομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, κλιματολογικές, επιδημίες) και άλλες αιτίες.

Οπωσδήποτε οι πόλεμοι των Οθωμανών για την κατάκτηση νέων εδαφών στη Μικρά Ασία και στα Βαλκάνια και οι συνθήκες που επικράτησαν μετά την κατάκτηση συνιστούν βασικές αιτίες αυτών των πληθυσμιακών μετακινήσεων στον ελληνικό, αλλά και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο κατά την εν λόγω περίοδο. Ελοχεύει όμως για τον ιστορικό ο κίνδυνος της απλουστευτικής, μονόπλευρης και ιδεολογικά φορτισμένης ερμηνείας τους, δηλαδή ο υπερτονισμός της κατάκτησης και των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης των χριστιανικών πληθυσμών ως μοναδικής αιτίας πρόκλησης αυτών των πληθυσμιακών μετακινήσεων, ή καλύτερα της φυγής χριστιανών από τις προγονικές τους εστίες και η υποτίμηση άλλων παραγόντων που ερμηνεύουν αυτές τις μετακινήσεις. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, κατά κανόνα, τα ιστορικά φαινόμενα είναι πιο σύνθετα απ' ό,τι φαίνεται με την πρώτη ματιά. Για παράδειγμα στη Μάνη, περιοχή πυκνοκατοικημένη την περίοδο της οθωμανοκρατίας, η οριστική αποχώρηση ενός τμήματος του πληθυσμού της οφειλόταν στην ανάγκη για αποσυμφόρηση του πυκνοκατοικημένου και άγονου αυτού τόπου.

Οι μεταναστεύσεις αυτές ήταν βασική αιτία μείωσης του πληθυσμού ιδίως ορισμένων περιοχών (π. χ. της περιοχής των Αγράφων)· όχι όμως και η μόνη. Κοντά σ' αυτή θα πρέπει να παίρνουμε υπόψη μας τον κλιματολογικό παράγοντα, τις πολλές κατά την εξεταζόμενη περίοδο επιδημίες πανώλης, τις συχνές πολεμικές συρράξεις, που είχαν πολλές άλλες αρνητικές επιπτώσεις και στον άμαχο κυρίως πληθυσμό, κλπ.

Α. Φυγή προς τη Δύση

Εκτός από τη φυγή Ελλήνων λογίων στη Δύση (πριν ή μετά την Άλωση), από τα τέλη του 15ου αι. παρατηρούνται σποραδικές ή μαζικές μετακινήσεις ομάδων πληθυσμού, από τις βενετοκρατούμενες και τις τουρκοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου προς την ιταλική χερσόνησο, προς την Κορσική, προς την κεντρική Ευρώπη κ. α. Το «ρεύμα» αυτό της μετακίνησης, ή καλύτερα της φυγής, Ελλήνων προς τη Δύση, ως τα τέλη περίπου του 17ου αιώνα -γιατί αργότερα οι αιτίες δεν είναι ίδιες και οι συνθήκες της μετανάστευσης αλλάζουν- σχετίζεται άμεσα με τα διάφορα πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα που έλαβαν χώρα την περίοδο αυτή στον ελληνικό χώρο και με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά την κατάκτηση. Αναμφίβολα, η οθωμανική κατάκτηση ανάγκασε ένα μέρος του πληθυσμού να μεταναστεύσει προς αναζήτηση καλύτερης μοίρας. Υπήρχαν όμως και ενδογενείς

αιτίες. Για παράδειγμα, στη Μάνη (περιοχή όπου έγιναν πολλές μεταναστεύσεις ή απόπειρες μετανάστευσης τον 17ο αι.) φαίνεται ότι οι κάτοικοί της χρησιμοποιούσαν τις οθωμανικές επιδρομές ως πρόσχημα για να πάρουν την άδεια εγκατάστασης σε εδάφη των χριστιανικών κρατών της Δύσης (Κορσική, Βασίλειο της Νεάπολης κ. α.).

Μετά την άλωση της Κων/πολης και τον θάνατο του εθνικού ήρωα των Αλβανών Γεωργίου Καστριώτη ή Σκεντέρμπεη (1468) χιλιάδες χριστιανοί από την Αλβανία και την Ήπειρο θα εγκαταλείψουν τις προγονικές εστίες τους και θα εγκατασταθούν στην σχετικά κοντινή **Ιταλία** (στις περιοχές της Καλαβρίας, της Μεσσήνης και του Παλέρμου), ενώ σε χρόνο που είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια ελληνικοί πληθυσμοί εγκαθίστανται σε άλλα μέρη της Ιταλίας. Αξιόλογο κέντρο των Ελλήνων της νότιας Ιταλίας είναι η **Νεάπολη**, πρωτεύουσα του βασιλείου των δύο Σικελιών, όπου χτίστηκε το 1518 η ελληνική εκκλησία των αγίων Πέτρου και Παύλου. Από το 1534 και μετά, χάρη την ευνοϊκή στάση του αυτοκράτορα της Γερμανίας Κάρολου Ε' και του βασιλιά της Ισπανίας Φίλιππου Β', δημιουργήθηκαν νέες αποικίες Ελλήνων στις νότιες περιοχές του **Βασιλείου της Νεάπολης**. Περίπου 18.000 Έλληνες μετανάστες κατοικούσαν σε χωριά της **περιοχής του Οτράντο** διατηρώντας την ελληνική γλώσσα και ακολουθώντας, οι περισσότεροι, το ορθόδοξο δόγμα. Γλωσσικά τεκμήρια δείχνουν ότι αυτοί οι μετανάστες εγκαταστάθηκαν στις ίδιες περιοχές όπου είχαν εγκατασταθεί άλλοι Έλληνες κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Πολλοί χριστιανοί Πελοποννήσιοι κατέφυγαν στη **Σικελία** όπου έφτιαξαν πολλά χωριά. Μόνο στο Παλέρμο υπήρχαν το 1583 έξι ορθόδοξοι ναοί. Αυτοί οι μετανάστες της Πελοποννήσου διατήρησαν επί αιώνες τα ήθη και τα έθιμα, τις παραδόσεις και την προγονική τους πίστη, ζώντας επί αιώνες με την ανάμνηση και τη νοσταλγία του Μοριά. (όπως φαίνεται στα δημοτικά τραγούδια τους). Πολλές προσπάθειες εποικισμού Ελλήνων (ιδίως Μανιατών) στη **Νότια Ιταλία** έγιναν τον 17ο αι., αλλά για διάφορους λόγους οι περισσότερες δεν ετελεσφόρησαν. Πολύ σημαντική είναι η αποδημία 600 - 800 κατοίκων της Μάνης στην **Κορσική**, το 1675.

Σημαντική ελληνική παροικία δημιουργήθηκε στην **Αγκώνα**, σπουδαίο λιμάνι της Ιταλίας στην Αδριατική η οποία, χάρη στις εμπορικές σχέσεις που είχε αναπτύξει με το Βυζάντιο, είχε προσελκύσει και παλαιότερα πολλούς Έλληνες λογίους ή εμπόρους. Τον 16ο αι. θα φθάσουν εδώ πολλοί Έλληνες (κυρίως έμποροι) που θα συσσωματωθούν σε αδελφότητα. Έλληνες πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν και στη **Ρώμη** όπου ζούσαν σπουδαίοι λόγιοι. Τη δεκαετία του 1570-80 πραγματοποιήθηκε εγκατάσταση Ελλήνων στο **Λιβόρνο**, το κύριο εμπορικό λιμάνι της Τοσκάνης. Η εγκατάσταση αυτή εξυπηρετούσε τους σκοπούς του δουκάτου της Τοσκάνης: καταδίωξη των πειρατών και ανάπτυξη του εμπορίου.

Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για τη μετανάστευση στη **Βενετία**, το μεγαλύτερο τότε κέντρο συρροής Ελλήνων στη Δύση, όπου έφθασαν όχι μόνο λόγιοι κουβαλώντας πολύτιμα χειρόγραφα, αλλά και άλλοι πρόσφυγες με τις οικογένειές τους: έμποροι, ναυτικοί και στρατιώτες οι οποίοι έμπαιναν στην υπηρεσία της βενετικής Δημοκρατίας. Το προσφυγικό αυτό ρεύμα εντάθηκε μετά την υποταγή της Κύπρου (1571) και της Κρήτης (1669). Το 1573 εγκαταστάθηκε στην πόλη αυτή η ελληνική εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, η οποία λειτουργεί μέχρι σήμερα δίπλα στο

ονομαστό Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών. Η Βενετία άσκησε τεράστια πνευματική και γενικά πολιτιστική επίδραση όχι μόνο στον βενετοκρατούμενο, αλλά και στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό. Για παράδειγμα, εδώ τυπώθηκαν τα πρώτα βιβλία (γραμματικές κ. ά.) που στέλνονταν στην Ελλάδα.

Τον 16ο αι. έγιναν πολλοί εποικισμοί Ελλήνων στην **Ίστρια** (Δαλματία). Το 1540, μετά την κατάληψη από τους Τούρκους του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας, 70 ελληνικές οικογένειες από αυτές τις πόλεις κατέφυγαν στην Πόλα όπου οι Βενετοί τους έδωσαν την άδεια να εγκατασταθούν με τους παραχώρησαν εκτάσεις για καλλιέργεια. Όμως, τόσο αυτοί όσο και άλλες 180 οικογένειες Ναυπλιωτών που έφθασαν εκεί το 1558, δεν κατόρθωσαν να στεριώσουν εξαιτίας της εχθρότητας που έδειξαν απέναντί τους οι ντόπιοι. Έτσι αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν πάλι. Άλλοι πρόσφυγες θα φθάσουν εδώ από την Κύπρο μετά την κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους. Πολλοί όμως αναγκάστηκαν να ξαναφύγουν για τον ίδιο λόγο.

Τέλος, Έλληνες από τη Ρόδο, την Κύπρο και την Κρήτη κατέφυγαν στη **Μάλτα**, μετά την τουρκική κατάκτηση αυτών των νησιών. Το 1575 ζούσαν στη Μάλτα 74 ελληνικές οικογένειες: στη Βαλέτα έφτιαξαν δύο ορθόδογους ναούς.

Β. Μετακινήσεις στο εσωτερικό του ελλαδικού χώρου

Οι μετακινήσεις στο εσωτερικό του ελλαδικού χώρου την περίοδο αυτή είναι, σε μεγάλο βαθμό, άμεσες ή έμμεσες συνέπειες της τουρκικής κατάκτησης. Όπως είπαμε όμως δεν πρέπει να απολυτοποιούμε αυτόν τον παράγοντα. Πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας, κατά περίπτωση, και τις κλιματολογικές, τις σχετικές με τις επιδημίες και την ανάγκη εξεύρεσης εργασίας και άλλες **πιθανές αιτίες** αυτών των μετακινήσεων. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που εκτείνεται στη μακρά διάρκεια και συμπίπτει με ένα άλλο εξίσου σημαντικό· με τη συστηματική μεταφορά από την οθωμανική εξουσία ελληνικών πληθυσμών, κυρίως στην Κων/πολη για πύκνωση του πληθυσμού της, καθώς και με τη τη μεταφορά ή ώθηση για εγκατάσταση στον ελλαδικό χώρο τουρκικών ή τουρκογενών πληθυσμών, με στόχο την εξασφάλιση νέων εύφορων εδαφών ή για την ενίσχυση του μουσουλμανικού πληθυσμού σε νευραλγικά σημεία. Εννοούμε την εγκατάσταση στις πεδιάδες της Θράκης, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας βοσκών ή γεωργών Γιουρούκων, Κονιάρηδων κ. ά.

Πριν μιλήσουμε για συγκεκριμένες μεταναστεύσεις στο εσωτερικό του ελλαδικού χώρου, θα αναφέρουμε τις μετακινήσεις προς **ερημωμένα** και χωρίς καλλιεργητές **χωριά** (τουρκ. *μεζρά*), στο πλαίσιο της εποικιστικής πολιτικής της οθωμανικής διοίκησης. Οι Τούρκοι μιμήθηκαν στο σημείο αυτό τους Βυζαντινούς. Αγρότες ή αγροτοκτηνοτρόφοι μεταφέρονταν από τους τιμαριώτες εποχικά, στις καλλιεργητικές περιόδους, σε γειτονικές στα χωριά τους εγκαταλελειμμένες γαίες για να τις καλλιεργήσουν (ιδίως εκεί όπου καλλιεργούνταν σιτηρά). Συχνά αυτές οι προσωρινές εγκαταστάσεις γίνονταν μόνιμες. Κατά τον Ιναλτζίκ, η μεταβολή του αριθμού των μεζράδων μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη της δημογραφικής και οικονομικής παρακμής ή ανάπτυξης μιας συγκεκριμένης περιοχής.

Ήδη από τις παραμονές της Άλωσης παρατηρούνται **μετακινήσεις** ελληνικών πληθυσμών **προς ασφαλέστερα μέρη**· ιδίως προς την Πελοπόννησο. Αν εξαιρέσουμε

τις λίγες πληροφορίες που έχουμε για τη βαθμιαία εγκατάλειψη της Θεσσαλονίκης και της Κων/πολης, δεν έχουμε στη διάθεσή μας άλλες γραπτές πηγές για μετακίνηση Ελλήνων (ιδίως χωρικών) προς ελεύθερα ακόμη ελληνικά εδάφη. Πρόκειται για ένα, εν πολλοίς, άγνωστο ζήτημα. Πολλές μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών έγιναν από τη Μ. Ασία προς τα Βαλκάνια στη διάρκεια των επεκτατικών τουρκικών επιδρομών στην περιοχή αυτή μετά τον 12ο αι. Στον σημερινό ελλαδικό χώρο παρατηρείται ως τον 17ο αι. φυγή χριστιανών προς διάφορες κατευθύνσεις: προς βενετοκρατούμενες ηπειρωτικές ή νησιωτικές περιοχές (Κρήτη, Μεθώνη, Κορώνη κ. α.), προς τη Δύση (κυρίως προς την Ιταλία, όπως είδαμε παραπάνω), Β.Α προς τη Μολδοβλαχία, την Ιβηρία, τη Γεωργία και αλλού.

Στο εσωτερικό της ελληνικής χερσονήσου παρατηρείται μία **κίνηση προς ασφαλή ορεινά μέρη**. Πολλοί νέοι οικισμοί δημιουργούνται σε ορεινά και πιο ασφαλή μέρη της ελληνικής χερσονήσου, ενώ ο πληθυσμός ορισμένων ακμαίων παλαιότερα πεδινών οικισμών βαθμιαία μειώνεται. Προς ασφαλέστερες περιοχές μετακινήθηκαν κυρίως όσοι κατοικούσαν κοντά σε πολυσύχναστους δρόμους, απ' όπου περνούσαν στρατιωτικά αποσπάσματα τα οποία κατέλυαν σε κοντινά χωριά και διατρέφονταν σε βάρος των κατοίκων τους ή άλλοι για να αποφύγουν τους φοροσυλλέκτες· πράγμα δύσκολο. Έτσι εξηγείται -πέρα από καθαρά οικονομικούς ή άλλης φύσεως λόγους- το γιατί πολλά χωριά της Μακεδονίας και της Ηπείρου κτίζονται (τον 15ο αιώνα και αργότερα) σε ορεινά μέρη μακριά από τις οδικές αρτηρίες. Έτσι, για παράδειγμα, πύκνωσε ο πληθυσμός στις υπώρειες ή σε οροπέδια ορεινών όγκων του Βερμίου, της Πίνδου, των Πιερίων, του Ολύμπου, του Χελμού, του Πάρνωνα, του Ταΰγετου (στις απότομες πλαγιές του οποίου δημιουργήθηκαν πολλοί οικισμοί μετά την κατάληψη της Πελοποννήσου, το 1460), της Μάνης κ. ά.

Ίσως η «θεωρία» αυτή για μετακίνηση πεδινών πληθυσμών σε ορεινές λόγω της τουρκικής κατάκτησης, εισηγητής της οποίας στην ιστοριογραφία μας είναι ο Απ. Βακαλόπουλος [«La retraite des populations...»], να μην ερμηνεύει ικανοποιητικά ένα πιο σύνθετο φαινόμενο. Στη θεωρία αυτή ασκήθηκε κριτική από τον Β. Παναγιωτόπουλο [«Η "αποχώρηση" πληθυσμών...»], που τη θεωρεί ως ένα ερμηνευτικό σχήμα βασισμένο σε μια «ρομαντική ιστορική γεωγραφία κεντροευρωπαϊκής κυρίως προελεύσεως». Όμως οι γνωστές από γραπτές πηγές και την προφορική παράδοση περιπτώσεις τέτοιων μετακινήσεων και δημιουργίας νέων ορεινών οικισμών είναι τόσο πολλές που δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς αυτό το γεγονός.

Την ίδια περίοδο παρατηρείται και μία αντίθετη **μετακίνηση πληθυσμών** στον ελλαδικό χώρο· αυτή τη φορά **από τους ορεινούς όγκους προς τα πεδινά**. Από τις άγονες και φτωχές περιοχές που δεν μπορούσαν να θρέψουν παρά έναν περιορισμένο αριθμό οικογενειών βοσκών, γεωργών ή βιοτεχνών μετακινούνται πολλοί προς τα κοντινά πεδινά κέντρα ή μακρύτερα προς αναζήτηση εργασίας. Πολλοί (π.χ. συντροφικές κτιστών από την Ήπειρο ή από τα χωριά του Χελμού στην Πελοπόννησο) φεύγουν εποχικά και ξαναγυρίζουν μετά από αρκετούς μήνες στα σπίτια τους.

Άλλοι Έλληνες **μεταναστεύουν μόνιμα**. Οι ορεινές περιοχές των Αγράφων και του Ασπροποτάμου (Αχελώου) αποτελούσαν μόνιμες εστίες αποδημιών. Πολλοί φτωχοί κάτοικοι αυτών των περιοχών έφευγαν από τα χωριά τους και εγκαθίσταντο

σε κοντινές ή σε μακρινές πόλεις και κωμοπόλεις: στη Λάρισα, στα Τρίκαλα, στη Θεσσαλονίκη κ. α. Στην Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκαν πολλοί πρόσφυγες από την Ήπειρο κ. α. Αγραφιώτες εγκαταστάθηκαν και βορειότερα στις παραδουνάβιες χώρες, όπου χάρη στην εργατικότητά τους ευημερούσαν. Αντανάκλαση αυτής της ευμαρείας είναι οι ωραίες εκκλησίες που κτίστηκαν με χρήματά τους στις περιοχές των Αγράφων και του Ασπροποτάμου τον 17ο και 18ο αι.

Από τη νότια Αλβανία και την Ήπειρο φεύγουν φτωχοί άνδρες αναζητώντας εργασία για να συντηρήσουν τις οικογένειές τους. Πολλοί εργάζονταν ως βοσκοί ή στα κτήματα των πλησιόχωρων μπέηδων ή ασχολούνταν με άλλες ευκαιριακές εργασίες ως περιπλανώμενοι εποχικοί εργάτες. Ορισμένοι έφθαναν ως τη Θεσσαλία, ακόμη και ως την Κωνσταντινούπολη. Πολλοί Βορειοηπειρώτες εγκαταστάθηκαν στην Ανατολική Ρωμηνία [περιοχή που ανήκει σήμερα στη Βουλγαρία]. Σ' αυτούς ο Σουλταϊμάν ο Μεγαλοπρεπής παραχώρησε διάφορα προνόμια. Ο Γάλλος περιηγητής Pierre Belon πηγαίνοντας στην Κων/πολη, το 1546, συνάντησε τέτοιους εργάτες οι οποίοι, όπως του είπαν, επέστρεφαν στις πατρίδες τους. Ήταν εποχικοί εργάτες που δούλευαν ως θεριστές στα κτήματα Τούρκων της Μακεδονίας, της Θράκης και της Μικράς Ασίας. Όπως γράφει, ήταν πολύ φτωχοί, όλοι σχεδόν ξυπόλητοι. Δούλευαν σκληρά και έκαναν αφάνταστες οικονομίες για να μπορέσουν να συγκεντρώσουν λίγα χρήματα για τη συντήρηση των οικογενειών τους. Η εικόνα του φτωχού εργάτη που αποδημεί εποχικά είναι χαρακτηριστική εικόνα αυτών των χρόνων. Πιθανότατα πολλοί από αυτούς ήταν κτίστες. Μάλιστα ορισμένοι εργάτες, όταν εύρισκαν ευνοϊκές συνθήκες εργασίας και διαμονής, έφερναν στους τόπους εργασίας τους και τις οικογένειές τους. Έτσι η μετακίνησή τους αποκτούσε πλέον μόνιμο χαρακτήρα.

Μια χαρακτηριστική και ειδική περίπτωση αποτελούν οι **μετακινήσεις των Σαρακατσάνων τσελιγκάδων**, που μετακινούνταν τον χειμώνα με τα κοπάδια τους από τα βουνά της Ηπείρου προς τις παραθαλάσσιες περιοχές του Ιονίου και του Αιγαίου, προς τα λιβάδια της Μακεδονίας, της Θράκης, της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας φθάνοντας ως την Εύβοια, την Αττική και την Πελοπόννησο. Τον Μάιο έπαιρναν πάλι τον μακρύ δρόμο της επιστροφής προς τα ορεινά τους λιβάδια.

Γ. Πειρατεία και μετακινήσεις

Η πειρατεία, ενδημικό θα μπορούσαμε να πούμε φαινόμενο στο μεσογειακό χώρο από τα αρχαία χρόνια, παρουσιάζει κατά τους πρώτους ιδίως αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, μεγάλη έξαρση και αποτελεί αληθινή μάστιγα για τους κατοίκους των νησιών και, γενικά, για τους κατοίκους των παραθαλάσσιων περιοχών. Πειρατές διαφόρων εθνικοτήτων αλώνιζαν στην κυριολεξία το Αιγαίο προκαλώντας υλικές καταστροφές, σφάζοντας ή αιχμαλωτίζοντας κατοίκους τους. Στη διάρκεια των βενετοτουρκικών πολέμων, εκτός από τους πειρατές, δρουν στη Μεσόγειο και πολλοί κουρσάροι, δηλαδή πειρατές στην υπηρεσία των αντιμαχόμενων χωρών της Ευρώπης ή της βόρειας Αφρικής: Χριστιανοί ή Μουσουλμάνοι, Ενετοί, Γάλλοι, Άγγλοι, Ισπανοί, Αλγερινοί, Έλληνες κλπ. Κουρσάροι και πειρατές του Τάγματος του Αγίου Ιωάννη και της Μπαρμπαριάς (όπως ο τρομερός Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα, χάρη στον οποίο ο τουρκικός στόλος απέκτησε υπεροπλία στην Ανατολική Μεσόγειο το πρώτο

μισό του 16ου αι.) είναι ο φόβος και ο τρόμος των κατοίκων. Οι συνεχείς πόλεμοι και οι συνακόλουθες αναστατώσεις αυτής της περιόδου πρόσφεραν μοναδική ευκαιρία δράσης και εύκολου πλουτισμού σε διάφορους τυχοδιώκτες. Παρά τις προσπάθειες του οθωμανικού στόλου να τιθασεύει αυτούς τους ληστοπειρατές, η δράση τους συνεχιζόταν επί αιώνες αμείωτη. Εκείνες από τις **συνέπειες** της πειρατείας που μας ενδιαφέρουν στη συνάφεια του μαθήματος είναι οι **δημογραφικές** για τις οποίες έχει γίνει πολύς λόγος στο παρελθόν και για τις οποίες έχουν διατυπωθεί διάφορες θέσεις· ενίοτε διαμετρικά αντίθετες. Ένα βασικό ερώτημα που έχει απασχολήσει την ελληνική ιστοριογραφία -όπως και την ξένη για άλλες περιοχές- είναι αν η πειρατεία συντέλεσε στη μείωση του πληθυσμού των νησιών και στη μετακίνηση νησιωτικών ή παραθαλάσσιων πληθυσμών προς το εσωτερικό των νησιών ή σε ορεινά εδάφη.

Οι πειρατείες συντέλεσαν, μαζί με άλλες αιτίες (επιδημίες πανούκλας, κλπ) στη μείωση του πληθυσμού πολλών νησιών. Όλες οι πηγές μιλούν γι' αυτό. Για παράδειγμα, μόνο σε μία επιδρομή κατά της Αίγινας (το 1517) ο Μπαρμπάροσα πήρε 6.000 άνδρες για να επανδρώσει τα καράβια του. Εκτός απ' όσους εξοντώνονταν στη διάρκεια των πειρατικών επιδρομών, σε χιλιάδες ανέρχονται τα γυναικόπαιδα ή οι άνδρες που σύρθηκαν αιχμάλωτοι στη Μπαρμπαραία. Οι πειρατές αποκόμιζαν μεγάλα κέρδη από τα λύτρα εξαγοράς τους ή από την πώλησή τους σε σκλαβοπάζαρα. Αρκετοί απελευθερώνονταν με χρήματα συγγενών τους, με κληροδοτήματα πλουσιών ή με ποσά που συλλέγονταν σε ειδικά ταμεία των κοινοτήτων. Κάποιοι κατόρθωναν να δραπετεύσουν, ενώ πολλοί άλλοι δεν ξεναιδίδαν ποτέ τον τόπο όπου γεννήθηκαν· προφανώς οι περισσότεροι -αν όχι όλοι- εξισλαμίστηκαν.

Συντέλεσαν ή όχι οι πειρατικές επιδρομές και σε μετακινήσεις νησιωτικών και γενικά παραθαλάσσιων πληθυσμών; Πρόκειται για ένα σημαντικό ερώτημα στο οποίο η ιστοριογραφία μας δεν έχει δώσει μία γενικά αποδεκτή απάντηση· και δεν είναι καθόλου εύκολο να δοθεί, τη στιγμή που δεν έχουν γίνει συγκεκριμένες ειδικές μελέτες για τους περισσότερους νησιωτικούς οικισμούς. Γνωρίζουμε όμως από διάφορες πηγές ότι οι κάτοικοι των νησιών προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν την πειρατική μάστιγα με διάφορους τρόπους (φύλαξη των παραλίων με *βιγλάτορες* και ακτοφρουρές, οικοδόμηση κάστρων και πύργων, μετακίνηση σε ασφαλέστερα νησιά ή στην ηπειρωτική Ελλάδα κλπ). Εξίσου βέβαιο είναι ότι άλλοι μετακινήθηκαν για μεγαλύτερη ασφάλεια στο ορεινό και ασφαλέστερο εσωτερικό των νησιών τους. Αυτό δείχνουν οι ευάριθμες τέτοιες περιπτώσεις που αναφέρονται σε διάφορες πηγές και ο τρόπος οικοδόμησης των οικιών, όπως και η «φρουριακή» οργάνωση των οικισμών (π.χ. στον ορεινό Ανάβατο ή στα Μεστά της Χίου όπου οι τοίχοι των ακραίων σπιτιών δεν είχαν παράθυρα προς το εξωτερικό και όπου το ένα σπίτι ενώνεται με το άλλο ώστε να δημιουργείται ένα είδος τείχους). Μάλιστα στην άκρη τέτοιων οικισμών υπήρχαν πύλες που έκλειναν τη νύχτα από τον φόβο των πειρατών.

Συναφές με το παραπάνω ζήτημα είναι αυτό της **ερήμωσης και εν συνεχεία της επανακατοίκησης** ορισμένων αιγιοπελαγίτικων νησιών, λόγω των πειρατειών, αλλά και της μετανάστευσης κατοίκων τους στις απέναντι μικρασιατικές ακτές ή αλλού όπου επιδίδονται κυρίως στο εμπόριο. Μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) και τα επαναστατικά κινήματα που ξέσπασαν σε διάφορες περιοχές οι

Οθωμανοί βρέθηκαν στην ανάγκη όχι μόνο να συντρίψουν αυτά τα κινήματα, αλλά και να επιβάλουν την τάξη και την ηρεμία στα νησιά, όπου η δράση των πειρατών δημιουργούσε πολλά προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά προσπάθησαν να τα λύσουν οι σουλτάνοι με ένα πρόγραμμα εποικισμού των ερημωμένων ή αραιοκατοικημένων νησιών με πληθυσμούς από άλλα μεγαλύτερα νησιά ή από την ηπειρωτική Ελλάδα. Από το 1572 ως το 1577 ενισχύθηκε ο πληθυσμός πολλών αιγαιοπελαγίτικων νησιών: της Σάμου, των Ψαρών κ. α. Στην έρημη πάνω από 100 χρόνια λόγω των πειρατικών επιδρομών Σάμο, παραχωρήθηκαν στους νέους εποίκους με σουλτανικό φερμάνι ειδικά προνόμια. Εδώ θα εγκατασταθούν και αλβανικής καταγωγής άτομα από την Πελοπόννησο, όπως φαίνεται από την ονομασία χωριών και από ορισμένα επώνυμα.

Εκτός από τον εποικισμό των παραπάνω νησιών, παρατηρείται την περίοδο αυτή πύκνωση του πληθυσμού της Ύδρας, των Σπετσών, της Αίγινας, της Σαλαμίνας και άλλων νησιών του Σαρωνικού. Στα νησιά αυτά εγκαταστάθηκαν επίσης Αλβανοί έποικοι. Ας σημειωθεί ότι στην Ύδρα και στις Σπέτσες είχαν μετοικήσει, το δεύτερο μισό του 15ου αι., Αλβανοί βοσκοί από τις απέναντι πελοποννησιακές περιοχές. Ο ακριβής χρόνος του εποικισμού της Ύδρας δεν είναι γνωστός. Αυτοί οι έποικοι δεν άργησαν να προσαρμοστούν στα νέα και διαφορετικά περιβάλλοντα, όπου συνέχισαν να ασχολούνται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Βιοποριστικές όμως ανάγκες τους ώθησαν στη θάλασσα και στην ενασχόληση αρχικά με το παράκτιο και μετά με το μακρινό εμπόριο. Η σκληρή ζωή της θάλασσας, η ανάγκη αντιμετώπισης των πειρατών και η ενασχόληση με το εμπόριο μακρινών αποστάσεων μετέπλασε τους μέχρι τότε βοσκούς σε τολμηρούς θαλασσοπόρους και ικανότατους ναυτικούς.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Αντωνιάδη - Μπιμπίκου Ελένη, «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα: ένας προσωρινός απολογισμός», στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1979, σ. 191-259.
- Βαγιακάκος Δ., *Οι Μανιάται της Κορσικής*, τ. 1-2, Αθήνα 1970-1983.
- Βακαλόπουλος Απ., «Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας», *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 403-448.
- Barkan Ö. L., «Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman», *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul* 11 (1949-1950), σ. 67-131.
- Hasluch F. W., «Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish conquest», *Annual of the British School of Athens*, XVII (1910-1911), σ. 151-177.
- Κόμης Κ., *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995.
- Κόμης Κ., *Ιστοριοκοινογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999.
- Κωστής Κ., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος - 19ος αιώνας*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.
- Παναγιωτόπουλος Β., «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (1984), σ. 3-30.
- , «Η "αποχώρηση" πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων», *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο, Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τεχνικού Συνδέσμου* (Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984), Αθήνα 1988, σ. 203-205.
- Παπαδόπουλος Θ., «Μανιάτες έποικοι στην Ιταλία το 17ο αι.», *Λακωνικά Σπουδαί* 4 (1979), σ. 396-474.
- Vacalopoulos Αρ., «La retraite des populations grecques vers des régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies* (1963), σ. 265-276.
- Χασιώτης Ι., «Ελληνικοί εποικισμοί στο Βασίλειο της Νεάπολης κατά το δέκατο έβδομο αιώνα», *Ελληνικά* 22 (1969), σ. 116-162.

Μάθημα 11^ο

ΛΥΟ ΑΠΟ ΤΑ ΠΟΛΛΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

A. Ιστοριογραφία αυτών των επαναστάσεων. -Γιατί επαναστατεί ο ελληνικός λαός;

Η έννοια του όρου **επανάσταση** είναι πολυσήμαντη. Πρόκειται για την πιο βίαιη έκφραση διαμαρτυρίας ή αντίστασης μιας κοινωνικής ομάδας ή ενός λαού/έθνους που μπορεί να πάρει, όπως δείχνει η παγκόσμια ιστορία, **διάφορες μορφές**. **α.** Επανάσταση εναντίον ενός αντιλαϊκού καθεστώτος με στόχο την ανατροπή του και την αλλαγή των κοινωνικών δομών (**κοινωνική επανάσταση**). **β.** Επανάσταση εναντίον μιας ξένης κατακτητικής εξουσίας για την απόκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας (**εθνική επανάσταση**). **γ.** «Επανάσταση» εναντίον ενός επίσημου δόγματος, π. χ. επαναστάσεις των «αιρετικών» Παυλικανών στο Βυζάντιο (9ο-10ο αι.), ή των Καθάρων στη Δύση (12ο-13ο αι.) κ. ά. (**θρησκευτική επανάσταση**) με έντονο, κατά κανόνα, κοινωνικό-πολιτικό χαρακτήρα. Έγιναν όμως και **ειρηνικές επαναστάσεις**, που στόχευαν σε μία ανατροπή των υλικών μέσων παραγωγής και-, άρα και αυτές- σε μία κοινωνική αλλαγή (π.χ. η βιομηχανική επανάσταση στη Δ. Ευρώπη, τέλη του 18ου αι.).

Η σημασία των επαναστατικών κινημάτων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας είναι μεγάλη. Όπως γράφει ο καθηγητής Στέφανος Παπαδόπουλος -που διδάξε εδώ αυτό το αντικείμενο πριν από 30-40 χρόνια- στις του παραδόσεις του μαθήματος *Απελευθερωτικοί αγώνες των Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας*, τεύχος Α' (1453-1669), Θεσσαλονίκη 1976, «*Η σημασία τους δεν πρέπει να αναζητηθεί μόνο στα άμεσα αποτελέσματα που είχαν για την τύχη των υπόδουλων Ελλήνων, αλλά και στην ψυχολογική-ηθική επίδραση πάνω στους επαναστάτες και γενικά στο λαό, στην πείρα που αποκόμισαν από αυτές οι Έλληνες και στη διαρκή επαναστατική εγρήγορση που καλλιέργησαν στο λαό*».

Το θέμα αυτό απασχόλησε νωρίς τους ιστορικούς. Αρχικά τους ξένους που ασχολήθηκαν με την ελληνική ιστορία και αργότερα Έλληνες, εφόσον συνδέθηκε άμεσα η Επανάσταση του '21 με την Τουρκοκρατία, την οποία αυτή η επανάσταση ερχόταν να ανατρέψει. Τις τελευταίες δεκαετίες το ενδιαφέρον των ιστορικών γι' αυτό το ζήτημα είχε μειωθεί, όπως άλλωστε και το ενδιαφέρον για την επανάσταση του Εικοσιένα. Τούτο οφείλεται, σε δύο, κυρίως, στη σημαντική παραγωγή μελετών γι' αυτή την επανάσταση στη δεκαετία 1960-1970 και στη στροφή του ενδιαφέροντος των Ελλήνων ιστορικών προς άλλα ιστοριογραφικά αντικείμενα (οικονομική ιστορία κλπ).. Αρχίζει όμως ν' αναζοπυρώνεται. Ο ιστοριοδίφης Κων/νος **Σάθας**, είναι ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με τα επαναστατικά κινήματα που ξέσπασαν στο ελλαδικό χώρο την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στο έργο του *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*, Αθήνα 1869 (πρόσφατη μεταγλώττιση στη δημοτική, σε 4 τόμους). Ενδιαφέρουσα είναι και η κατακλείδα ενός κεφαλαίου του βου τόμου της (α' έκδ. 1865-1874) του Κων/νου Παπαρηγόπουλου, στο οποίο συνδέει τις προ του 1821 εξεγέρσεις με τον Αγώνα της ανεξαρτησίας του 1821. [βλ. φωτοτυπία]. Τη δεκαετία 1960-1970 δημοσιεύτηκαν σημαντικές μελέτες για κάποια από τα παλαιότερα επαναστατικά κινήματα (επαναστατικές κινήσεις πριν και μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου κ. ά.) από τον Στ. Παπαδόπουλο και τον Ιω. Χασιώτη.

B. Τυπολογία των επαναστατικών κινημάτων που ξέσπασαν στον ελληνικό χώρο.

Στα επαναστατικά κινήματα που ξέσπασαν στον ελλαδικό και στον ευρύτερο βαλκανικό, χώρο έως το 1821, διακρίνουμε ορισμένα **κοινά χαρακτηριστικά**, με **κριτήρια ταξινόμησής τους**: τον **χρόνο** και τον **χώρο** στον οποίο έγιναν, τα **αίτια** που τις προκάλεσαν, τους **φορείς** και τους **ηγέτες** τους και τις **μορφές** τους: 1^ο διακρίνουμε δύο περιόδους επ/σεων α) μέχρι τα μέσα περίπου του 17^{ου} αι. και β). από τα μέσα του 17^{ου} ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, 2^ο Οι επαναστάσεις αυτές έγιναν, συνήθως, στα πλαίσια μιας πολεμικής σύγκρουσης της Οθ. Αυτ/ρίας με ευρωπαϊκές Δυνάμεις. (την πρώτη περίοδο με τη Βενετία και την Ισπανία και τη δεύτερη με τη Ρωσία και τη Γαλλία), 3^ο Πάντα προβάλλονται από τους επαναστάτες ως αίτια των εξεγέρσεων οι καταπιέσεις που υφίσταντο από την οθ. εξουσία, 4^ο Οι παλαιότερες

ιδίως επαναστάσεις είχαν και θρησκευτικό χαρακτήρα: σύγκρουση χριστιανών– «απίστων», 5^ο Οι περισσότερες ξέσπασαν σε περιόδους πραγματικών προβλημάτων των χριστιανών, 6^ο Οι περισσότερες ξέσπασαν στην περιφέρεια της Ο. Α, ιδίως σε ορεινές περιοχές (Σφακιά, Μάνη, Χειμάρρα κ. αλ.), 7^ο Πολλές είχαν τον χαρακτήρα αγροτικής εξέγερσης (διαφορετικό όμως απ' ό,τι στη Δ. Ευρώπη), 8^ο Την πρώτη περίοδο πρωτοστάτησαν στις επαναστάσεις κάποιοι επίσκοποι (π. χ. ο Διονύσιος Τρίκης, ο Αθανάσιος Χειμάρρας), αργότερα, όμως το Οικουμ. Πατριαρχείο παίρνει αντεπαναστατικές θέσεις, 9^ο Πολλές έμειναν στο επίπεδο του σχεδιασμού και είχαν ουτοπικό, εν πολλοίς, χαρακτήρα, και 10^ο Καθοριστικό ρόλο στις εξεγέρσεις, ιδίως σ' αυτές του 18^{ου} - αρχών 19^{ου} αι. έπαιξαν οι κλέφτες και οι χαϊντούκοι.

Γ. Δύο από τα πιο σημαντικά επαναστατικά κινήματα αυτής της περιόδου

Από τα τέλη του 15ου ως τα τέλη περίπου του 17ου αι., ξέσπασαν στον ελληνικό χώρο (ιδίως στη Μάνη και στην Ήπειρο) πολλά επαναστατικά κινήματα, συνήθως στο πλαίσιο συγκρούσεων δυτικοευρωπαϊκών Δυνάμεων με την Οθ. Αυτοκρατορία. Επέλεξα να σας παρουσιάσω δύο από τα σημαντικότερα: αυτά που ξέσπασαν στη βόρεια Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) και τις δύο επαναστάσεις του επισκόπου Τρίκης Διονυσίου (1600, 1611).

1. Επαναστατικά κινήματα στη βόρεια Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571)

Η μεγάλη στρατιωτική, αλλά και η ψυχολογική σημασία της νίκης του ενωμένου χριστιανικού στόλου επί του οθωμανικού στην περίφημη ναυμαχία της Ναυπάκτου - αν και στην πραγματικότητα έγινε στις Εχινάδες νήσους, κοντά στις εκβολές του Αχελώου- (στις 7 Οκτωβρίου 1571), στην οποία χάθηκαν χιλιάδες Έλληνες που έλαβαν μέρος από τις δύο πλευρές των εμπολέμων, είναι γνωστή και δεν χρειάζεται να την επαναλάβουμε εδώ. Θα επισημάνουμε μόνο ότι η νίκη αυτή αφενός έδειξε πως η Οθ. Αυτοκρατορία δεν ήταν άτρωτη και αφετέρου έκανε να στραφούν ζοηρά προς τους ομόθησκους λαούς της Ανατολής τα βλέμματα των χριστιανικών λαών της δυτικής Ευρώπης. Ταυτόχρονα όμως αυτή η νίκη των χριστιανικών δυνάμεων (λίγο μετά την απώλεια της Κύπρου με την κατάληψη της Αμμοχώστου από τους Τούρκους (9 Αυγούστου 1571) αναπτέρωσε τις ελπίδες των ορθόδοξων λαών της βαλκανικής χερσονήσου και δημιούργησε ένα έντονο επαναστατικό πνεύμα, ως τις αρχές του 17ου αι. Σοβαρή ενδογενής αιτία αυτού του επαναστατικού αναβρασμού ήταν και οι αυξημένοι σε βάρος του χριστιανικού πληθυσμού φόροι και οι συχνές αυθαιρεσίες των κρατικών οργάνων κατά την είσπραξή τους. Στο χρονικό αυτό διάστημα έγιναν πολλές επαφές των Ελλήνων ή άλλων Βαλκάνιων με ευρωπαϊκά κράτη και διάφορες επαναστατικές κινήσεις στον ελλαδικό χώρο και στον ευρύτερο βαλκανικό. Θα αναφερθούμε, σύντομα, μόνο στις επαναστατικές κινήσεις στη ΒΔ Πελοπόννησο και στη νοτιοδυτική Στερεά Ελλάδα αμέσως μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου.

Κύρια πηγή μας γι' αυτά τα γεγονότα είναι το *Χρονικό του Γαλαξειδίου*, γραμμένο σε δημώδη γλώσσα 130 περίπου χρόνια μετά από αυτό το γεγονός (το 1703) από τον ιερομόναχο της μονής του Σωτήρος Παρνασσίδας Ευθύμιο. Βρέθηκε στα ερείπια αυτού του μοναστηριού και δημοσιεύτηκε από τον Κων/νο Σάθα το 1865. Σύμφωνα με αυτή την αξιόπιστη πηγή, αλλά και άλλες πηγές (κυρίως βενετικές), τα

επαναστατικά γεγονότα εκτυλίχθηκαν ως εξής. Λίγο μετά την εμφάνιση του χριστιανικού στόλου στο Ιόνιο και τη νίκη των ενωμένων χριστιανικών δυνάμεων στη ναυμαχία της Ναυπάκτου, που δημιούργησε κύμα ενθουσιασμού στους Έλληνες (έγιναν δοξολογίες κλπ.), και ίσως με υποκίνηση ή τουλάχιστον ενθάρρυνση των αρχηγών της χριστιανικής αρμάδας, οργανώθηκε στη ΒΔ Πελοπόννησο εξέγερση με ηγέτη τον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Γερμανό Α' και κέντρο τη μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας. Σ' αυτήν συμμετείχαν πολλοί κληρικοί, πρόκριτοι και όλος σχεδόν ο χριστιανικός πληθυσμός της περιοχής. Όμως οι μικρές στρατιωτικές δυνάμεις που αποβιβάστηκαν από τα ξένα πλοία για να βοηθήσουν τους επαναστάτες γρήγορα τους εγκατέλειψαν. Έτσι οι εξεγερμένοι έμειναν χωρίς βοήθεια, ανυπεράσπιστοι απέναντι στους Τούρκους που ζητούσαν εκδίκηση. (αρχές του 1572). Ανάμεσα σ' αυτούς που πέθαναν με βασανιστήρια ήταν ο μητροπολίτης Γερμανός, πολλοί πρόκριτοι των Πατρών και μοναχοί της μονής Ταξιαρχών. Εκατοντάδες αιχμάλωτοι οδηγήθηκαν στην Κων/πολη. Όσοι γλίτωσαν, κατέφυγαν στη Μάνη και άρχισαν εκεί νέο αγώνα.

Αρκετοί επαναστάτες πέρασαν απέναντι στην περιοχή της Παρνασίδας. Στον ναό του Αγίου Παντελεήμονα Γαλαξειδίου πρόκριτοι από το Λιδωρίκι, τα Σάλωνα (Αμφισσα) και από αυτή την κωμόπολη ορκίστηκαν να επαναστατήσουν μια συγκεκριμένη ημέρα εναντίον των Τούρκων. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 43] Όταν όμως ήρθε ο συμφωνημένος καιρός, όπως γράφει το *Χρονικό*, ένας κάτοικος της Βοστίτσας (Αιγίου) πρόδωσε το μυστικό στους Τούρκους που αντέδρασαν άμεσα. Οι συνωμότες της Στερεάς αναγκάστηκαν να συγκρουστούν με τα τουρκικά στρατεύματα. Περίπου 3.000 επαναστάτες από το Γαλαξείδι, τη Βιτρινίτσα και το Λιδωρίκι κινήθηκαν εναντίον των Τούρκων, ελπίζοντας σε βοήθεια της αντιτουρκικής συμμαχίας (Liga). Ταυτόχρονα, έστειλαν στην επαρχία Ναυπακτίας (Βενέτικο) αγγελιοφόρους για να ξεσηκώσουν τους κατοίκους εκείνης της περιοχής. Όμως δεν κινήθηκε κανείς. Γιατί άραγε; Βοήθεια από τους Δυτικούς δεν φάνηκε. Έξω από τα Σάλωνα οι επαναστάτες συνάντησαν ισχυρή τουρκική δύναμη, έτοιμη να τους αντιμετωπίσει. Οι επαναστάτες πανικοβλήθηκαν και διαλύθηκαν άτακτα, χωρίς καν να δώσουν μάχη. Δυο ημέρες αργότερα ο μπέης των Σαλώνων κάλεσε με γράμματα τους προκρίτους της περιοχής στα Σάλωνα προκειμένου να του εξηγήσουν πώς και γιατί παρασύρθηκαν και ξεσηκώσαν το λαό σε επανάσταση. Οι πρόκριτοι των κοινοτήτων, ως εκπρόσωποι του λαού, εθεωρούντο, σε περίπτωση εξέγερσης, υπεύθυνοι έναντι της οθωμανικής εξουσίας. Ταυτόχρονα ο μπέης τους διαβεβαίωσε, με όρκο στο σπαθί και στο κεφάλι του, ότι θα τους συγχωρούσε. Έτσι ξεγέλαστηκαν και πήγαν στα Σάλωνα. Όντως τους φέρθηκε καλά και τους συμβούλεψε να αναχωρήσουν το πρωί για τα χωριά τους. Τη νύχτα όμως έβαλε ανθρώπους του, τους συνέλαβαν έναν έναν και τους φυλάκισαν. Ύστερα έδωσε διαταγή να τους σκοτώσουν, αφού πρώτα τους βασάνισαν σκληρά. Έτσι πέθαναν μαρτυρικά 22 πρόκριτοι από το Γαλαξείδι, 20 από το Λιδωρίκι, 14 από τα Σάλωνα, 10 από τη Βιτρινίτσα κ. ά. Συνολικά 80 άτομα, «*όλοι για την πατρίδα και τη θρησκεία, συμπαθημένοι από όλαις ταίς άμαρτίαις*», όπως γράφει ο χρονικογράφος. Βλ. Κ. Τσιγκάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο στα τέλη του 17ου αιώνα», *Πρακτικά Συνεδρίου, Δύμη: Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία - Α' Τουρκοκρατία*, Πάτρα 2012, σ. 217-236 και «Η ναυμαχία της Ναυπάκτου και οι επαναστατικές κινήσεις στον ελληνικό χώρο»,

Πρακτικά της Επιστημονικής συνάντησης, Η απήχηση της ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον ευρωπαϊκό χώρο (Ναύπακτος 13 Οκτωβρίου 2012), Αθήνα – Βενετία 2013, σ. 53-89.

2. Τα επαναστατικά κινήματα του Διονυσίου του «Φιλοσόφου» (1600 και 1611)

Δύο από τις πιο σημαντικές εξεγέρσεις που έγιναν στον ελλαδικό χώρο ως τα τέλη του 17ου αιώνα είναι αυτές που οργάνωσε ο μητροπολίτης Λαρίσης-Τρίκκης (Τρικάλων) Διονύσιος: την πρώτη στη Θεσσαλία (το 1600) και τη δεύτερη στην Ήπειρο (το 1611) για τις οποίες υπάρχουν ακόμη κάποια ιστοριογραφικά κενά.

Ο Διονύσιος καταγόταν, μάλλον, από πλούσια και αρχοντική οικογένεια, αλλά δεν ξέρουμε ούτε που γεννήθηκε (ίσως στην Ήπειρο), ούτε που έμαθε τα πρώτα γράμματα. Έγινε μοναχός και μόνασε στο μοναστήρι του Αγίου Δημητρίου του Διχούνη (στη Θεσπρωτία). Αργότερα πήγε στην Ιταλία όπου παρακολούθησε μαθήματα φιλολογίας και φιλοσοφίας· ίσως και ιατρικής-φυσικής. Γι' αυτό του δόθηκε η προσωνυμία «Φιλόσοφος» που μετά την αποτυχία του κινήματός του, οι εχθροί του την μετέτρεψαν χλευαστικά σε «Σκυλόσοφος». Έχαιρε εκτίμησης μεταξύ των συγχρόνων του, όπως φαίνεται και από την αλληλογραφία του με ονομαστούς κληρικούς: Μελέτιο Πηγά, Μάξιμο Μαργούντιο, Μάξιμο το Πελοποννήσιο -που έγινε αργότερα άσπονδος εχθρός του- και άλλους. Κατά τα τέλη του 16ου αι., επί πατριαρχείας του Ιερεμία Β' του Τρανού, έγινε μέγας αρχιδιάκονος του πατριαρχείου Κων/πόλεως. Εκλέχθηκε μητροπολίτης Λαρίσης, όμως επειδή στη Λάρισα κατοικούσαν ελάχιστοι χριστιανοί μετέφερε την έδρα της μητρόπολης στα Τρίκαλα.

Από τη νέα του θέση δεν περιορίστηκε μόνο στα στενά επισκοπικά του καθήκοντα, αλλά έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για την απελευθέρωση του ποιμνίου του. Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η προετοιμασία και η έκταση της πρώτης επανάστασης που οργάνωσε ο Διονύσιος στη Θεσσαλία το 1600. Φαίνεται ότι πριν εξεγερθεί, είχε αρχίσει να κατακρατεί τα αποστελλόμενα κάθε χρόνο στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως ποσά της μητρόπολής του («πατριαρχικά δοσίματα»). Επίσης, φαίνεται ότι βρισκόταν σε επαφή με κλεφταρματολούς της Πίνδου. Ίσως το κίνημά του να το υποκινούσε η Βενετία. Βέβαιο είναι ότι το 1598 είχε φθάσει στη Βενετία ένας καλόγερος από τα Γιάννενα, απεσταλμένος του Διονυσίου, εξουσιοδοτημένος να ζητήσει, με τη μεσολάβηση των εκεί Ελλήνων, βοήθεια από τον βασιλιά της Ισπανίας Φίλιππο Γ' και από τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Ροδόλφο Β'. Μάλιστα ένας Έλληνας της Βενετίας πήγε στη Βιέννη για να υποβάλει στον Ροδόλφο Β' μια έκκληση βοήθειας εκ μέρους των κατοίκων της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, με την οποία του ζητούσαν να μεσολαβήσει στον βασιλιά της Ισπανίας και στον πάπα.

Η επανάσταση στη Θεσσαλία, που ίσως έχει σχέση με εξέγερση που ξέσπασε τότε στην Αλβανία ύστερα από υποκίνηση της Βενετίας, εκδηλώθηκε στα μέσα Νοεμβρίου **1600**, αλλά απέτυχε. Επακολούθησαν σκληρά αντίποινα από τους Τούρκους. Τα θύματα (λαϊκοί και ιερωμένοι) ήταν πάρα πολλά. Ανάμεσά τους και ο επίσκοπος Νεοχωρίου-Φαναρίου Σεραφεΐμ που η Εκκλησία τον ανακήρυξε αργότερα νεομάρτυρα. Ο Διονύσιος κατόρθωσε να διασωθεί και κατέφυγε στην Ιταλία, ενώ το Οικουμενικό Πατριαρχείο τον καθαίρεσε (το 1601).

Στην Ιταλία εργάστηκε επί 10 περίπου χρόνια με σκοπό την απελευθέρωση των συμπατριωτών του. Από τη Ρώμη απηύθυνε τον Νοέμβριο του 1602 έκκληση

προς τον Γερμανό αυτοκράτορα ζητώντας βοήθεια. Την ίδια χρονιά έστειλε ίδιο υπόμνημα στον Φίλιππο Γ'. Έπειτα επισκέφθηκε τον πάπα Κλήμεντα Η', στον οποίο έκανε ομολογία πίστης στον Καθολικισμό ανακινώντας έτσι το ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών, με αποτέλεσμα ο πάπας να δείξει ενδιαφέρον για το ελληνικό ζήτημα. Το καλοκαίρι του 1603 έφθασε στο Valladolid και στο Burgos της Ισπανίας για να συναντήσει τον Φίλιππο Γ', όπου είχε επαφές και με εγκατεστημένους εκεί Ηπειρώτες, οι οποίοι αργότερα υπέβαλαν υπομνήματα στους Ισπανούς ηγεμόνες ως αντιπρόσωποι των Ελλήνων. Δεν γνωρίζουμε ποια ακριβώς ήταν τα αποτελέσματα αυτού του ταξιδιού του Διονυσίου. Ορισμένοι ομοεθνείς του τον κατήγγειλαν στην Ιερή Εξέταση ως αιρετικό και ανήθικο και ισχυρίστηκαν ότι η προσχώρησή του στην Καθολική Εκκλησία δεν ήταν ειλικρινής, αλλά αποσκοπούσε στην εξαπάτηση του πάπα. Τον κατηγορήσαν, επίσης, ότι είχε πλαστογραφήσει έγγραφα Θεσσαλών και Ηπειρωτών συμπατριωτών του. Δεν γνωρίζουμε αν και κατά πόσο ευσταθούν αυτές οι κατηγορίες, ιδίως η τελευταία. Δεν είναι απίθανο ο φλογερός εκείνος ιεράρχης να πλαστογράφησε πράγματι υπομνήματα για να πετύχει τον ιερό σκοπό του.

Έχοντας εξασφαλίσει, όπως φαίνεται, από την Ισπανία και τον πάπα κάποιες υποσχέσεις βοήθειας επέστρεψε μετά το 1609 στην Ήπειρο και κατευθύνθηκε στο γνωστό του μοναστήρι του Αϊ Δημήτρη Διχούνη. Το σχέδιό του ήταν να οργανώσει νέα εξέγερση, να καταλάβει ένα φρούριο και να ειδοποιήσει τους Ισπανούς της Νεάπολης που είχαν υποσχεθεί να τον βοηθήσουν. Αν και ηλικιωμένος (ήταν γύρω στα 60) τριγυρίζει στη ύπαιθρο, θεραπεύει αρρώστους και με τα κηρύγματά του ξεσηκώνει τους χωρικούς. Με την ευγλωτία και τη θερμή πίστη που τον χαρακτηρίζει και χρησιμοποιώντας τους παλαιούς χρησμούς, που μιλούσαν για εκδίωξη των Τούρκων και απελευθέρωση της Ελλάδας, κατορθώνει να πείσει το λαό και να μνησεί πολλούς γεωργούς και βοσκούς στα σχέδιά του. Τα μοναστήρια και τα σπίτια θεωρούσαν μεγάλη τιμή τους να τον φιλοξενήσουν. Ο επίσκοπος Δρυϊνουπόλεως Ματθαίος τον υποδέχτηκε θερμά. Αντίθετα, άλλοι συντηρητικοί και τουρκόφιλοι κληρικοί με πρώτο τον μοναχό Μάξιμο τον Πελοποννήσιο, που διακήρυττε ότι η υποδούλωση ήταν θέλημα Θεού και ότι κάτω από την εξουσία των Τούρκων οι ορθόδοξοι κινδύνευαν λιγότερο, στράφηκαν εναντίον του!! Μεταξύ των δύο αντίθετων στον χαρακτήρα και στις ιδέες δύο αυτών κληρικών έγιναν σφοδρές διαμάχες, όπως μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ο *Στηλιτευτικός λόγος* του Μάξιμου εναντίον του Διονυσίου. Στο μεταξύ, ο επαναστατικός αναβρασμός αυξανόταν και απλώθηκε σε 70 χωριά της Θεσπρωτίας. Από τους συνωμότες ξεχώρισαν ο Λάμπρος, γραμματικός του Οσμάν πασά των Ιωαννίνων, και ο Ντεληγιώργος.

Η **επανάσταση στην Ήπειρο** ξέσπασε στις αρχές Σεπτεμβρίου **1611**. Χίλιοι περίπου γεωργοί και βοσκοί -νέοι οι περισσότεροι- οπλισμένοι οι 40 με αρκεβούζια (είδος τουφεκιού) και άλλοι με γιαταγάνια, ακόντια, ακόμη και με δικριάνια και ρόπαλα όρμησαν κατά των τουρκικών χωριών Τουρκογρανίτσας και Ζαραβούσας, έβαλαν φωτιά στα σπίτια και έσφαξαν τους αμέριμνους κατοίκους τους. Κατόπιν προχώρησαν προς τα Γιάννενα και τη νύκτα της 10ης προς την 11η Σεπτεμβρίου, ψέλνοντας το «*Κύριε Ελέησον*» και φωνάζοντας «*Χαράτσι χαρατζόπουλο*» για να ειρωνευτούν τους βαρείς φόρους που τους επέβαλλαν οι Τούρκοι, κατέλαβαν την

πόλη και πυρπόλησαν το διοικητήριο του Οσμάν πασά που βρισκόταν στη συνοικία Κουλούτσεσμε. Όμως ο Τούρκος διοικητής κατόρθωσε να διαφύγει και το πρωί της επόμενης ημέρας αντεπιτέθηκε με λίγους ιππείς, οπλισμένους Τούρκους και οπαδούς του Μάξιμου και διέλυσε τα ανοργάνωτα στίφη των επαναστατών. Έπειτα έπιασε με προδοσία τον Διονύσιο έβαλε και τον έγδαραν ζωντανό, γέμισαν το δέρμα του με άχυρα και, αφού του φόρεσαν τα αρχιερατικά του άμφια, το περιέφεραν στην πόλη. Τρεις μέρες αργότερα συνέλαβαν τον Ντεληγιώργο και τον Λάμπρο και τους έκαψαν ζωντανούς. Το ομοίωμα του Διονύσιου και 85 κεφάλια επαναστατών στάλθηκαν στην Κων/πολη. Μετά την καταστολή της ανταρσίας στα Γιάννενα ο Οσμάν με πολλές δυνάμεις στράφηκε κατά της Θεσπρωτίας για να τιμωρήσει τους κατοίκους της για τη συμμετοχή τους στην επανάσταση. Η τρομοκρατία που απλώθηκε στα Γιάννενα και σ' όλη την Ήπειρο είχε ως συνέπεια πολλοί να εξοντωθούν, άλλοι να αιχμαλωτισθούν και άλλοι να αναγκασθούν να εξισλαμισθούν. Οι περισσότεροι επιζήσαντες κατέφυγαν στα βουνά για να γλιτώσουν. Εκκλησίες και μοναστήρια καταστράφηκαν -ανάμεσά τους και η μονή του Διχούν- και δημεύτηκαν τα κτήματά τους. Τότε καταργήθηκαν τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί το 1430 στους Γιαννιώτες: απαλλαγή από το παιδομάζωμα (το 1622 έγινε στα Γιάννινα παιδομάζωμα) κ. ά. Λίγο μετά οι χριστιανοί εκδιώχτηκαν από το κάστρο, όπου ζούσαν ως τότε. Ο ανώνυμος ποιητής αφηγείται τα γεγονότα σ' ένα τραγούδι που προέρχεται ίσως από τον κύκλο του Μάξιμου, μ' έναν όμως τόνο που κρύβει συμπάθεια για τον μαρτυρικό ιεράρχη:

Δεσπότη μου, τι σήκωσες τον κόσμο στο σεφέρι * πόλεμο, επανάσταση
και ρήμαζαν τα Γιάννενα και ρήμαξε ο τόπος;
Μείναν τα σπίτια αδειανά, γεμίσαν τα χαντάκια
κι ο Τούρκος δεν απόσωσε να κόβει και να καίει.
Δεν έχει η μάνα πια παιδιά και τα παιδιά γονέους
κι εσένα το τομάρι σου το στείλανε στην Πόλη,
να τρών' οι κότες πίτουρα, να νταβουλάν οι γύφτοι
και να ξυπνάει η τουρκιά να κάνει ραμαζάνι.*

Πρόκειται για ένα κίνημα του οποίου η έρευνα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Κρίνοντας από τη συμμετοχή σ' αυτό κυρίως αγροτοποιμένων και από τα συνθήματα που χρησιμοποιούσαν όταν μπήκαν στα Γιάννενα, μπορούμε να πούμε ότι ήταν μία αγροτική εξέγερση [όπως αυτές που έγιναν το μεσαίωνα στη δυτική Ευρώπη:] με οικονομικής, κυρίως, φύσεως αιτήματα. Είναι η στιγμή που σπάει -τουλάχιστον σε ορισμένες περιοχές- η «ειρηνική» συμβίωση χριστιανών - μουσουλμάνων και εξισλαμίζονται οι χριστιανοί σπαχήδες της Ηπείρου. Επίσης, η εξέγερση έχει σαφώς θρησκευτικό (μυλλεναριστικό/χιλιαστικό) χαρακτήρα. Δεν είναι τυχαίο το ότι Διονύσιος ξεσηκώνει τα πλήθη με παλαιούς θρησκευτικούς χρησμούς περί μελλοντικής αποκατάστασης του Γένους. Έχουμε δηλαδή στην περίπτωση αυτή μία λυτρωτική πρόσληψη της ιστορίας. (Συζήτηση με τον καθηγητή Σπ. Ασδραχά, 22. 12. 2011).

Ερωτήματα για διάλογο

- Γιατί επαναστατεί ο ελληνικός λαός; Τι τον έκανε δηλαδή να ξεσηκωθεί;
- Πώς θα χαρακτηρίζατε αυτά τα επαναστατικά κινήματα;
- Πως κρίνετε τους πρωταγωνιστές τους και τη συμμετοχή του λαού σ' αυτά;
- Τι ιδέες και νοοτροπίες της εποχής εκείνης εκφράζονται με αυτά τα κινήματα;
- Μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε, χρησιμοποιώντας μία έκφραση του Γάλλου ιστορικού Fernand Braudel, ως «ατελείς επαναστάσεις»;

Μάθημα 12ο

ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (Α')¹

Α. Μεθοδολογικά ζητήματα: Αρχειακές πηγές – Χρονικά όρια, βενετοκρατούμενες περιοχές

1. Αρχειακές πηγές.* όχι για εξέταση

Οι πηγές για τη μελέτη των ζητημάτων που αφορούν τον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο είναι πολλές και ποικίλες: βενετικές, ελληνικές και διάφορες άλλες ξένες.

α. Βενετικές πηγές

Οι βενετικές αρχειακές πηγές είναι φυσικά οι πιο πλούσιες και οι πιο σημαντικές. Τις διακρίνουμε σε δύο υποκατηγορίες. Σ' αυτές που βρίσκονται στη Βενετία και σ' αυτές που βρίσκονται σε ελληνικά Αρχεία. Στη **Βενετία** σώζονται τα επίσημα Αρχεία του κράτους, ένα μέρος των οποίων αφορά τον ελλαδικό χώρο, αλλά και σημαντικά ιδιωτικά αρχεία. Το πιο σημαντικό και πιο πλούσιο είναι το **Κρατικό Αρχείο της Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia)**, στο οποίο βρίσκονται τα έγγραφα της κεντρικής διοίκησης, χωρισμένα κατά διοικητικά όργανα: Αρχείο Δόγη, Μεγάλου Συμβουλίου, Συμβουλίου των 40, Ανακριτών του Κράτους (Inquisitori di Stato), Ανακριτών της Στεριάς και της Ανατολής, Πέντε Σοφών επί του Εμπορίου (Cinque Savi alla mercanzia), Βαΐλου δηλαδή του Πρεσβευτή στην Κων/πολη, Αρχεία του δούκα της Κρήτης κ. α. Στην ίδια πόλη πλούσια Αρχεία υπάρχουν και στη **Μαρκανή Βιβλιοθήκη** (ελληνικοί λατινικοί και ιταλικοί κώδικες με χειρόγραφα από ναούς και μονές των νήσων του Ιονίου πελάγους και του Αιγαίου, έγγραφα που αφορούν στο δίκαιο των βενετοκρατούμενων περιοχών, *πορτολάνοι* δηλαδή ναυτικοί χάρτες και αποτυπώσεις φρουριών, ιστορικές πραγματείες για τους βενετο-τουρκικούς πολέμους). Επίσης, στη Βενετία σημαντικές πηγές υπάρχουν στο **Δημοτικό Μουσείο Correr** (Αρχείο της κρητικής οικογένειας Καλέργη, κώδικας με νομοθετικά και διοικητικά έγγραφα για την Κύπρο, χάρτες κ. ά.) και στο **Πολιτιστικό Ίδρυμα Querini-Stampalia** (με σημαντικό αριθμό εγγράφων οικονομικού, διοικητικού και εκκλησιαστικού περιεχομένου κλπ.).

Στην **Ελλάδα** αρχεία που αφορούν τον βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο βρίσκονται στα **Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)**, (εκκλησιαστικά έγγραφα, αντίγραφα διαταγών της διοίκησης από τα νησιά του Αιγαίου, τα Επτάνησα, την Πελοπόννησο και την Πάργα), στην **Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος/Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων** (εδώ απόκειται το Αρχείο Nani, που αφορά, κυρίως, την περίοδο της β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο), στη **Γεννάδειο Βιβλιοθήκη Αθηνών** (φάκελοι που αφορούν στην περίοδο από τον 16^ο ως τα τέλη του 18^{ου} αι., καλύπτοντας πολλές περιοχές και σημαντικά ζητήματα του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού, ιδίως Κρήτη, Πελοπόννησο και Κέρκυρα), στην **Κρήτη** (τα πλούσια βενετικά αρχεία, που σώθηκαν χάρη σε ειδικό άρθρο της συνθήκης παράδοσης του νησιού στους Τούρκους, βρίσκονται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά, στη Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου κ. α.), στα **Επτάνησα** (στα τοπικά Αρχεία όλων των νησιών, ιδίως στην Κέρκυρα, έδρα της βενετικής διοίκησης, σώζονται έγγραφα που αφορούν τη διοίκηση των νησιών, την Εκκλησία, νοταριακά δηλαδή κώδικες διαθηκών κλπ.), στα

¹ Η διαπραγμάτευση των ζητημάτων που αφορούν τον βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο βασίζεται, κυρίως, στα δύο συλλογικά έργα με την επιστημονική διεύθυνση της καθηγήτριας Χρύσας Μαλτέζου, *Veneriae quasi alterum Byzantium. Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1999 και *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α' - Β', Αθήνα – Βενετία 2010.

Νησιά του Αιγαίου (ιδίως στη Σύρο στη Νάξο και στη Σαντορίνη, έγγραφα που αφορούν τη δράση της Καθολικής Εκκλησίας κλπ.) και σε διάφορες **Μοναστηριακές βιβλιοθήκες** (μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο κ. α.). Στην **Τράπεζα δεδομένων τεχνολογικών πληροφοριών του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς** έχει οργανωθεί βάση ψηφιοποιημένων αρχείων της βενετοκρατίας, με έγγραφα που καλύπτουν την περίοδο από το β' μισό του 15^{ου} ως τις αρχές του 19^{ου} αι. (κυρίως έγγραφα που αφορούν τον τεχνολογικό πολιτισμό της εποχής), στην οποία έχουν πρόσβαση οι ερευνητές.

β. Ε λ λ η ν ι κ έ ς π η γ έ ς

Πολλά ελληνικά έγγραφα ή άλλες πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές (κώδικες νοταρίων, κατάστιχα εμπορών χρονογραφίες κλπ.) υπάρχουν στα ελληνικά Αρχεία ή στις Βιβλιοθήκες. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις δίνουν πληροφορίες για γεγονότα που δεν υπάρχουν στις βενετικές πηγές ή τα φωτίζουν από διαφορετική οπτική γωνία.

γ. Ξ έ ν ε ς π η γ έ ς

Για την πληρέστερη μελέτη των ζητημάτων που αφορούν τη βενετοκρατία στον ελλαδικό χώρο είναι απαραίτητη η παράλληλη μελέτη και άλλων δυτικοευρωπαϊκών ή οθωμανικών πηγών: προξενικών αναφορών, μυστικών εκθέσεων διαφόρων κατασκόπων, διαταγών της Υψηλής Πύλης, χρονογραφιών σχετικών με τους τουρκοβενετικούς πολέμους κλπ.

2. Χρονικά όρια και βενετοκρατούμενες περιοχές

Η περίοδος της Βενετοκρατίας ή Ενετοκρατίας στον ελληνικό χώρο εκτείνεται από τις **αρχές του 13^{ου} αι. ως τα τέλη του 18^{ου}**, δηλ. από την απόκτηση εδαφών στην ανατολική Μεσόγειο από τη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου μετά την τέταρτη Σταυροφορία ως την κατάλυση του βενετικού κράτους, το 1797. Πρέπει να επισημάνουμε ότι υπήρχαν περιοχές του ελλαδικού χώρου (π. χ. η Θράκη ή η Μακεδονία) που δεν γνώρισαν καθόλου βενετοκρατία, άλλες ήταν πάντα υπό ενετική κυριαρχία (όπως τα περισσότερα Επτάνησα), ενώ σε άλλες περιοχές (Κρήτη, Κύπρο, Κυκλάδες κ. ά.) τη βενετοκρατία τη διαδέχτηκε η τουρκοκρατία. Θα δούμε, σύντομα, τη σταδιακή διεξόδου της Βενετίας στον ελλαδικό χώρο, τις περιοχές στις οποίες επεκράτησαν οι Ενετοί και την απώλεια των περισσότερων κτήσεών τους στη διάρκεια των πρώτων βενετοτουρκικών πολέμων, εστιάζοντας στα γεγονότα μετά τον 15^ο αιώνα.

B. Η διεξόδου της Βενετίας στον ελληνικό χώρο. – Βενετοτουρκικοί πόλεμοι

Τα φιλόδοξα σχέδια της Βενετίας για οικονομική, στρατιωτική και πολιτική επικράτηση στην ανατολική Μεσόγειο άρχισαν να υλοποιούνται με την τέταρτη Σταυροφορία. Πριν από τη Σταυροφορία ο δόγης της Βενετίας Ερίκος Dandolo, ο μαρκήσιος Μομφεράτος Βονιφάτιος, ο κόμης της Φλάνδρας Βαλδουίνος και Γάλλοι κόμητες υπέγραψαν μία συμφωνία, γνωστή ως *Pactum commune*, με την οποία καθοριζόταν ο τρόπος διανομής των βυζαντινών εδαφών που θα καταλαμβάνονταν. Με την *Partitio terrarum Imperii Romaniae*, όπως ονομάζεται το πρωτόκολλο της διανομής των βυζαντινών εδαφών (**1204**), στο βενετικό κράτος περιήλθαν περιοχές της Θράκης, η περιοχή δυτικά της Πίνδου, τα νησιά του Ιονίου, η ΒΔ Πελοπόννησος, τα νησιά Άνδρος, Αίγινα, Σαλαμίνα και ορισμένες πόλεις της Εύβοιας. Με άλλη συνθήκη (Αύγουστος 1204) παραχωρήθηκε στους Ενετούς και η Κρήτη, που απέκτησαν έτσι πρόσβαση σε ένα νησί πολύ σημαντικό για τη θαλάσσια συγκοινωνία και το εμπόριο στην ανατολική Μεσόγειο. Τα επόμενα χρόνια η Βενετία θα κινηθεί δραστήρια για να θέσει υπό τον έλεγχό της όσα εδάφη της Ρωμανίας της δόθηκαν, αλλά και νέα, όπως την Κορώνη και τη Μεθώνη στη ΝΔ Πελοπόννησο, σημαντικούς εμπορικούς και ταξιδιωτικούς σταθμούς στον θαλάσσιο δρόμο προς την Ανατολή και

τους Αγίους Τόπους. Πρόκειται για ένα σημαντικό ζήτημα που βρίσκεται εκτός των χρονικών πλαισίων του μαθήματος. Η βενετική παρουσία στην Ανατολή συνάντησε πολλές αντιδράσεις από τους γηγενείς, ιδίως στην Κρήτη, όπου ξέσπασαν πολλές επαναστάσεις (των Καλέργηδων κ. ά.) τον 13^ο-14^ο αι. Όλες καταπνίγηκαν στο αίμα, οξύνοντας περισσότερο την εχθρική στάση του ντόπιου πληθυσμού κατά των Ενετών.

Τον 14^ο αι. έγιναν δύο βενετοτογενουατικοί πόλεμοι με αιτία τη διεκδίκηση εδαφών εμπορικής σημασίας στην Ανατολή. Τις τελευταίες δεκαετίες του 14^{ου} αι. το βενετικό κράτος στην Ανατολή επεκτάθηκε ακόμη περισσότερο. Πολύ σημαντική για το εμπόριό της στην Πελοπόννησο και, γενικά, στην Ανατολή ήταν η απόκτηση του Ναυπλίου, το 1389. Στις αρχές του 15^{ου} αι. οι βενετικές κτήσεις στον ελλαδικό χώρο διευρύνθηκαν περισσότερο με την απόκτηση της Ναυπάκτου και της Πάτρας. Οι Βενετοί κατέχουν πλέον πολλές επίκαιρες εμπορικές θέσεις στην Αδριατική (Σπλίτ, Κοτόρ κ. α.) και σ' όλη την ανατολική Μεσόγειο. Και ενώ η Κων/πολη είχε πέσει στα χέρια των Τούρκων, στην Κρήτη ξέσπασε μια νέα επανάσταση, που ίσως στόχευε στη δημιουργία ενός ελεύθερου ελληνικού κράτους. Η νέα, όμως, δύναμη της ιστορίας, η οθωμανική, είχε εισέλθει ορμητικά στην ανατολική Μεσόγειο, αμφισβητώντας την πρωτοκαθεδρία της Γαληνοτάτης. Η Βενετία δεν έμεινε απαθής μπρος στην τουρκική επιθετικότητα. Αποτέλεσμα αυτού του αγώνα δρόμου για την κυριαρχία στην ανατολική Μεσόγειο ήταν επτά βενετοτουρκικοί πόλεμοι από το δεύτερο μισό του 15^{ου} αι. ως τις αρχές του 18^{ου}, με προδιαγεγραμμένο αποτέλεσμα.

Το **1463-1479** ξέσπασε ο **πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος**, στη διάρκεια του οποίου καταλήφθηκε από τους Τούρκους η Χαλκίδα (1470), με συνέπεια την εξόντωση των υπερασπιστών της (Ελλήνων και Ενετών) και τη λεηλασία της πόλης. Επίσης οι Τούρκοι κατέλαβαν για λίγο την Κεφαλονιά και την Ιθάκη. Με τη συνθήκη που υπογράφηκε το 1479 επεστράφηκαν στους Τούρκους βενετικές κτήσεις του ελλαδικού χώρου, ενώ οι Τούρκοι παρέδωσαν πάλι στους Ενετούς όσα ενετικά οχυρά είχαν καταλάβει στην Πελοπόννησο, στην Αλβανία και στη Δαλματία. Σε αντιστάθμισμα αυτών των απωλειών **οι Ενετοί θα αποκτήσουν, το 1489, την Κύπρο**, που την κατείχαν έως τότε οι Lusignan. Στη διάρκεια του **δεύτερου βενετοτουρκικού πολέμου (1499-1503)** θα καταληφθούν από τους Οθωμανούς (το 1500) η Ναύπακτος, η Μεθώνη και η Κορώνη. Με τη συνθήκη του 1503 η Βενετία θα χάσει δύο πολύ σημαντικές κτήσεις στην Πελοπόννησο: τη Μεθώνη και την Κορώνη.

Η ειρήνη που επικράτησε τις δύο επόμενες δεκαετίες έδωσε στη Βενετία τη δυνατότητα ν' ασχοληθεί με την καλύτερη οργάνωση των κτήσεών της, ιδίως με το νευραλγικής σημασίας νησί της Κύπρου. Όμως, τόσο στην Κρήτη όσο και στην Κύπρο, ξέσπασαν εξεγέρσεις των γηγενών, των οποίων δεν βελτιώθηκαν οι συνθήκες ζωής. Και αυτές όμως οι εξεγέρσεις, όπως και οι παλαιότερες, κατεστάλησαν με βίαια μέτρα από τη βενετική διοίκηση. Την ίδια περίοδο, την παρουσία των Ενετών στην Κύπρο την αμφισβητούσαν οι Μαμελούκοι σουλτάνοι της Αιγύπτου.

Στα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία έφτασε στο απόγειο της δύναμής της, έγινε ο **τρίτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1537-1540)**, στη διάρκεια του οποίου ο τουρκικός στόλος, με αρχηγό τον διαβόητο Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα, προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στα Επτάνησα

και στην Αίγινα. Στη συνέχεια στράφηκε εναντίον των λατινοκρατούμενων νησιών των Κυκλάδων, τα περισσότερα από τα οποία πέρασαν υπό τουρκικό έλεγχο, όπως η Μονεμβασιά και το Ναύπλιο (το 1540). Έτσι όλη η Πελοπόννησος τουρκοκρατείται. Πολλοί πρόσφυγες από τις δύο αυτές πόλεις εγκαταστάθηκαν σ' άλλες περιοχές της βενετικής επικράτειας. Ο ανταγωνισμός μεταξύ Βενετίας και Ισπανίας τορπίλισε την προσπάθεια για συγκρότηση αντιτουρκικής συμμαχίας των χριστιανικών δυνάμεων της Δύσης. Η συνθήκη, που υπογράφηκε το 1540, κατοχύρωσε τις νέες κτήσεις των Οθωμανών και επιβεβαίωσε τον ηγεμονικό τους ρόλο στον ελλαδικό χώρο. Ανήσυχη γι' αυτές τις εξελίξεις η Βενετία προσπάθησε με τη λήψη διάφορων μέτρων να επιλύσει τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν, κυρίως, οι αγρότες των κτήσεων της που είχαν ν' αντιμετωπίσουν και τον λιμό, εξαιτίας της ξηρασίας (όπως στην Κύπρο το 1565). Το 1566 οι Τούρκοι κατέλαβαν τη Χίο, την Άνδρο και τη Νάξο. Το μόνο νησί των Κυκλάδων που παρέμεινε υπό βενετική κυριαρχία -ως το 1715- είναι η Τήνος.

Στα χρόνια της βασιλείας του Σελήμ Β' έγινε ο **τέταρτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1570-1573)**. Στα τέλη Ιουνίου 1570 άρχισαν οι αποβάσεις τουρκικών στρατευμάτων στη μεγαλόνησο, που κατέλαβαν γρήγορα τη Λάρνακα και στις 8 Σεπτεμβρίου τη Λευκωσία, που τη λεηλάτησαν. Το μόνο φρούριο που παρέμενε στα χέρια των Ενετών ήταν η Αμμόχωστος. Ύστερα από μακρά πολιορκία, η πόλη καταλήφθηκε στις 9 Αυγούστου **1571** και λεηλατήθηκε, ενώ οι υπερασπιστές της εξοντώθηκαν. Έτσι, όλη η **Κύπρος** βρισκόταν πλέον υπό οθωμανική κυριαρχία. Η Βενετία ενδιαφέρθηκε για την αποκατάσταση των χιλιάδων Κυπρίων ή Δυτικών που εγκατέλειψαν το νησί. Οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη και στα νησιά του Ιονίου. Αρκετοί έφθασαν ως τη Βενετία.

Στη διάρκεια της πολιορκίας της Αμμοχώστου συγκροτήθηκε με πιέσεις του πάπα Πίου από τους ηγεμόνες της Δύσης *Ιερός Συνασπισμός (Sacra Liga)* για ν' αντιμετωπισθεί η τουρκική προέλαση. Επικεφαλής των χριστιανικών δυνάμεων ήταν ο νεαρός don Juan της Αυστρίας, νόθος γιος του αυτοκράτορα της Γερμανίας Καρόλου Ε'. Στις 7 Οκτωβρίου **1571** ο ενωμένος χριστιανικός στόλος συγκρούστηκε με τον τουρκικό στα νησιά Εχινάδες. Η νικηφόρα για τον χριστιανικό στόλο ναυμαχία, που έμεινε στην ιστορία ως **ναυμαχία της Ναυπάκτου**, πανηγυρίστηκε σ' όλη της Ευρώπη. Οι Έλληνες πλήρωσαν βαρύ τίμημα. Χιλιάδες ναύτες έλαβαν μέρος στη ναυμαχία και από τις δύο πλευρές. Είναι γνωστό ότι οι Τούρκοι στρατολογούσαν Έλληνες ναυτικούς για το στόλο τους. Η νίκη των χριστιανικών δυνάμεων ήταν αφορμή για εκδήλωση επαναστατικών κινημάτων στον ελλαδικό χώρο.

Η περίοδος των 80 περίπου ετών από την κατάληψη της Κύπρου ως τα μέσα του 17^{ου} αι. είναι **περίοδος επισφαλούς ειρήνης**, έντονης δραστηριότητας των καθολικών μισσιοναρίων για τον προσηλυτισμό ορθοδόξων **και κοινωνικών συγκρούσεων** στις βενετοκρατούμενες περιοχές. Στην **Κρήτη**, προκειμένου να ηρεμήσουν οι δυσαρεστημένοι αγρότες λήφθηκαν από το ενετικό κράτος διάφορα μέτρα που βελτίωσαν τη θέση τους. Στα Επτάνησα η πιο σημαντική κοινωνική εξέγερση εκδηλώθηκε στη **Ζάκυνθο** το **1638** και είναι γνωστή ως το *ρεμπελιό των ποπολάρων*. Οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις της πόλης (οι *ποπολάροι*) και οι χωρικοί ξεσηκώθηκαν διαμαρτυρόμενοι για τις καταπιέσεις που υφίσταντο από τους ευγενείς

του νησιού και για να υπερασπίσουν τα δικαιώματά τους. Η βενετική εξουσία αντέδρασε αρχικά βίαια, αλλά στη συνέχεια αθώωσε όσους είχαν συλληφθεί για να ηρεμήσει η κατάσταση. Λίγα χρόνια αργότερα ξέσπασε εξέγερση των χωρικών στην Κέρκυρα, που διαμαρτύρονταν γιατί δεν τους επιτρεπόταν να απευθύνονται στη δικαιοσύνη, ώστε ν' αντιμετωπίζουν τις εις βάρος τους αδικίες και για τις καταπιέσεις που υφίσταντο από τους μεγαλογαιοκτήμονες. Αυτή η εξέγερση καταπνίγηκε βίαια. Οι Βενετοί συνέλαβαν και θανάτωσαν τον Στέλιο Ρευματά, έναν από τους αρχηγούς των επαναστατών. Στα μέσα του 17^{ου} αι. ήταν ορατές οι προθέσεις των Τούρκων να κατακτήσουν και την Κρήτη. Ο **πέμπτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1645-1669)**, στην τελευταία φάση του οποίου συμμετείχαν πολλές ευρωπαϊκές Δυνάμεις γιατί διακυβευόνταν τα συμφέροντά τους, πήρε τον χαρακτήρα σύγκρουσης δύο αντίθετων ιδεολογικά κόσμων: του χριστιανικού και του ισλαμικού.

Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669). Το καλοκαίρι του 1645 ισχυρές τουρκικές δυνάμεις επιτέθηκαν στην Κρήτη, τη μόνη σημαντική στρατιωτική βάση της Δύσης στην ανατολική Μεσόγειο, προμαχώνα της χριστιανικής Ευρώπης στην Ανατολή, με καλά λιμάνια στο βόρειο μέρος, κέντρο του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου. Η Βενετία, που βρισκόταν τότε σε παρακμή, αδυνατούσε να προβάλει μία ουσιαστική άμυνα. Η προέλαση των Τούρκων ήταν γρήγορη. Χωρίς να συναντήσουν αντίσταση κατέλαβαν τα Χανιά. Την επόμενη χρονιά σειρά είχε το Ρέθυμνο. Σε λιγότερο από δύο χρόνια (καλοκαίρι 1645 - τέλη 1646) οι Οθωμανοί εδραιώθηκαν στη δυτική και στην ανατολική Κρήτη. Το γεγονός αυτό προκάλεσε μεγάλη αίσθηση σ' όλη την Ευρώπη, αλλά κανένα δυτικοευρωπαϊκό κράτος δεν θέλησε (για τον δικό του το καθένα λόγο και από συμφέρον) να βοηθήσει τους Ενετούς, με επιχείρημα την ανάμειξη του τον Τριακονταετή πόλεμο. Στην τελευταία φάση του πολέμου οι Τούρκοι επικεντρώθηκαν στην κατάληψη του Χάνδακα (Ηρακλείου). Η πολιορκία του άρχισε το Μάιο του 1648 και συνεχίστηκε ως το Σεπτέμβριο του 1669. Πάνω από είκοσι χρόνια γύρω από τα πανίσχυρα τείχη της πόλης έγιναν titάνιες μάχες. Η σύγκρουση αυτή πήρε επικό χαρακτήρα. Ο τουρκικός στρατός ενισχυόταν διαρκώς, ενώ οι εθελοντές στρατιώτες που έφταναν, κατά διαστήματα, από την Ευρώπη ήταν αδύνατο να αναπληρώσουν τις μεγάλες απώλειες του βενετικού στρατού. Η τουρκική πίεση για την κατάληψη της πόλης έγινε εντονότερη από το 1666. Τελικά, ύστερα από μια πολύχρονη πολιορκία, ο Χάνδακας παραδόθηκε τον Σεπτέμβριο του 1669. Διαπιστώνοντας ο διοικητής της πόλης Φραγκίσκος Morosini (Μοροζίνι) το μάταιο κάθε αντίστασης ήρθε σε διαπραγματεύσεις με τον επικεφαλής των τουρκικών στρατευμάτων μεγάλο βεζίρη Αχμέτ Κιοπριλόγλου. Η συμφωνία που υπογράφηκε προέβλεπε την αποχώρηση των βενετικών δυνάμεων που είχαν απομείνει, τη μεταφορά των δημοσίων εγγράφων και την αποχώρηση όσων ντόπιων ήθελαν να ακολουθήσουν τους Βενετούς. Η Βενετία κράτησε, ως το 1715, τα παράκτια φρούρια της Σούδας, της Γαμβρούσας και της Σπιναλόγκας. Η κατάληψη της Κρήτης, με την οποία τερματίστηκε ενετική παρουσία πέντε σχεδόν αιώνων στο νησί, είχε πολύ σοβαρές συνέπειες για τη Γαληνοτάτη, αλλά και για την Κρήτη: υλικές καταστροφές, πληθυσμιακή αιμωραγία, ομαδικές αλλαξοπιστίες, πολιτιστική καθυστέρηση κλπ. Με το γεγονός αυτό ολοκληρώθηκε η κατάκτηση όλου σχεδόν του ελληνικού χώρου

(με εξαίρεση τα Επτάνησα) από τους Οθωμανούς και γι' αυτό θεωρείται ως το συμβατικό τέλος της πρώτης περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας.

Γ. Η διοίκηση βενετοκρατούμενων περιοχών

Στο σύστημα διοίκησης των κτήσεων της Βενετίας υπήρχε σαφής διάκριση σε βενετική και τοπική διοίκηση. Η πρώτη περιλάμβανε τους Ενετούς αξιωματούχους που στέλνονταν από τη Βενετία στις κτήσεις για συγκεκριμένο διάστημα (συνήθως 2 ή 3 χρόνια). Η δεύτερη περιλάμβανε τους ντόπιους (ευγενείς στην Κρήτη, *cittadini* στα Επτάνησα) που ανήκαν σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα και οι οποίοι διεκδίκησαν από την πρώιμη βενετοκρατία τη συμμετοχή τους στη διοίκηση, καθώς και κατώτερους αξιωματούχους και υπαλλήλους που προέρχονταν από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα (αστικές και λαϊκές τάξεις). Τα αξιώματα που δίνονταν σε ντόπιους διακρίνονται σ' αυτά της πόλης και σ' αυτά της υπαίθρου, σε άμισθα ή τιμητικά και σε έμισθα, που ήταν περιζήτητα και αποτελούσαν αντικείμενο διαρκών αντιπαράθεσεων, αφού η συμμετοχή στη διοίκηση ήταν για αρκετούς ευγενείς ο μοναδικός τρόπος επιβίωσης, ενώ τους προσέδιδε και κοινωνική αίγλη (Βλ. Πηγές, 46)

Βασικός στόχος της Βενετίας ήταν οι κτήσεις της να οργανώνονται έτσι ώστε να εξυπηρετούνται τα οικονομικά της συμφέροντα. Φρόντιζε για την άμυνα των περιοχών που καταλάμβανε και για τη δημιουργία ενός ισχυρού τοπικού οργάνου, επιφορτισμένου με τη λήψη γρήγορων και ορθών αποφάσεων. Γι' αυτό στις κτήσεις της τοποθετούσε έναν ανώτερο Ενετό στρατιωτικό διοικητή (στα βενετικά *Proveditore generale* / Γενικός προβλεπτής) ο οποίος ασκούσε και πολιτική εξουσία. Όλοι οι ανώτεροι αξιωματούχοι ήταν άτομα της απόλυτης εμπιστοσύνης της κεντρικής εξουσίας από την οποία έπαιρναν αναλυτικές διαταγές για την άσκηση της εξουσίας τους και σ' αυτή λογοδοτούσαν στο τέλος της θητείας τους, υποβάλλοντας μία έκθεση (*relazioni*). Σ' αυτή εξέθεταν με κάθε λεπτομέρεια την οικονομική, κοινωνική και στρατιωτική κατάσταση της περιοχής που διοικούσαν και υπέβαλλαν τις προτάσεις τους για την καλύτερη διοίκησή της. Τα κείμενα αυτά αποτελούν πολύ σημαντικές ιστορικές πηγές για όλα τα θέματα, ταυτόχρονα δε εκφράζουν, κατά τον καλύτερο τρόπο, την πολιτική της Βενετίας στις κτήσεις της (Βλ. Πηγές 47).

Ο βαθμός του καθενός διοικητή ήταν ανάλογος με την εδαφική έκταση, τη στρατηγική σπουδαιότητα ή την προγενέστερη διοικητική διάρθρωση της περιοχής που διοικούσε. Τις μεγάλες κτήσεις τις διοικούσαν *προβλεπτές* ή *τοποτηρητές*, τις μικρές *ρέκτορες* ή *καστελλάνοι* (όπως τη Μεθώνη και την Κορώνη). Στην **Κύπρο** ορίστηκε ένας τοποτηρητής. Στην **Κρήτη**, που διαιρέθηκε σε τέσσερις διοικητικές περιφέρειες αντίστοιχες με τους 4 σημερινούς νομούς του νησιού, η διοικητική ιεραρχία διατηρήθηκε όπως είχε θεσμοθετηθεί τους πρώτους αιώνες της κατάκτησης. Διοικητές ήταν ένας δούκας και δύο σύμβουλοί του. Οι τέσσερις περιφέρειες ήταν χωρισμένες σε μικρότερα διοικητικά διαμερίσματα, τις *καστελλανίες*. Περιοδικά και σε κρίσιμες περιστάσεις η Βενετία έστελνε στο νησί *Γενικούς προνοητές* ή *Ανακριτές* για την επίλυση σοβαρών προβλημάτων. Την **Εύβοια**, βενετική κτήση από το 1390 ως το 1470, τη διοικούσε ένας *βάιλος*. Στα **Επτάνησα** δεν υπήρχε ενιαία διοικητική

δομή. Άλλα νησιά (Κεφαλονιά, Ζάκυνθος) διοικούνταν από *προβλεπτές/προνοητές*, η Κέρκυρα (που κατακτήθηκε το 1386) από έναν *βάλλο* και η Ιθάκη από έναν ευγενή.

Τους διοικητές της κάθε περιοχής πλαισίωναν οικονομικοί υπάλληλοι για την είσπραξη των φόρων, τεχνικοί για τα οχυρωματικά έργα και γραμματείς για την επικοινωνία με τη μητρόπολη. Στην κατώτερη διοικητική ιεραρχία ανήκε ένα πλήθος αξιωματούχων (δικαστές, υπεύθυνοι για τη δημόσια υγεία στην οποία η βενετική διοίκηση έδινε ιδιαίτερη σημασία, αγορανόμοι κ. ά.), στους οποίους η μητρόπολη ασκούσε συνεχή έλεγχο για την αποφυγή κακοδιοίκησης. Συνήθως οι χωρικοί διαμαρτύρονταν ότι τους επιβάλλονταν πολλές αγγαρείες, ότι οι αξιωματούχοι πλούτιζαν εις βάρος τους κλπ. Γι' αυτό η Βενετία έστελνε σε τακτά διαστήματα στην Ανατολή *Συνδίκους εξεταστές*, προκειμένου να εξετάζουν το έργο των διοικητών και να δέχονται σε ακρόαση τους κατοίκους. Η περιοδεία αυτών των αξιωματούχων άρχιζε από την Κύπρο και κατέληγε στην Κέρκυρα, διαρκούσε δε μέχρι και δύο χρόνια. Σε περιόδους αναδιοργάνωσης μιας κτήσης, μαζί με τους *Συνδίκους* στέλνονταν και κατάλληλα πρόσωπα για την απογραφή του πληθυσμού των πόλεων και των χωριών, καθώς και των πλουτοπαραγωγικών πόρων.

Στα **κοινοτικά αξιώματα** είχε πρόσβαση το ανώτερο κοινωνικό στρώμα κάθε τόπου. Σημαντικότερο ήταν το άμισθο, αλλά πολύ τιμητικό ετήσιο αξίωμα των προϊσταμένων των κοινοτικών συμβουλίων (βεν. *sindici* / *σύνδικοι*). Κατά κανόνα, σε κάθε κοινότητα προΐσταντο τρεις *σύνδικοι*. Οι ελληνικές κτήσεις της Γαληνοτάτης, σε αντίθεση με τον καθαρά αστικό μητροπολιτικό χώρο, στηρίζονταν σε δύο πυλώνες: στην πόλη και την ύπαιθρο. Οι **κοινότητες των χωριών** εκπροσωπούνταν ενώπιον των βενετικών Αρχών από τους *γέροντες* (*veccierdi*), ενώ ένα μέρος του πληθυσμού των πόλεων, αλλά και μικρότερων οικισμών συγκροτούσε τις **αστικές κοινότητες** (*comunità*) που διακρίνονται: **α.** σε κοινότητες ευγενών, **β.** σε ανοιχτές κοινότητες αστικού χαρακτήρα, **γ.** σε κοινότητες που μετασχηματίστηκαν από ανοικτές σε κλειστές αστικές και **δ.** σε αστικές κοινότητες κλειστές εξ αρχής ως προς τον αριθμό των μελών τους. Ο θεσμός αυτός γνώρισε διάφορες εφαρμογές. Για παράδειγμα, στην Κέρκυρα άρχισε να διαμορφώνεται τον 17^ο αι. μία αριστοκρατική συνείδηση των πολιτών-μελών της κοινότητας, με τη σταδιακή αυτοτιτλοφορία τους ως ευγενών.

Οι αστικές κοινότητες αποτέλεσαν πεδίο σκληρών ανταγωνισμών μεταξύ όσων κατοίκων των πόλεων ήταν μέλη τους και απολάμβαναν διάφορα προνόμια (απαλλαγή από αγγαρείες κλπ.), και αγροτών ή ατόμων που ανήκαν στα κατώτερα στρώματα των πόλεων και ήθελαν να ενταχθούν σ' αυτές. Ο οικονομικός, κοινωνικός και πολιτικός ρόλος των αστικών κοινοτήτων υπήρξε μεγάλος. Όπως επισημαίνει σε ειδική μελέτη [*Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, βλ. βιβλιογραφία] η βενετολόγος Παπαδιά – Λάλα, οι αστικές κοινότητες συντέλεσαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση των κυρίαρχων αξιών και ιδεολογιών των τοπικών κοινωνιών». Η θέσπιση όμως των κοινοτικών συμβουλίων συντέλεσε στην όξυνση των ενδοκοινοτικών αντιθέσεων, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το *ρεμπελιό των ποπολάρων* στη Ζάκυνθο (1628). Σε πολιτικό δε επίπεδο οι κάτοικοι των πόλεων και ιδίως τα μέλη των αστικών κοινοτήτων ήταν οι κατεξοχήν φορείς της φιλοβενετικής ιδεολογίας, εν αντιθέσει με την αντιβενετική ιδεολογία του μεγαλύτερου μέρους των αγροτικών πληθυσμών. Οι

αστικές αυτές κοινότητες του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές σε σχέση με τις κοινότητες των τουρκοκρατούμενων περιοχών. Στις πρώτες δεν επιτρεπόταν η ανάμειξη της Εκκλησίας στα κοινοτικά πράγματα, ταυτόχρονα δε αυτές απέκλειαν από την ένταξη στους κόλπους τους μεγάλο μέρος του πληθυσμού, με βάση καθορισμένα κοινωνικά – επαγγελματικά κριτήρια.

Δ. Κοινωνική διαστρωμάτωση στις πόλεις και στην ύπαιθρο

Το σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης που επικράτησε στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο, ακολουθεί τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, με πολύ έντονες επιρροές από το διοικητικό-κοινωνικό σύστημα της Βενετίας, όπου υπήρχε σαφής διαχωρισμός της «κλειστής κάστας» των ευγενών (των πιο ισχυρών οικονομικά και κοινωνικά οικογενειών της Βενετίας), μελών του Μεγάλου Συμβουλίου, εγγεγραμμένων στη *Χρυσή Βίβλο* (*Libro d'Oro*) και του «λαού» (*popolo*). Το κοινωνικό αυτό σχήμα «μεταφέρθηκε» και εφαρμόστηκε στις βενετοκρατούμενες περιοχές, προσαρμοσμένο όμως στις νέες τοπικές κοινωνικο-οικονομικές πραγματικότητες.

Όπως είπαμε παραπάνω, οι ελληνικές κτήσεις της Γαληνοτάτης στηρίζονταν στην πόλη και την ύπαιθρο. **Ο κόσμος της πόλης** διακρινόταν σε **τρεις κοινωνικές κατηγορίες**: Στην **ανώτερη** ανήκαν τα μέλη των τοπικών κοινοτικών συμβουλίων, Έλληνες οι Λατίνοι- οι οποίοι αποκαλούνταν, κατά τύπους *ευγενείς* ή, συνηθέστερα, *πολίτες* (*cittadini*). Η διαμονή στις πόλεις προσέδιδε στα άτομα αυτής της κατηγορίας κοινωνικό κύρος και ήταν επίσημος τίτλος. Τη **δεύτερη** κατηγορία την αποτελούσαν οι *πολίτες/αστοί* (*cittadini*) ή *αστικοί* (*civili*), ελληνικής κυρίως καταγωγής και ορθόδοξοι. Η **τρίτη** κοινωνική ομάδα, ο «λαός» ή «όχλος» (*popolo* ή *plebe*), περιλάμβανε τα κατώτερα στρώματα των πόλεων (τεχνίτες, μικροεμπόρους, τεχνίτες κ. ά.), σχεδόν αποκλειστικά άτομα ελληνικής καταγωγής.

Το κοινωνικό αυτό σχήμα διαμορφώθηκε σταδιακά. Κατά την πρώιμη βενετοκρατία (13^{ος} αι.) την ανώτερη κοινωνική βαθμίδα την απάρτιζαν φεουδάρχες, που ήταν αποκλειστικά Βενετοί έμποροι. Αργότερα, μετά από σειρά επαναστατικών κινημάτων, εντάχθηκαν σ' αυτήν και ντόπιοι ισχυροί γαιοκτήμονες, βυζαντινής καταγωγής. Τα άτομα αυτής της ομάδας αποτελούσαν μία κοινωνική ομάδα με κοινά ενδιαφέροντα και κοινό «αστικό» τρόπο ζωής. Οι *πολίτες/αστοί*, κατά βάση ελληνορθόδοξοι, απολάμβαναν αστικά προνόμια και είχαν οικονομική ευμάρεια. Το κατώτερο και πολυπληθέστερο κοινωνικό στρώμα, ο «λαός» ή «όχλος», ασκούσε τις λεγόμενες «χειρωνακτικές» ή «βάνανυες τέχνες» και είχε μικρή συμμετοχή στα κοινά.

Ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο υπήρχε **αλληλεξάρτηση, αλλά και ανταγωνισμός**, διότι από τη μια οι πολυπληθέστεροι και κοινωνικά υποδεέστεροι αγροτικοί πληθυσμοί συνέβαλαν στην ασφάλεια των αστικών κέντρων και στην τροφοδοσία τους προϊόντα, ενώ από την άλλη στις πόλεις διέμεναν οι προνομιούχες κοινωνικές ομάδες. Η βελτίωση των σχέσεων μεταξύ Ενετών και ντόπιων συνέβαλε στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και στην πιο στενή σύνδεση των αστικών κέντρων με την ύπαιθρο, αλλά και στην ενίσχυση του πληθυσμού των πόλεων με άτομα προερχόμενα από την ύπαιθρο, που ασχολούνταν με το εμπόριο ή με τεχνικά επαγγέλματα. Πρέπει να υπογραμμίσουμε, επίσης, το ότι στις πόλεις κατοικούσαν τα

άτομα που απολάμβαναν, σε αντίθεση με τον κόσμο της υπαίθρου, περισσότερες ελευθερίες και προνόμια (απαλλαγή από διάφορες αγγαρείες ή στρατολογήσεις κλπ.)· ιδίως αυτοί που ανήκαν στις *αστικές κοινότητες*.

Η Βενετία έριξε βάρος στην οχύρωση των πόλεων, ιδίως των παραθαλάσσιων (π.χ. του Χάνδακα και του Ναυπλίου), που λειτουργούσαν ως οικονομικά-πολιτικά κέντρα, και στην οικοδόμηση δημόσιων κτηρίων, νοσοκομείων κλπ. Οι οχυρώσεις ήταν στην ελληνοβενετική Ανατολή βασικό συστατικό στοιχείο μιας πόλης. Ξεχωριστή θέση καταλάμβαναν οι εβραϊκές συνοικίες ή οι συνοικίες άλλων κοινωνικών ομάδων. Κατά μήκος των κεντρικών εμπορικών οδών βρίσκονταν τα καταστήματα και τα εργαστήρια (οι ιδιοκτήτες των οποίων ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες). Στα λιμάνια υπήρχε ο ναύσταθμος, αποθήκες των εμπορευμάτων, ταβέρνες και πανδοχεία και άλλα κτήρια.

Η **ύπαιθρος** αποτελούσε γεωγραφικά και δημογραφικά το μεγαλύτερο τμήμα των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών, αλλά, ταυτόχρονα, και το πλέον υποβαθμισμένο. Εκεί ζούσε το μεγαλύτερο τμήμα του ντόπιου πληθυσμού, που το αποτελούσαν κυρίως αγρότες. Όπως επισημαίνει ο ιστορικός Κ. Λαμπρινός, που μελέτησε αυτό το ζήτημα, πολλά επιμέρους θέματα που αφορούν την κοινωνική συγκρότηση της υπαίθρου δεν έχουν μελετηθεί ικανοποιητικά. Συχνά, προβλήματα στην έρευνα θέτει και η σιωπή των διαθέσιμων πηγών.

Στις περιοχές όπου αναπτύχθηκε το φεουδαρχικό σύστημα (Κρήτη, Κύπρο κ. ά.), οι εξαρτημένοι χωρικοί (*πάροικοι* ή *βιλλάνοι*) αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα των φέουδων (ιδιωτικών, δημόσιων ή εκκλησιαστικών) και συχνά αντιμετωπίζονταν από τους κυρίους τους ως ιδιοκτησία τους. Το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού της υπαίθρου το αποτελούσαν οι ελεύθεροι ως προς το προσωπικό τους καθεστώς αγρότες, ιδιοκτήτες γης, ή ακτήμονες, που μίσθωναν ετησίως ελεύθερα εδάφη. Η κοινωνική όμως σύνθεση της υπαίθρου παρουσιάζει μία ποικιλομορφία, που υπερβαίνει το παραπάνω σχήμα. Εκτός από τους γεωργούς και τους κτηνοτρόφους, στην ενδοχώρα ζούσαν και πολλοί μεγαλογαιοκτήμονες, που διέμεναν στην πόλη, αλλά περνούσαν σημαντικό μέρος της ζωής του με τις οικογένειές τους στους πύργους τους στα χωριά, κατά τις περιόδους συγκομιδής ή για να ρυθμίσουν ζητήματα σχετικά με τις γαίες τους, να υπογράψουν συμβόλαια για την εκμίσθωση των χωραφιών, των αμπελιών και των ελαιώνων τους και για να φροντίσουν για την πώληση της παραγωγής (δημητριακά, κρασί, λάδι, τυρί, μαλλί, όσπρια, μέλι κλπ.).

Από τον 16^ο αι. δραστηριοποιείται στην ύπαιθρο και ένας σημαντικός αριθμός ατόμων από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Από την άλλη πλευρά η βενετική διοίκηση επέβαλε την εγκατάσταση στην ενδοχώρα αξιωματούχων και υπαλλήλων που προέρχονταν από τις πόλεις (εξειδικευμένων στα οικονομικής-φορολογικής φύσεως ζητήματα υπαλλήλων, ειδικών στην οριοθέτηση χωραφιών κ. ά.), οι οποίοι, συχνά, έκαναν καταχρήσεις σε βάρος του αγροτικού πληθυσμού. Προκειμένου δε να γλιτώσουν από αυτές και από τις αγγαρείες, πολλοί γίνονταν ιερείς ή μοναχοί. Στην ύπαιθρο ζούσαν πολλοί ορθόδοξοι ιερείς, που είχαν κοινωνικό κύρος στα χωριά τους και μεγάλη επιρροή στους κατοίκους. Επίσης, ζούσαν και καθολικοί ιερείς και σπανιότερα επίσκοποι κ. ά. που νέμονταν προσόδους από την ενοικίαση γαιών.

Επίσης στην ύπαιθρο ζούσαν και εργάζονταν συμβολαιογράφοι (*νοτάριοι*) και *γραμματικοί*, απαραίτητοι για τις πολλές αγοραπωλησίες και τις εκμισθώσεις, και τεχνίτες (κτίστες, ξυλουργοί, σιδηρουργοί κ. ά.), που ασκούσαν την τέχνη τους παράλληλα με τις αγροτικές ασχολίες, καθώς και γυναίκες, υπηρέτριες σε σπίτια φεουδαρχών ή τροφοί (*μαμμές*) των παιδιών τους. Άρα, η σύνθεση του αγροτικού χώρου δεν είναι μονοδιάστατη, εξ ου και οι κοινωνικές εντάσεις ή οι συμμαχίες όσων είχαν κοινά συμφέροντα. Στην κοινωνική διαβάθμιση των πληθυσμών της υπαίθρου συντελούσε -εκτός από το μέγεθος των περιουσιών ή το επάγγελμα που ασκούσε κάποιος- και η εξαίρεση ορισμένων κοινωνικών ομάδων (ιερέων, νοτάριων, των *αρχοντόπουλων* ή *αρχοντο-ρωμαίων* στην Κρήτη κ. ά.) από τις αγγαρείες (υπηρεσία στις γαλέρες κ. ά.). (*Πηγές*, 48)

Πολύ σημαντικός ήταν ο θεσμός των κοινοτήτων στον αγροτικό κόσμο. Οι εκπρόσωποί τους (*γέροντες*, *προεστοί*, *πρωτόγεροι*), 1 - 6 άτομα, έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διευθέτηση ποικίλων ζητημάτων ως ενδιάμεσοι ανάμεσα στο λαό και την ενετική εξουσία: καταγραφή των κατοίκων για ναυτολόγηγη, για την αγγαρεία κατασκευής οχυρών κλπ. Παρά τα προβλήματα κατά την άσκησή του, το αξίωμα αυτό ήταν επίζηλο στις αγροτικές κοινωνίες. Πολλά ζητήματα που αφορούν την εκλογή και το ρόλο αυτών των ατόμων, τους ενδοκοινοτικούς ανταγωνισμούς κλπ λίγο διαφέρουν απ' όσα είδαμε σε προηγούμενο μάθημα μιλώντας για τις κοινότητες του τουρκοκρατούμενου χώρου. Π. χ., και στις δύο περιπτώσεις στα κοινοτικά αξιώματα εκλέγονταν, κατά κανόνα, άτομα με κοινωνική επιφάνεια.

Συμπερασματικά, ο χώρος της υπαίθρου παρουσίαζε μία ποικιλομορφία, που εξαρτιόταν από πολλούς παράγοντες. Οι αγρότες, μέσω των κοινοτήτων ή των πρεσβειών που έστελναν στη Βενετία, είχαν τη δυνατότητα να υποβάλλουν τα αιτήματά τους, γεγονός που ανάγκαζε τη Βενετία να παίρνει, περιστασιακά μέτρα για την επίλυση των προβλημάτων τους, ανάλογα με τα συμφέροντά της.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

-Για τις πηγές βλ. τον β' τόμο του συλλογικού έργου *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό. π, τ. 2, σ. 921-973.

-Αρβανιτάκης Δ., *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου. Το Ρεμπελιό των ποπολόρων (1628)*, Αθήνα 2001.

-Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 472-546.

-Καραπιδάκης Ν., «Η βενετοκρατία», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, [Αθήνα 2007], σ. 56-97.

-Λαμπρινός Κ., «Κοινωνική συγκρότηση στην ύπαιθρο», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό. π., τ. 1, σ. 131-153.

-Μοσχονάς Ν., Παπαδόπουλος Θ., Πλουμίδης Γ., Αλεξίου Στ. Μαλτέζου Χρύσα, «Λατινοκρατούμενες ελληνικές χώρες». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Αθήνα 1974, σ. 188-229.

-Πανοπούλου Αγγελική, «Βενετία και ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», στο *Veneriae quasi altrum Byzantium*, ό. π., σ. 277-370.

-Παπαδάκη Ασπασία, «Τοπικοί αξιωματούχοι και υπάλληλοι», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό. π., σ. 83-102.

-Παπαδία – Λάλα Αναστασία, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα: Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», στο *Veneriae quasi altrum Byzantium*, ό. π., σ. 173-276.

-Παπαδία – Λάλα Αν., *Ο θεσμός τω αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13^{ος}-18^{ος} αι.)*, Βενετία 2004.

-Παπαδία -Λάλα Αν., «Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό. π., τ. 2. σ. 105-127.

-Παπαδόπουλος Τζοάνης, *Στον καιρό της σχόλης. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17^{ου} αι.*, Ηράκλειο 2013.

-Τσιγκνίκης Κ., «Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. 1, σ. 21-67.

Μάθημα 13ο

ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (Β')

Α. Γαιοκτησία, οικονομία, εμπόριο και φορολογία των βενετοκρατούμενων περιοχών

Το **γαιοκτητικό καθεστώς** που εφαρμόστηκε στις βενετικές κτήσεις της Ανατολής και το οποίο έχει κοινά στοιχεία μ' αυτό της προηγούμενης βυζαντινής περιόδου, παρουσιάζει διαφορές, κατά περιοχές, ανάλογα με το χρόνο κατάκτησής τους. Παρά τις επιμέρους, όμως, διαφορές, κύριο χαρακτηριστικό του, στο πλαίσιο μίας κατά βάση αγροτικής οικονομίας, είναι η μεγάλη έγγεια κτήση, όπου δούλευαν ακτήμονες αγρότες, ελεύθεροι ή μη. Οι μεγάλες γαίες ανήκαν σε λίγες οικογένειες, στενά συνδεδεμένες με τη βενετική διοίκηση. Οι οικογένειες αυτές προέρχονταν είτε από τους ντόπιους μεγαλογαιοκτήμονες, που τήρησαν ευνοϊκή στάση απέναντι στη Βενετία, είτε από τη νέα τάξη γαιοκτημόνων που εγκαταστάθηκαν από τους Ενετούς. Στην Κρήτη, μετά το τέλος των επαναστάσεων του 13^{ου} και του 14^{ου} αι., παγιώθηκε το καθεστώς, κατοχής της γης από Ενετούς ευγενείς, αλλά και από Έλληνες και δυτικούς, κατόχους της «κρητικής ευγένειας», στους οποίους δόθηκαν γαίες ως αντάλλαγμα για τη συνθηκολόγησή τους με τη βενετική εξουσία. Σε άλλες βενετικές κτήσεις (Επάνησα, Κύπρο κ. α.) μέρος των γαιών το κατείχαν οι Ενετοί φεουδάρχες, η λατινική Εκκλησία, Έλληνες απόγονοι φεουδαρχών που είχαν αποδεχθεί τη βενετική κυριαρχία, Έλληνες και Αλβανοί *στρατιώτες* στους οποίους δόθηκαν γαίες ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών τους, ή έποικοι. Το γαιοκτητικό καθεστώς που εφαρμόστηκε στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές παρουσιάζει δύο κύριες μορφές: **το καθεστώς της φεουδαρχίας** (με βάση τα δυτικά πρότυπα, αλλά και τη βυζαντινή *πρόνοια*) **και το καθεστώς της πλήρους ιδιοκτησίας**. Οι φεουδάρχες (όπως οι *σπαχήδες* των τουρκοκρατούμενων περιοχών) ως αντάλλαγμα για τις παραχωρήσεις γαιών είχαν στρατιωτικές και λίγες φορολογικές υποχρεώσεις. Κάθε φέουδο *απαρτιζόταν* από εδαφική έκταση που συχνά περιλάμβανε ένα ή περισσότερα χωριά, τα ακίνητα και τους προσαρτημένους στη γη καλλιεργητές, *βιλλάνους* ή *παροίκους*. Παρά τις αναλογίες με τη δυτική φεουδαρχία και τις αλλαγές που σημειώθηκαν με το πέρασμα του χρόνου, η φεουδαρχία των περιοχών που μελετάμε παρουσιάζει μία σημαντική διαφορά με τη δυτική: την υπαγωγή των φεουδαρχών στην πολύ συγκεντρωτική βενετική εξουσία.

Οι βενετικές Αρχές εκθέτουν παραστατικά τις καταπιέσεις, τις αυθαίρετες αυξήσεις φόρων, την επιβολή αγγαρειών και τις βίαιες επεμβάσεις στην προσωπική και οικογενειακή τους ζωή που υφίσταντο οι καλλιεργητές χωρικοί από τους φεουδάρχες, που είχαν ως συνέπειες αντιδράσεις και τη δημιουργία αντιβενετικών διαθέσεων στο σύνολο σχεδόν του αγροτικού κόσμου, αλλά και τη φυγή προς οθωμανοκρατούμενα εδάφη. Αλλά από οικονομική πλευρά το φεουδαρχικό σύστημα αποδείχθηκε μη αποδοτικό, εφόσον απουσίαζαν τα κίνητρα για τη βελτίωση των καλλιεργειών και της παραγωγής. Οι γαίες πλήρους ιδιοκτησίας είχαν, συνήθως, περιορισμένη έκταση και καλλιεργούνταν από τον ιδιοκτήτη-αγρότη.

Η βενετοκρατία κράτησε σε ορισμένες περιοχές του ελληνικού χώρου έξι αιώνες· σε άλλες λιγότερο. Στο μακρύ αυτό χρονικό διάστημα συνέβησαν διεθνώς τεράστιες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές. Παράλληλα η ίδια η Βενετία περνάει την περίοδο αυτή από τη φάση της πολιτικής και οικονομικής ισχυροποίησης στην περίοδο της ακμής και, τέλος, στη σταδιακή παρακαμή. Οι δύο αυτοί παράμετροι επηρεάζουν αποφασιστικά την **οικονομία** και το **εμπόριο**, συνεπώς και τη φορολόγηση των προϊόντων στις ελληνικές κτήσεις της Γαληνοτάτης. Από τον 13^ο αι. (αρχή της βενετοκρατίας στην Ανατολή) ως και τον 15^ο αι. η καρδιά του διεθνούς θαλάσσιου εμπορίου κτυπούσε στην ανατολική Μεσόγειο, προτού, με το «άνοιγμα» νέων θαλάσσιων δρόμων, το κέντρο βάρους των θαλάσσιων ανταλλαγών αρχίσει να μετακινείται σταδιακά προς τους ωκεανούς.

Μετά την απώλεια της Κύπρου (1571), ακολούθησε μακρά περίοδος ειρήνης χάρη στην οποία το **εμπόριο** αναζωογονήθηκε στην ανατολική Μεσόγειο. Παρόλα όμως τα μέτρα που λάμβανε η Βενετία για την εξυγίανση του εμπορίου της (μείωση δασμών, πάταξη λαθρεμπορίου κ. ά.) αυτό συνεχώς υποχωρεί. Η Γαληνοτάτη δεν είναι πλέον ο μόνος κύριος του εμπορίου ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Από τα τέλη του 16^{ου} αι. εμφανίζονται στη Μεσόγειο νέες ναυτικές δυνάμεις (Γαλλία, Αγγλία, Ολλανδία κ. ά.), που διεξάγουν το εμπόριο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία υπό ευνοϊκότερους όρους, χάρη στις *διομολογήσεις*. Αυτές τις ναυτικές δυνάμεις θα ανταγωνίζεται πλέον η Βενετία, χωρίς όμως επιτυχία. Βασικό στοιχείο του βενετικού εμπορίου ήταν η άμεση σύνδεση της **παραγωγής** στις κτήσεις της με τις ανάγκες της μητρόπολης, που εστερείτο καλλιεργήσιμης γης. Γι' αυτό ενθαρρύνει και επιβάλλει την παραγωγή προϊόντων που της ήταν απαραίτητα (λάδι, σιτάρι, κρασί κ. ά), στη διακίνηση των οποίων εφαρμόζει μία παρεμβατική, μονοπωλιακού - αποικιοκρατικού τύπου πολιτική. Εγκαθιστά σε αραιοκατοικημένες περιοχές αγρότες, προωθεί νέες καλλιέργειες και παρεμβαίνει σ' όλα τα επίπεδα, ελέγχοντας την παραγωγή, τις τιμές, τη φορολόγηση των πολλών γεωργικών, κτηνοτροφικών και άλλων προϊόντων που παράγονται στις κτήσεις της (λάδι, σιτάρι, κρασί, σταφίδα, αλάτι, βαμβάκι, μετάξι, λινάρι, μαλλί, τυρί, λεμόνια, ζάχαρη, μέλι κλπ.) και τη διακίνησή τους.

Η Βενετία, κράτος κατεξοχήν εμπορικό, δεν ευνόησε την ανάπτυξη της βιοτεχνίας στις κτήσεις της. Εντούτοις, στις μεγάλες πόλεις υπήρχαν **βιοτεχνίες**, στις οποίες γινόταν επεξεργασία και μεταποίηση πρώτων υλών. Για παράδειγμα, στην Κύπρο κατασκευάζονταν βαμβακερά, μάλλινα και μεταξωτά υφάσματα, στην Κρήτη είχε αναπτυχθεί η βυρσοδεψία, η ξυλογλυπτική, η κατασκευή σιδερένιων εργαλείων, η βαφή υφασμάτων κλπ. Οι απασχολούμενοι στα εργαστήρια ήταν οργανωμένοι σε **συντεχνίες**. Ο αυστηρός όμως έλεγχος που επέβαλε το κράτος στις τιμές και στο εμπόριο των παραγόμενων αγαθών περιόριζε κάθε συντεχνιακή πρωτοβουλία.

Όλα τα προϊόντα ή τα μεταποιημένα αγαθά περνούσαν υποχρεωτικά από τη Βενετία για να εισπραχθούν φόροι εισαγωγής και εξαγωγής. Πολύ σημαντικό ρόλο στο **εμπόριο** και στη ναυτιλία των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών έπαιζε σ' όλη τη διάρκεια της Βενετοκρατίας το γηγενές ελληνικό στοιχείο. Σύμφωνα με τις πλούσιες αρχειακές πηγές, το μεγαλύτερο εξαγωγικό και εμπορικό κέντρο ήταν η Κρήτη, που είχε εμπορικές επαφές με τα μεγάλα λιμάνια της δυτικής και της βόρειας

Ευρώπης (Μασσαλία, Άμστερνταμ κ. ά.), της ανατολικής Μεσογείου (Αλεξάνδρεια κ. ά.), με τη Σμύρνη, την Κων/πολη, τη Θεσσαλονίκη κ. ά. Σπουδαίοι εμπορικοί σταθμοί και κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου ήταν η Μεθώνη και η Κορώνη, απαραίτητος σταθμός των πλοίων που ταξίδευαν προς την Κων/πολη ή προς την ανατολική Μεσόγειο. Η ναυτιλία και το εμπόριο των Επτανήσων γνώρισε μεγάλη ακμή από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αι. ως τα μέσα του 18^{ου}.

Η οικονομική πολιτική της Βενετίας αποσκοπούσε στην εκμετάλλευση και απομείζηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων των κτήσεών της, γι' αυτό και το **φορολογικό της σύστημα** είχε ως στόχο τον περιορισμό των τοπικών εξόδων και την εισροή κεφαλαίων στα ταμεία της. Για πολλούς λόγους (απόκτηση εδαφών κάτω από διαφορετικές συνθήκες κ. ά.) το φορολογικό σύστημα των βενετοκρατούμενων περιοχών δεν ήταν ενιαίο, γεγονός που δυσκολεύει τη μελέτη του. Έπειτα –όπως συνέβη και στις τουρκοκρατούμενες περιοχές– ορισμένοι φόροι τροποποιήθηκαν στη πορεία του χρόνου. Σε γενικές γραμμές, οι φόροι διακρίνονται σε άμεσους και έμμεσους. Οι περισσότεροι άμεσοι φόροι κατάγονταν από το Βυζάντιο: το *acrostico* (ακρόστιχον), *zivotatiko* (*ζεβγαρίκιον*), *capinicho* (*καπνικόν*) κ. ά. Ο σπουδαιότερος **άμεσος φόρος** ήταν η *δεκάτη* (*decima*) που επιβάρυνε σχεδόν κάθε πρόσοδο. Άλλοι άμεσοι φόροι ήταν του λαδιού, του κρασιού, των ζώων κλπ. Οι **έμμεσοι φόροι** (*dazii*) ήταν περισσότεροι και επιβάρυναν τις εξαγωγές (λαδιού, σταφίδας, κρασιού κλπ.) και την κατανάλωση διαφόρων αγαθών. Σημαντικό έσοδο τους κράτους ήταν, επίσης, οι τελωνειακοί δασμοί, η ενοικίαση των ιχθυοτροφείων και των αλυκών κ. ά. Πολλές φορές οι κάτοικοι δυσανασχετούσαν για τους πολλούς φόρους και την πολύ συχνή καταβολή τους, ενώ από την άλλη πλευρά οι τοπικοί διοικητές παραπονούνταν για τη φοροδιαφυγή, εξαιτίας της οποίας μειώνονταν τα έσοδα του κράτους. Όπως και στην οθωμανική επικράτεια, έτσι και εδώ ήταν διαδεδομένη η **ενοικίαση των φόρων σε ιδιώτες**. Το σύστημα αυτό εξασφάλιζε στη Βενετία τη σταθερή είσπραξη των φόρων, ήταν όμως πηγή πολλών αυθαιρεσιών (ιδίως στην είσπραξη της *δεκάτης*) –συχνά με σύμπραξη και δωροδοκούμενων κρατικών οργάνων– τις οποίες προσπαθούσε να περιορίσει η βενετική διοίκηση με διάφορα μέτρα. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι σε ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες (σε μέλη αστικών κοινοτήτων, σε πληθυσμούς που μεταφέρονταν από άλλες περιοχές για την ενίσχυση της γεωργίας), σε περιοχές που υποτάχθηκαν χωρίς αντίσταση (π. χ. στην Κέρκυρα) ή σε περιοχές που δέχονταν πολλές εχθρικές επιδρομές (π, χ. στην Τήνο) δίνονταν φορολογικές απαλλαγές

B. Η παιδεία

Ως γνωστόν, η βενετική παρουσία στον ελληνικό χώρο άσκησε πολύ μεγάλη επιρροή στον πολιτισμό, ιδίως στις περιοχές εκείνες όπου η κατάκτηση ήταν μεγαλύτερης διάρκειας (Κρήτη και Επτάνησα). Οι διάυλοι επικοινωνίας ανάμεσα στη μητρόπολη και στις ελληνικές κτήσεις διαμόρφωσαν θετικές πολιτισμικές πραγματικότητες, χωρίς ωστόσο, όσον αφορά την παιδεία, να οδηγήσουν στη διαμόρφωση ενός ενιαίου εκπαιδευτικού συστήματος. Από τις λίγες σχετικά πληροφορίες που διαθέτουμε, είναι δύσκολο να εξάγουμε σίγουρα συμπεράσματα για το μορφωτικό επίπεδο του λαού. Η

μόρφωση ήταν, σίγουρα, προνόμιο ορισμένων κοινωνικών ομάδων (κρατικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων, νοτάριων και έμπορων).

Η **μορφωτική στάθμη** και το επίπεδο αλφαριθμητισμού εξαρτιόταν από την κοινωνική τάξη και το φύλο κάθε ατόμου, την οικονομική του επιφάνεια και τον κοινωνικό ρόλο για τον οποίο προετοιμαζόταν. Καθοριστικό ρόλο έπαιζε, βέβαια, και η γλώσσα της παιδείας, δηλαδή η επιλογή ανάμεσα στην ελληνική λόγια ή δημώδη (με διαλεκτικούς κατά τύπους τύπους), στη λατινική και στην ιταλική γλώσσα. Όχι σπάνια γράφονταν ελληνικά κείμενα με λατινικούς χαρακτήρες (τα λεγόμενα «φραγκοχιώτικα»). Το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών ήταν, κατά κανόνα πιο, χαμηλό από εκείνο των ανδρών της ίδιας κοινωνικής βαθμίδας. Η **μαθητεία** απαιτούσε χρόνο και χρήμα, σε μία εποχή που η παιδεία δεν αποτελούσε αυτοσκοπό, ενώ από την άλλη πλευρά η εργασία των παιδιών ήταν συχνά εντελώς απαραίτητη για τη συντήρηση της οικογένειας. Στα αστικά κέντρα το ποσοστό αλφαριθμητισμού ήταν, βέβαια, μεγαλύτερο από αυτό των αγροτικών περιοχών.

Τα συμβόλαια ανάμεσα σε γονείς και σε δασκάλους («**συμβάσεις μαθητείας**» μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία εικόνα για το αντικείμενο των σπουδών και τις υποχρεώσεις των συμβαλλόμενων. (βλ. *Πηγές*, 49) Η **εκπαίδευση** ξεκινούσε από την ανάγνωση και προχωρούσε στη γραφή. Η διδασκόμενη ύλη καθοριζόταν από τους δασκάλους, ανάλογα με τις γνώσεις τους και τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα. Ως βασικά βιβλία μάθησης χρησιμοποιούνταν και εδώ απλά θρησκευτικά ή κλασσικά κείμενα (*Ψαλμοί του Δαβίδ*, *Μύθοι του Αισώπου*, σε πρωτότυπο ή σε μετάφραση). Για τη διδασκαλία των στοιχειωδών μαθηματικών χρησιμοποιούνταν από τον 16^ο αι. δυτικά εγχειρίδια πρακτικής αριθμητικής. Ανάλογα με τα ενδιαφέροντα του μαθητή διδασκόταν και η εμπορική αλληλογραφία ή η ψαλτική τέχνη. Σε κάθε περίπτωση, μεγάλη σημασία δινόταν στην αυστηρή πειθαρχία των μαθητών και στην ηθική τους διαπαιδαγώγηση με βάση τα χριστιανικά πρότυπα.

Τη διδασκαλία αναλάμβαναν κυρίως άνδρες ελληνικής ή ιταλικής καταγωγής που εργάζονταν παράλληλα ως ιερείς, κωδικογράφοι, γραμματείς, νοτάριοι κλπ. Η εκπαίδευση γινόταν είτε κατ' οίκον είτε σε διδαστήρια, συνήθως από ένα δάσκαλο και σε περιορισμένο αριθμό μαθητών. Το **κόστος των μαθημάτων** επιβάρυνε, κατά κανόνα, τους γονείς και παρουσίαζε διακυμάνσεις ανάλογα με το είδος και τη διάρκεια των σπουδών και με το κύρος του δασκάλου. Οι δάσκαλοι αποζημιώνονταν επίσης και με προϊόντα της οικιακής οικονομίας. Δωρεάν στοιχειώδης εκπαίδευση παρέχονταν από εκκλησιαστικά ιδρύματα και από τοπικούς κοινωνικούς φορείς. Το κράτος έδειχνε ενδιαφέρον μόνο για την κάλυψη των εξόδων της μόρφωσης των νέων εκείνων που επρόκειτο να στελεχώσουν την κρατική μηχανή. Ευκατάστατοι ιδιώτες, που είχαν συνειδητοποιήσει τα αγαθά αποτελέσματα της παιδείας, ή κληροδοτήματα χορηγούσαν υποτροφίες σε άπορους επιμελείς μαθητές.

Όχι σπάνια ελληνορθόδοξοι νέοι μαθήτευαν κοντά σε καθολικούς **δασκάλους** ή και το αντίστροφο, ανάλογα με το είδος της μόρφωσης που επιθυμούσαν να λάβουν οι μαθητές ή οι γονείς τους. Συχνά λόγιοι ή ιερωμένοι περιόδευσαν στην ύπαιθρο για παροχή στοιχειωδών μαθημάτων. Για τις **ανώτερες σπουδές** ενδιαφέρονταν, κυρίως, οι ευγενείς και οι αστοί που είχαν οικονομική άνεση και φιλοδοξίες για σταδιοδρομία

σε ανώτερα επαγγέλματα. Έτσι άρχιζε ένας νέος κύκλος σπουδών που περιλάμβανε γραμματική, φιλολογία, φιλοσοφία, θεολογία, μαθηματικά, ρητορική και μουσική. Το μεσαιωνικό μοντέλο της εκπαίδευσης, που έριχνε το βάρος στην παροχή θεολογικών γνώσεων, μετατοπίστηκε σταδιακά υπό την επίδραση του *Ουμανισμού*, στη φιλολογία και στη φιλοσοφία. Τον 18^ο δε αιώνα (που βρίσκεται έξω από το χρονικό πλαίσιο αυτού του εξαμήνου), το ρεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού θα ασκήσει μεγάλη επίδραση στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα.

Καθοριστικός παράγοντας ανάπτυξης της παιδείας, σε όλη βέβαια την Ευρώπη, ήταν η **εφεύρεση της τυπογραφίας** που επέτρεψε από τα τέλη του 15^{ου} αι, την **εκτύπωση** στα ονομαστά τυπογραφεία της Βενετίας πολλών **βιβλίων** κάθε είδους (θρησκευτικά, φιλολογικά, γραμματικές, εμπορικά εγχειρίδια κλπ) που διοχετεύονταν τόσο στις βενετοκρατούμενες όσο και στις τουρκοκρατούμενες περιοχές, για να καλύψουν τις ανάγκες της στοιχειώδους ή της ανώτερης παιδείας. Πανεπιστημιακή εκπαίδευση δεν παρέχόταν στη βενετοκρατούμενη Ανατολή. Αρκετοί νέοι συνέχιζαν τις ανώτατες σπουδές σε ονομαστά **πανεπιστήμια της Ιταλίας** (Πάδοβα κ. α.) ή της κεντρικής Ευρώπης, καθώς και στο κολέγιο του αγίου Αθανασίου της Ρώμης, ή σε άλλα κολέγια που ιδρύθηκαν, όχι ανυστερόβουλα, από την Καθολική Εκκλησία για τη φοίτηση ελληνορθόδοξων νέων, πολλοί από τους οποίους γύριζαν στην πατρίδα τους για να προσφέρουν τις γνώσεις τους στους συμπατριώτες τους. Επιλέγοντας ανάμεσα σε δύο βασικούς κύκλους σπουδών, Νομικής και Ιατροφιλοσοφικής σχολής, οι σπουδαστές έρχονταν σε επαφή με τα νέα φιλοσοφικά ρεύματα της Ευρώπης, που τα μεταλαμπάδευαν στην πατρίδα τους. Η παρουσία Ελλήνων φοιτητών στα πανεπιστήμια της Ευρώπης πυκνώνει τον 17^ο αι., όπως μαρτυρούν οι εκδεδομένοι κατάλογοι πτυχιούχων αυτών των πανεπιστημίων.

Γ. Εκκλησιαστική πολιτική των Ενετών στις κτήσεις τους

Το ζήτημα της δράσης της Καθολικής Εκκλησίας στην ελληνοβενετική και, γενικότερα, στη φραγκοκρατούμενη, Ανατολή είναι τόσο μεγάλο ώστε θα χρειαζόταν μία σειρά μαθημάτων προκειμένου να εξετασθεί σ' έναν ικανοποιητικό βαθμό. Ως εκ τούτου, θα περιοριστούμε εδώ σε ορισμένες μόνο βασικές επισημάνσεις προκειμένου να σχηματίσετε μία εικόνα για την εκκλησιαστική οργάνωση και την εκκλησιαστική πολιτική των Ενετών στις κτήσεις τους.

Για τον ορθόδοξο πληθυσμό, τόσο των βενετοκρατούμενων όσο και των οθωμανοκρατούμενων περιοχών, η Εκκλησία είχε υποκαταστήσει, σε μεγάλο βαθμό, την κρατική εξουσία. Γι' αυτό οι αντιθέσεις των αυτοχθόνων με την Καθολική Εκκλησία είχαν προσλάβει, εκτός από θρησκευτικό, και εθνικό χαρακτήρα. Την πραγματικότητα αυτή τη γνώριζε η Βενετία η οποία ακολούθησε, ιδίως κατά τους τελευταίους αιώνες της παρουσίας της στην ελληνική Ανατολή, μία συμβιβαστική πολιτική, ερχόμενη γι' αυτό το λόγο σε σύγκρουση με την Αγία Έδρα. Βέβαια, όπως ήταν φυσικό, μεροληπτούσε υπέρ του λατινικού κλήρου, λόγω κοινού δόγματος. Από την άλλη όμως πλευρά, προσπαθούσε να διατηρήσει μία ισορροπία ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες. Από τη μία στερήσε το ορθόδοξο ποίμνιο από τους πνευματικούς ηγέτες του, ταυτόχρονα όμως προσπαθούσε να περιορίσει τις αυθαιρεσίες της Καθολικής

Εκκλησίας, ιδίως μετά το τελευταίο τέταρτο του 16^{ου} αι. Οι λόγοι που καθόρισαν αυτή την επαμφοτερίζουσα πολιτική είναι ευδιάκριτοι, Η κατάληψη της Κύπρου από τους Τούρκους και η συνεχής επέκτασή τους στην Ανατολή έκαναν φανερό το ότι οι Έλληνες ήταν απαραίτητοι στις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Ενετών.

Η Βενετία αμέσως μετά την κατάληψη των πρώτων εδαφών στην ελληνική Ανατολή προχώρησε στη **λήψη μιας σειράς μέτρων** που τα έκρινε απαραίτητα για την εδραίωσή της στον ελληνικό χώρο και την αποφυγή αντιδράσεων εκ μέρους των υπηκόων της. Τα μέτρα αυτά ήταν: **α.** Καταργήθηκαν οι περισσότερες ορθόδοξες επισκοπές και ως προϊστάμενοι του ορθόδοξου κλήρου ορίστηκαν οι πρωτοπαπάδες που διορίζονταν από το κράτος (π. χ. στην Κέρκυρα) (Βλ. *Πηγές* 50). Στην Κρήτη, όπου η αντίσταση του πληθυσμού απέναντι στους κατακτητές ήταν εντονότερη, η Βενετία κατάργησε όλες τις ορθόδοξες επισκοπές και στη θέση τους τοποθετήθηκαν λατίνοι επίσκοποι. Όσοι Κρητικοί ήθελαν να γίνουν ιερείς έπρεπε να πάνε για χειροτονία στη Μεθώνη και στην Κορώνη. Εντούτοις, οι ορθόδοξοι κληρικοί απολάμβαναν το προνόμιο της απαλλαγής από κάθε αγγαρεία. **β.** Η παρουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας παραχωρήθηκε στην Καθολική. Το μέτρο αυτό εφαρμόστηκε σε όλες τις κτήσεις της. **γ.** Έγινε προσπάθεια να αποκοπεί κάθε δεσμός των ορθόδοξων με το Πατριαρχείο Κων/πόλεως. Επειδή οι Βενετοί γνώριζαν τη μεγάλη επιρροή που ασκούσε στον ορθόδοξο πληθυσμό το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κων/πόλεως, έλαβε δραστικά μέτρα εναντίον όσων διατηρούσαν σχέσεις μ' αυτό. Η συγκεκριμένη πολιτική συνιστά βασική αιτία δημιουργίας αντιβενετικών αισθημάτων στη μεγάλη μάζα του ορθόδοξου λαού. **δ.** Οι βενετικές αρχές έλεγχαν τις κινήσεις και τον αριθμό του ορθόδοξου ιερατείου. Ο περιορισμός του αριθμού των ορθόδοξων εφημερίων αποτελούσε πάγια πολιτική της Βενετίας. Για παράδειγμα, το 1425 διέταξε να περιοριστεί ο αριθμός των ορθόδοξων ιερέων της Εύβοιας. Στην Κύπρο ο αριθμός τους ήταν καθορισμένος, ανάλογα με τον πληθυσμό κάθε χωριού.

Όμως η θρησκευτική πολιτική της Βενετίας στις ελληνορθόδοξες κτήσεις της έχει και θετικές πλευρές, που τις καθόρισαν κυρίως πολιτικές σκοπιμότητες παρά οι περί Εκκλησίας αντιλήψεις των δόγηδων και άλλων ανώτατων αξιωματούχων του κράτους. Αντιδρώντας η Βενετία στον προσηλυτισμό του ορθόδοξου πληθυσμού από καθολικούς μισιονάριους, τον απαγόρευσε στις κτήσεις της. Σε άλλες περιπτώσεις υπερασπίστηκε ορθόδοξους κληρικούς που καταπιέζονταν από καθολικούς. Ένα άλλο θετικό για τους Έλληνες στοιχείο της εκκλησιαστικής πολιτικής της Βενετίας ήταν η αντίθεσή της σε κάθε καινοτομία, που ερχόταν σε αντίθεση με την παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Συνήθως οι συγκρούσεις ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες προέρχονταν από την επεκτατική πολιτική της Καθολικής Εκκλησίας, η οποία ήθελε να επιβάλει με κάθε τρόπο τις απόψεις της στους ορθόδοξους. Το ζήτημα αυτό δεν έχει μόνο θεολογικές, αλλά ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις και, συνεπώς, είναι πολύ σημαντικό. Η νέα τάξη πραγμάτων που δημιουργήθηκε μετά την Άλωση δεν ευνοούσε την ανάπτυξη οικοδομητικών σχέσεων ανάμεσα στην Ορθόδοξη και στην Καθολική Εκκλησία η οποία έστρεψε το ενδιαφέρον της στις λατινοκρατούμενες ελληνικές περιοχές (Κρήτη, Κυκλάδες κ. α.). Το αντικαθολικό ρεύμα που ήταν έντονο, ιδίως στα κατώτερα στρώματα, δεν ευνοούσε κάτι τέτοιο. Η

Καθολική Εκκλησία ανέπτυξε την περίοδο αυτή έντονη προσηλυτιστική δράση -ιδίως μετά την ίδρυση της Propaganda Fidei («Προπαγάνδα της Πίστεως»)- στις βενετοκρατούμενες περιοχές (ιδίως στην Κρήτη και στις Κυκλάδες), γεγονός που προκάλεσε πολλές παρεμβάσεις του Πατριαρχείου Κων/πόλεως (π.χ. επιστολή του πατριάρχη Μαξίμου Γ' στον δόγη της Βενετίας Ιωάννη Mosenigo το 1480).

Η Λατινική Εκκλησία των βενετοκρατούμενων περιοχών, παρόλο που είχε ευνοϊκές προϋποθέσεις, χρηματικούς πόρους και την εύνοια της Βενετίας, δεν κατόρθωσε να επιβληθεί στους ορθόδοξους πληθυσμούς. Στις αναφορές των Ενετών προνοητών η κατάσταση της χαρακτηρίζεται από μέτρια ως απογοητευτική, γεγονός που το θεωρούσαν ως υπονομευτικό της παγίωσης της βενετικής εξουσίας στην Ανατολή. Μία αιτία της ήταν η μακρόχρονη απουσία των λατίνων αρχιερέων από τη θέση τους. Η κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν ήταν καλύτερη. Τα μέτρα που πήρε η Βενετία εναντίον των ορθοδόξων και η έντονη προσηλυτιστική δράση των καθολικών, οι δυσμενείς συνθήκες που επικράτησαν μετά την Άλωση, η αμάθεια των περισσότερων κληρικών (για την οποία, π. χ., μιλούν κατά κόρον οι διοικητές του Μοριά κατά τη β' βενετοκρατία) και άλλες αιτίες ερμηνεύουν αυτό το γεγονός. Μέσα σ' αυτές τις ζοφερές συνθήκες των πρώτων αιώνων της δουλείας οι Έλληνες θα προσπαθήσουν και θα το πετύχουν, σε μεγάλο βαθμό, να αντικρούσουν τον διπλό κίνδυνο του εξισλαμισμού και του εκλατινισμού.

Παρόλα αυτά τα προβλήματα, τις καταπιέσεις και τις εντάσεις στις σχέσεις ορθόδοξων και καθολικών, η μακρόχρονη συμβίωση ατόμων που πρέσβευαν δύο διαφορετικά δόγματα άμβλυνη την εχθρότητα και την μεταξύ τους καχυποψία. Σ' αυτό συντέλεσε, σίγουρα, και η συμβιβαστική πολιτική της Βενετίας, η οποία παραχώρησε προνόμια στους εκκλησιαστικούς ηγέτες των δύο δογμάτων στις κτήσεις της. Στην Κρήτη ορθόδοξοι και καθολικοί συμμετέχουν από κοινού σε λιτανείες και συλλειτουργούν τρεις φορές το χρόνο στον μητροπολιτικό ναό του Χάνδακα. Το ίδιο συνέβαινε και στην Κέρκυρα και στην Κύπρο. Οι καθολικοί άρχισαν να συχνάζουν σε ορθόδοξους ναούς και οι ορθόδοξοι σε καθολικούς. Μεικτοί γάμοι γίνονταν όλο και πιο συχνά. Τα παιδιά ακολουθούσαν, συνήθως, το ορθόδοξο δόγμα, ενώ πολλοί Δυτικοί ασπάστηκαν στις Κυκλάδες και αλλού την ορθοδοξία. Αν σήμερα στα νησιά αυτά ορθόδοξοι και καθολικοί συμβιώνουν χωρίς προβλήματα τούτο οφείλεται, κυρίως, στις γέφυρες που στήθηκαν ανάμεσά τους με το πέρασμα του χρόνου.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

-Αποστολόπουλος Δ., «Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και βενετοκρατούμενος ελληνισμός», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό. π, τ. 1, σ. 327-335.

-Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 171-209, 382-471.

-Γάσπαρης Χαρ., «Εμπόριο και φορολόγηση των προϊόντων», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό. π, τ. 1, σ. 253-274.

-Καραπιδάκης Ν., «Οικονομία και εμπόριο (εισαγωγή)», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό. π, τ. 1, σ. 227-250.

Καρύδης Σπ., «Οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό. π, τ. 1, σ. 295-324.

-Μοσχονάς Ν., Παπαδόπουλος Θ., Πλουμίδης Γ., Αλεξίου Στ. Ματζέζου Χρύσα, «Λατινοκρατούμενες ελληνικές χώρες». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ', Αθήνα 1974, σ. 188-229.

-Παπαδάκη Ειρήνη, «Παιδεία [στις βενετοκρατούμενες περιοχές]», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό. π, σ. 637-647.

-Παπαδία – Λάλα Αναστασία, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα: Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», στο *Veneriae quasi altrum Byzantium*, ό. π., σ. 173-276.

-Πανοπούλου Αγγελική, «Βενετία και ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», στο *Veneriae quasi altrum Byzantium*, ό. π., σ. 277-370.

- Πανοπούλου Αγγελική, «Επαγγέλματα, συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό. π, τ. 1, σ. 135-183.

-Φώσκολος Μ., «Η οργάνωση της καθολικής Εκκλησίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, ό. π, τ. 1, σ. 337-352.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ	5
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1453-1669	9
Η ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ	17
ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ	24
Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΚΤΗΜΕΝΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ	33
ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ - ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑ	41
Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ	52
ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ	60
Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΙΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	68
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ – ΕΜΠΟΡΙΟ	76
ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ	88
ΔΥΟ ΑΠΟ ΤΑ ΠΟΛΛΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ..	95
ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (Α΄)	101
ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (Β΄)	111

